

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΓΡΟΝΟΜΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΔΠΜΣ «ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ»
2^η ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ - «ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Ορεινό Τοπίο, Ορεινή Κατασκευαστική Παράδοση
και Νέες Κατασκευές**

Παναγιώτης Σωτηριάδης
Αρχιτέκτων Μηχανικός

Επιβλέπων Καθηγητής
Κωνσταντίνος Μωραΐτης

Ιούλιος 2021

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΓΡΟΝΟΜΩΝ & ΤΟΠΟΓΡΑΦΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΔΠΜΣ «ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ»
2^η ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ - «ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
**Ορεινό Τοπίο, Ορεινή Κατασκευαστική Παράδοση
και Νέες Κατασκευές**

Παναγιώτης Σωτηριάδης
Αρχιτέκτων Μηχανικός

Επιβλέπων: Κωνσταντίνος Μωραΐτης

Τριμελής Επιτροπή:
Μωραΐτης Κωνσταντίνος, Ομότιμος Καθηγητής ΕΜΠ
Κωνσταντινίδου Έλενα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Τσακανικά Ελευθερία, Επίκουρη Καθηγήτρια

Εγκρίθηκε στις:.....

Ιούλιος 2021

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική πραγματοποιήθηκε υπό την επίβλεψη του Ομότιμου Καθηγητή, της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Κωνσταντίνου Μωραΐτη στα πλαίσια του ΔΠΜΣ «Περιβάλλον και Ανάπτυξη των Ορεινών Περιοχών».

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Μωραΐτη για την πολύτιμη βοήθεια και τις ενδιαφέρουσες και εποικοδομητικές συζητήσεις που είχαμε όλο το προηγούμενο διάστημα κατά την διάρκεια συγγραφής της διπλωματικής εργασίας.

Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθώ σε όλους τους συμφοιτητές μου καθώς και στους Τάσο Μπαλάσκα, Γιώργο Παναγιωτόπουλο, Μάριο και Γεωργία και να τους ευχαριστήσω για την αξέχαστη ακαδημαϊκή χρονιά που περάσαμε στις εγκαταστάσεις του Μετσόβιου Κέντρου Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) στο Μέτσοβο.

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο εύχομαι στο μέλλον να συνεχίσουμε να ανταμώνουμε στα βουνά ενώ η τρέλα που ο κάθε ένας από μας κουβαλάει για αυτά, μαζί με την επιστημονική μας κατάρτιση να αποτελέσουν σημείο αναφοράς συμβάλλοντας στην αναζωογόνηση και την ολοκληρωμένη ανάπτυξη των ορεινών περιοχών της Ελλάδας.

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία διαπραγματεύεται το γεγονός πως η Ήπειρος αποτελούσε στο παρελθόν διαβαλκανικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής με εντονότατη ιστορική παρουσία. Αυτό αποτέλεσε γενεσιουργό δύναμη των πολιτιστικών και πολιτισμικών σχέσεων που ανέπτυξε ο γηγενής πληθυσμός με τους υπόλοιπους λαούς της βαλκανικής χερσονήσου. Τέτοιες σχέσεις οδήγησαν στον πολιτισμικό εμπλουτισμό των περιοχών της Ηπείρου, πράγμα το οποίο έχει αφήσει διαχρονικά το αποτύπωμά του στο χώρο μέσω και της αρχιτεκτονικής. Διερευνώντας έτσι τις πιο γόνιμες ιστορικές φάσεις θα υποστηριχθεί αρχικά πως η Ήπειρος δεν χαρακτηρίζεται κύρια από τα χαρακτηριστικά μιας σταθερής παράδοσης, αλλά πρέπει μάλλον να περιγραφεί ως τόπος διαρκών ιστορικών μεταβολών. Στη συνέχεια εξετάζεται το γεγονός πως δια μέσου των χρόνων παρήχθησαν αρχιτεκτονικά έργα τα οποία σχετίζονταν με το εκάστοτε κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο. Η προσκόλληση σε μορφολογικούς αναχρονισμούς μίας επιδερμικής προσέγγισης του δομημένου υποδοχέα δεν ανταποκρίνεται ούτε στην ιστορία της Ηπείρου αλλά ούτε αποτελεί σύγχρονη αρχιτεκτονική πρακτική. Καταληκτικά προτείνεται για την περιοχή της Κόνιτσας, με έμφαση στην ενότητα των Μαστοροχωρίων, η διερεύνηση στρατηγικών επέμβασης και προσαρμοστικής επανάχρησης εγκαταλελειμμένων κτιριακών κελυφών και η ένταξη νέων κατασκευών νεότερης βαθμίδας. Μαζί με την παράλληλη ανάπτυξη παραγωγικών δραστηριοτήτων με σύγχρονα μέσα και ευφυέστερους τρόπους ορεινής περιήγησης και αναψυχής, πιστεύεται πως είναι δυνατή η συγκέντρωση νέου πληθυσμού στα ορεινά, προς την κατεύθυνση της ολοκληρωμένης ανάπτυξης.

Abstract

The present thesis deals with the fact that Epirus was in the past an inter-Balkan center of the wider region with a very strong historical presence. This was a generative force of the cultural relations developed by the indigenous population with the rest population of the Balkan Peninsula. Such relations have led to the cultural enrichment of Epirus region. This fact has also left its footprint through architecture. Exploring the most fruitful historical phases it will be argued that Epirus is not characterized mainly by a stable tradition but should rather be described as a place of constant historical change. Furthermore, it is examined that through the years architectural practice was related to the respective socio-economic context. The adherence to morphological anachronisms of an epidermal approach of the structured receptor does not correspond to the history of Epirus nor is it a modern architectural practice. Finally, for the region of Konitsa, with emphasis on the section of Mastorochochia, we will examine intervention strategies and adaptive reuse practises for old historic buildings and the integration of contemporary architectural structures. Along with the development of productive activities with modern means and more intelligent ways of mountain touring and recreation, it is believed that it is possible to gather new population in the mountainous regions of Epirus, in the direction of integrated development.

Περιεχόμενα

Κεφάλαιο 1 - Εισαγωγή	8
1.1. Αντικείμενο	8
1.2. Αφορμή	8
1.3. Στόχος	9
1.4. Μεθοδολογία.....	9
Κεφάλαιο 2 – Η κεντρική ιστορική και πολιτιστική σημασία της Ηπείρου	11
2.1. Το όραμα του Βασιλιά Πύρρου ως δήλωση της δυναμικής της Ηπείρου	11
2.1.1. Εκστρατεία στην Ιταλία	12
2.2. Το Δεσποτάτο της Ηπείρου	13
2.3. Ήπειρος και Τουρκοκρατία	14
2.3.1. Παιδεία και εκπαιδευτική δραστηριότητα κατά την Τουρκοκρατία	15
2.3.1.1 Ακαδημίες των Ιωαννίνων	16
2.4. Η κοινωνικό-οικονομική άνθιση της Ηπείρου	17
2.4.1. Το βιλαέτι του Ζαγορίου	18
2.4.2. Συρράκο και Καλαρρύτες. Δύο «απομονωμένα» χωριά με εμπορική δραστηριότητα σε όλα τα Βαλκάνια και όχι μόνο.	19
2.5. Τα «ακριτικά» Μαστοροχώρια γενέτειρα τεχνιτών, δασκάλων και καλλιτεχνών.....	19
2.5.1. Ηπειρώτες μάστοροι της πέτρας.....	19
2.5.2. Ζωγραφική παράδοση στην Ήπειρο	23
2.5.2.1 Χιονιαδίτες ζωγράφοι και αγιογράφοι.....	24
Κεφάλαιο 3 – Η χρήση των όρων « <i>παράδοση</i> », « <i>ανώνυμη-λαϊκή αρχιτεκτονική</i> » και « <i>ιστορική αρχιτεκτονική</i> ».....	28
3.1. Τι ορίζουμε ως « <i>παράδοση</i> »	28
3.1.1. Η επινόηση της παράδοσης	30
3.2. Ανώνυμη, λαϊκή αρχιτεκτονική	32
3.3. Η σημασία των ιστορικών αναφορών και η αντίστοιχη « <i>Ιστορική Αρχιτεκτονική</i> ».....	34
3.3.1. Αρχοντικά και δημόσια κτίρια με κεντροευρωπαϊκή αρχιτεκτονική στο Ζαγόρι, στο Μέτσοβο και στη Κόνιτσα.....	35
3.3.2. Αρχιτεκτονική της οθωμανικής περιόδου στην Ήπειρο	37
3.3.3. Οχυρωματική αρχιτεκτονική υπαίθρου	40
3.3.4. Βυζαντινή αρχιτεκτονική – μοναστήρια και εκκλησίες	41
3.3.5. Λοιπά παραδείγματα ιστορικής αρχιτεκτονικής.....	42
Κεφάλαιο 4 – Ενίσχυση ορεινών οικισμών. Επανάχρηση παλαιών κελυφών, νέες χρήσεις και νέες κατασκευές.....	46
4.1. Ζητήματα αυθεντικότητας και αρχιτεκτονικής ένταξης.....	46
4.2. Προσαρμοστική επανάχρηση–Adaptive Reuse.....	49

4.3 Εφαρμοσμένη αρχιτεκτονική στην βάση της ένταξης και της επανάχρησης	50
4.3.1. Επανερμηνεία παραδοσιακού χαρακτήρα και νέες κατασκευές	51
4.3.2. Επανάχρηση ανενεργού κτιριακού αποθέματος σε ορεινές περιοχές	57
4.3.2.1. Χιονοδρομικό κέντρο Παρνασσού	60
4.3.2.2. Μουσείο Υδροκίνησης Δημητσάνας	60
4.3.2.3. Shigeru Ban Secondary School Nepal	61
4.3.3. Επανάχρηση εγκαταλελειμμένων φυσικών τόπων σε ορεινές περιοχές	62
Κεφάλαιο 5 - Σχεδιαστικές προσεγγίσεις νέων κατασκευών και επανάχρησης παραδοσιακών κτιριακών κελυφών για την ενεργοποίηση ορεινών κοινοτήτων στον Δήμο Κόνιτσας	64
5.1. Αρχιτεκτονικές προτάσεις	65
5.1.1. Επανάχρηση εγκαταλελειμμένων εγκαταστάσεων σιλό στον Κάμπο της Κόνιτσας	66
5.1.2. Δημιουργία ορειβατικού ξενώνα και τουριστικού καταλύματος στην Δροσοπηγή Κόνιτσας.....	69
5.1.2.1. Αποκατάσταση παραδοσιακού κτιρίου για την δημιουργία ορειβατικού ξενώνα	69
5.1.2.2. Σχεδιασμός πέντε ανεξάρτητων τουριστικών καταλυμάτων	71
Κεφάλαιο 6 – Συμπεράσματα	76
Βιβλιογραφία.....	79

Κεφάλαιο 1 - Εισαγωγή

1.1. Αντικείμενο

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μία τάση επιστροφής στα χωριά από κατοίκους των πόλεων οι οποίοι είτε βρίσκονται λίγο πριν την συνταξιοδότησή τους είτε έχουν μόλις βγει στη σύνταξη, και άρα έχουν στη διάθεση τους ακόμα μία παραγωγική δεκαετία τουλάχιστον. Επίσης υπάρχουν κοινωνικές ομάδες, όπως οι “amenity migrants”, οι οποίοι στρέφονται προς τις ορεινές περιοχές αναζητώντας ποιοτικότερες συνθήκες ζωής και όχι για οικονομικούς λόγους.

Ένα ερώτημα που με απασχολεί ως προς την στήριξη αυτών των κοινωνικών ομάδων και την προώθηση ακόμα περισσότερων προς στους ορεινούς οικισμούς, αφορά το είδος των υπηρεσιών και δραστηριοτήτων που χρειάζεται να υπάρχουν σε μία ορεινή περιοχή. Ακολουθεί το κομμάτι της στέγασης αυτών των υπηρεσιών.

Η διπλωματική εργασία ασχολείται αρχικά με την συγκρότηση του θεωρητικού πλαισίου που υποστηρίζει πως οι περιοχές της Ηπείρου υπέστησαν δια μέσου των αιώνων έναν κοινωνικό και πολιτισμικό εμπλουτισμό. Γεγονός το οποίο στη συνέχεια θα λειτουργήσει νομιμοποιητικά για τις προτάσεις επανάχρησης του εγκαταλελειμμένου κτιριακού αποθέματος σε ορεινούς οικισμούς και ένταξης κατασκευών νεότερης βαθμίδας. Αυτά ως το υπόβαθρο υποδοχής των κρίσιμων δημόσιων υπηρεσιών αλλά και άλλων δραστηριοτήτων για την ανάπτυξη ενός σύγχρονου κοινωνικού-οικονομικού δικτύου σε ορεινές κοινότητες. Η υποστήριξη πως η ίδια η εξελικτική πορεία της Ηπείρου θέτει τους όρους οποιασδήποτε μελλοντικής ανάπτυξης είναι κρίσιμη. Επόμενο στάδιο, είναι η διερεύνηση τυχόν υπολειπόμενων χρήσεων σε μία ενότητα ορεινών οικισμών, εντοπίζοντας παράλληλα τα κτίρια, παραδοσιακά και μη ή τα αδόμητα οικοπέδα, που είναι ικανά να υποδεχτούν τις χρήσεις αυτές. Τέλος έρχεται ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός και η αποκατάσταση, ενώ ένα επόμενο στάδιο ίσως να ήταν η διερεύνηση τρόπων ενεργειακής αναβάθμισης και η κοστολόγηση έστω και μίας από τις προτεινόμενες επεμβάσεις. Κάτι το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει το παράδειγμα και το έναυσμα για τη συνέχεια.

Η εργασία ασχολείται κυρίως με το βόρειο τμήμα της Ηπείρου, δίνοντας έμφαση στον δήμο Κόνιτσας και στα Μαστοροχώρια. Η προτάσεις επανάχρησης στοχεύουν να αποτελέσουν ρεαλιστικές προσεγγίσεις στην κατεύθυνση της ολοκληρωμένης ανάπτυξης της ορεινής αυτής περιοχής, η οποία θα λαμβάνει υπόψη της το σύνολο των χαρακτηριστικών του τόπου και η οποία θα είναι ικανή να προσελκύσει νέους κατοίκους στην περιοχή.

1.2. Αφορμή

Αφορμή της έρευνας υπήρξε η παρατήρηση αυξημένου αριθμού κενών κελυφών στους οικισμούς του δήμου Κόνιτσας όπως επίσης και ο εντοπισμός άλλων δημόσιων κτιρίων που μετατράπηκαν από κλειστά δημοτικά σχολεία σε κλειδωμένα συνεδριακά κέντρα, λαογραφικά μουσεία και αίθουσες εκδηλώσεων. Κτιριακό απόθεμα το οποίο είναι ικανό να φιλοξενήσει δραστηριότητες όμως δεν το επιτρέπουν οι συνθήκες. Η παρατήρηση ότι υπάρχουν άνθρωποι σε αρκετούς οικισμούς που δίνουν μάχη να κρατήσουν ενεργή την κοινότητά τους μέσω διαφόρων δράσεων με την παράλληλη συμβολή των αντίστοιχων συλλόγων των απόδημων κατοίκων είναι ένα ενθαρρυντικό στοιχείο. Από την άλλη όμως λείπει το αναπτυξιακό πλάνο που θα έρθει να ενοποιήσει τις ατομικές αυτές προσπάθειες δημιουργώντας ένα δίκτυο ενεργών ορεινών κοινοτήτων που βασίζεται στην αλληλεξάρτηση και στην αλληλοϋποστήριξη.

1.3. Στόχος

Στόχος είναι η δημιουργία των συνθηκών εκείνων που θα καταστήσουν τους ορεινούς οικισμούς προσιτούς σε ανθρώπους που αναζητούν μία ποιοτικότερη ζωή και την επαφή με το φυσικό περιβάλλον μακριά από την ένταση της πόλης. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η πρόσβαση σε υπηρεσίες, οι ευκαιρίες εργασίας, η ψυχαγωγία και η εκπαίδευση των παιδιών τους αυτομάτως θυσιάζεται.

Η διερεύνηση των υπηρεσιών και των απαραίτητων χρήσεων που υπολείπονται από μία ορεινή περιοχή για την ενεργοποίηση της οικονομικής δραστηριότητας και της κοινωνικής ζωής είναι από τις σημαντικότερες παραμέτρους μίας τέτοιας προσπάθειας. Τα φυσικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά του τόπου και ο αυξημένος αριθμός κενών παραδοσιακών κελυφών, που εντοπίζεται σε τέτοιες περιοχές, αποτελούν το υπόβαθρο πάνω στο οποίο θα στηριχτεί το όλο εγχείρημα.

Ακόμα μέσω της εργασίας γίνεται προσπάθεια ανάδειξης του ζητήματος που προκύπτει μεταξύ παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και σύγχρονου αρχιτεκτονικού σχεδιασμού. Ζήτημα το οποίο πολλές φορές λειτουργεί αποτρεπτικά κάθε νέας δημιουργίας, με αποτέλεσμα την καταφυγή σε αναχρονιστικές προσεγγίσεις με άμεσο αντίκτυπο στο πολιτισμικό τοπίο. Στόχος είναι η πάταξη του φαινομένου μέσω της υποστήριξης πως το πολιτιστικό και πολιτισμικό περιβάλλον της Ηπείρου δεν αντιστοιχεί σε παραδοσιακές πολιτισμικές σχέσεις μόνο αλλά αποτελεί περιβάλλον διαρκών ιστορικών μεταβολών και εντονότατης πολιτισμικής εμπλοκής. Άρα, αφ' ενός οι αρχιτέκτονες με την σειρά μας οφείλουμε να αντιμετωπίσουμε αυτήν την ιδιαίτερη ταυτότητά της μέσω του έργου μας, ενώ αφ' ετέρου, η Ήπειρος και ειδικότερα οι ορεινές περιοχές σαφώς και δικαιούνται να φιλοξενήσουν κατασκευές που δεν είναι παραδοσιακές ή τουλάχιστον που δεν 'φοράνε' τον μανδύα της παραδοσιακότητας.

1.4. Μεθοδολογία

Ως μεθοδολογία ορίζουμε την πορεία ανάπτυξης μιας ερευνητικής πρότασης η οποία υποστηρίζεται από ένα λόγο συγκρότησής της, δηλαδή από βασικές θεωρητικές θέσεις. Εν προκειμένω η πρώτη βασική θεωρητική θέση είναι όπως οι σήμερα απομονωμένοι οικισμοί των ορεινών περιοχών της βόρειας και βορειοδυτικής Ελλάδας αποτελούσαν κατά το παρελθόν τμήματα ενός ευρύτερου παραγωγικού, οικονομικού και πολιτισμικού δικτύου, το οποίο εκτεινόταν σε όλη αυτή την περιοχή και διέθετε σημαντικότερες διασυνδέσεις και πέραν των σημερινών ελληνικών συνόρων. Η απομόνωση αυτών από τις υπόλοιπες βαλκανικές περιοχές πρώτον, η συρρίκνωση όλων των ελληνικών παροικιών οι οποίες ήταν αναπτυγμένες σε όλα τα Βαλκάνια παλαιότερα, πολιτικές ανακατατάξεις στο εσωτερικό της Ελλάδας, η αύξηση της αστυφιλίας και η ελάττωση των παραγωγικών δυνατοτήτων των περιοχών αυτών συνέτειναν στην αποδυνάμωσή τους. Αυτή είναι μία βασική θεωρητική θέση στην οποία στηρίζεται η πρότασή της διπλωματικής εργασίας.

Μία δεύτερη βασική θεωρητική θέση, η οποία ήδη στοιχειωδώς διατυπώθηκε, αναφέρεται στην προσπάθεια ενίσχυσης των περιοχών αυτών. Μια τέτοια ενίσχυση θα στηριζόταν στην ανάπτυξη παραγωγικών δραστηριοτήτων πιθανόν με όρους ευφυούς καλλιέργειας ή εγκατάστασης μικρών παραγωγικών μονάδων που θα μπορούσαν να ενισχύονται από την ευφυή τεχνολογία ούτως ώστε να μπορέσουν να συγκεντρωθούν στη περιοχή κάτοικοι όχι μόνο μεγάλης ηλικίας οι οποίοι επιστρέφουν στους χώρους αναφοράς της καταγωγής τους, αλλά και πιθανότατα νέοι επιχειρηματίες οι οποίοι θα αναγνώριζαν τα προσόντα της διαβίωσης στις ορεινές περιοχές. Επιπλέον η ανάπτυξη των οικισμών αυτών θα συνδεόταν με ευφύστερους τρόπους τουρισμού, κατ' ουσίαν περιήγησης, η οποία θα αναφερόταν στο οικοτουριστικό περιβάλλον, την παιδαγωγική προσέγγιση των περιοχών της υπόλοιπης Ελλάδας και στις συνθήκες εναλλακτικής φιλοξενίας σε τέτοιες περιοχές.

Η προσπάθεια αυτή συνδέεται προφανώς με μία τρίτη βασική θεωρητική θέση, την αξιολόγηση του τοπιακού φυσικού υποβάθρου των ορεινών περιοχών όπως και του πολιτισμικού υποβάθρου, δηλαδή των δομημένων κατασκευών της ανώνυμης αρχιτεκτονικής και τη συμπλήρωσή τους με κατασκευές νεότερης βαθμίδας.

Ακόμα μία βασική θεωρητική θέση αναφέρεται στην ιστορική και πολιτιστική ποιότητα των περιοχών αυτών, όχι μόνο σε σχέση με ότι σήμερα αναγνωρίζεται ως ελληνικό κράτος αλλά πολύ περισσότερο με ότι σήμερα θα μπορούσαμε να περιγράψουμε ως διαβαλκανικές πολιτιστικές και πολιτισμικές σχέσεις στο ιστορικό παρελθόν. Να τονίσουμε ότι οι περιοχές στις οποίες αναφερόμαστε, δηλαδή αυτές της Ηπείρου και της Μακεδονίας, αποτελούσαν παλαιότερα περιοχές εντονότατης εμπλοκής πολιτισμών που αναφέρονται σε διαφορετικές κοινωνικοπολιτικές και θρησκευτικές προσεγγίσεις. Μολονότι η εμπλοκή αυτών των φυλετικών ομάδων υπήρξε κάποιες φορές αιματηρή, προσέφερε ταυτόχρονα έναν πολιτισμικό εμπλουτισμό που πρέπει να θεωρηθεί σημαντικός με κυρίαρχο, είναι αληθές, την παρουσία του ελληνικού στοιχείου και της ελληνικής γλώσσας καθώς ακόμα και ο Αλή Πασάς των Ιωαννίνων όταν ολοκληρώνει την πολιτική ανάπτυξη της περιοχής του επιλέγει ως επίσημη γλώσσα του χώρου του την ελληνική.

Η αναφορά σε αυτές τις πολιτισμικές συνθήκες δεν θα αποτελούσε πολιτική πτώχευση για τον ελληνικό χώρο αλλά πιθανότατα θα πρότεινε τους όρους διαβαλκανικών συνεργασιών πέραν των ελληνικών συνόρων που θα τους περιγράψουμε ως πέραν των συνόρων πολιτισμική και τοπιακή ταυτότητα.

Το τελευταίο τμήμα των βασικών θέσεων δηλαδή του θεωρητικού υποβάθρου της μεθοδολογίας αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε να παρεμβεί κανείς σε αυτά τα αρχιτεκτονικά κελύφη και στο τοπίο, ούτως ώστε να μην θίξει την ακεραιότητά τους ως ποιότητα αρχιτεκτονικής και ταυτόχρονα να μην παραμείνει δεσμευμένος σε μία αντιγραφική αρχιτεκτονική της ανώνυμης αρχιτεκτονικής παράδοσης η οποία θεωρείται από πολλούς ότι υπήρξε καθοριστική και αναλλοίωτη για αιώνες. Αυτή η τελευταία συνθήκη, η άποψη μίας παράδοσης η οποία δεν εξελίσσεται στον χώρο που συζητάμε είναι μάλλον μία λανθασμένη πρόταση. Αναγνωρίζουμε, για παράδειγμα, στα Μαστοροχώρια μια εντονότατη κατασκευαστική εμπειρία που δεν διαθέτει επώνυμους αρχιτέκτονες, μια κατασκευαστική εμπειρία η οποία θα μπορούσε σαφέστατα να χαρακτηριστεί με τον όρο 'ανώνυμη'. Αλλά αυτή η ανώνυμη συνθήκη κατασκευής δεν αποτελεί με κανένα τρόπο συνθήκη αποκοπής από το ιστορικό πλαίσιο της περιοχής. Δηλαδή δεν είναι παραδοσιακή, δεν είναι παγιωμένη μέσα σε ένα αναλλοίωτο χρόνο. Τουναντίον η περιοχή αυτή όπως μπορεί να ενισχυθεί και να εξετασθεί με σαφήνεια αποτέλεσε περιοχή διαρκών ιστορικών εξελίξεων και μεταβολών. Τα συνάφια των Μαστοροχωρίων όπως και τα συνάφια των εικονογράφων από την περιοχή των Ζαγορίων διακινούνται σε όλο το εύρος της Βαλκανικής και μερικές φορές και εκτός αυτής, φτάνοντας μέχρι τις παραδουνάβιες ηγεμονίες και την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Επομένως βρίσκονται σε διαρκή επαφή με διαφορετικά πολιτισμικά πεδία και με διαρκείς ιστορικές μεταλλαγές. Πολλά από τα χωριά αυτά υπήρξαν κοιτίδες πολιτισμού και παραγωγικά κέντρα κατά την διάρκεια της Οθωμανικής περιόδου. Παραδείγματα τα οποία επαληθεύουν τον ισχυρισμό πως η Ήπειρος παρουσιάζει, ιστορικά, πολιτισμική ποιότητα, θα αναλυθούν στη συνέχεια.

Κεφάλαιο 2 – Η κεντρική ιστορική και πολιτιστική σημασία της Ηπείρου

Όπως γίνεται κατανοητό ήδη από την ανάλυση τη μεθοδολογίας, κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό να τονιστεί η διαρκής ιστορική παρουσία της Ηπείρου στα ιστορικά δρώμενα της ευρύτερης περιοχής των Βαλκανίων. Η νεότερη ιστορία της Ηπείρου όπως άρχισε να διαμορφώνεται έπειτα από την χάραξη των εθνικών συνόρων την έχει υποβαθμίσει σε μία περιοχή με φαινομενικά χαμηλότερη πολιτιστική αξία και παραγωγική ικανότητα. Αρκείται, όντως λανθασμένα, στην προβολή της ως απομονωμένη περιφερειακή ενότητα του ελληνικού κράτους η οποία συμπεριλαμβάνει αρκετούς ορεινούς οικισμούς οι οποίοι θεωρούνται πως ξεχωρίζουν για τον αυξημένο υποθετικά, παραδοσιακό τους χαρακτήρα. Χαρακτηριστικός είναι και ο τρόπος που θίγει το ζήτημα ο Donald Nicol, ήδη από το 1992. Συγκεκριμένα αναφέρει με κριτική διάθεση απέναντι στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται η Ήπειρος από το κεντρικό κράτος πως «*σήμερα οι πολύξεροι Αθηναίοι τείνουν να τη θεωρούν (την Ήπειρο) ως μία κάπως απομακρυσμένη επαρχία του βορρά, που κατοικείται από χωρικούς και Βλάχους, κρύα, υγρή και ορεινή – μακριά από τις ανέσεις του πολιτισμού και το ηλιότερο κλίμα της υπόλοιπης Ελλάδας. Θα έπρεπε να τους πει κάποιος ότι τον 13^ο και τον 14^ο αιώνα, πολύ πριν δημιουργηθούν το Κολωνάκι και η Κηφισιά, οι πόλεις της Άρτας και των Ιωαννίνων ήταν ακμάζοντα διοικητικά και εμπορικά κέντρα και μόνον δεύτερες σε σπουδαιότητα μετά τη Θεσσαλονίκη.*» (Nicol, 1992). Ακόμα οι πολιτικές και κοινωνικές ανακατατάξεις κυρίως του προηγούμενου αιώνα, καθώς και η διαχρονική εξυπηρέτηση πολιτικών συμφερόντων συνέβαλαν καθοριστικά στην απομόνωση της Ηπείρου, τόσο εντός των ελληνικών συνόρων όσο και διαβαλκανικά, με αποτέλεσμα η Ήπειρος να απωλέσει την κεντρικότητά της από την πολιτική, κοινωνική και οικονομική σκηνή της ευρύτερης περιοχής.

Επομένως το κεφάλαιο αυτό εξετάζει ιστορικά γεγονότα όχι από την μεριά μίας απλής ιστορικής καταγραφής και παρουσίασης, άλλωστε δεν είναι αυτή η ιδιότητα του μελετητή, αλλά με στόχο να υποστηριχθεί η θεωρητική θέση ότι **από τα αρχαία χρόνια έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα η Ήπειρος αποτελούσε διαβαλκανικό κέντρο και είχε εντονότατη ιστορική παρουσία.** Για τον προηγούμενο λόγο, αυτό το κεφάλαιο αν και παρουσιάζει τα γεγονότα με μία ιστορική σειρά, δεν επικεντρώνεται στην ιστορική συνέχεια, καθώς μεταξύ των χρησιμοποιούμενων παραδειγμάτων παρεμβάλλονται μικρά ή μεγάλα ιστορικά κενά. Επικεντρώνεται περισσότερο στα γεγονότα που θα βοηθήσουν τον αναγνώστη να αισθανθεί την σημαίνουσα θέση της Ηπείρου, για όλα τα Βαλκάνια, κατά τη διάρκεια των προηγούμενων αιώνων.

Είναι σημαντικό να διασαφηνιστεί πως ο μελετητής δε μπορεί να υποστηρίξει με κανένα τρόπο την ουτοπική κατάργηση των εθνικών συνόρων, αλλά εξετάζει την υπό μελέτη περιοχή με όρους διασύνδεσης και ανάπτυξης διακρατικών σχέσεων. Σχέσεις οι οποίες θα ενεργοποιήσουν εκ νέου τον χάρτη και θα δημιουργήσουν το υπόβαθρο για την κοινωνικοοικονομική ενεργοποίηση περιοχών που «έσβησαν» λόγω μίας σειράς ατυχών συγκυριών, κατά την εξέλιξη της ιστορίας και οι οποίες κρύβουν ενδογενή χαρακτηριστικά και δυνατότητες που περιμένουν να αξιοποιηθούν.

2.1. Το όραμα του Βασιλιά Πύρρου ως δήλωση της δυναμικής της Ηπείρου

Ως αρχικό εξεταζόμενο γεγονός το οποίο υποδηλώνει την στρατηγική θέση της Ηπείρου στα Βαλκάνια είναι η εκστρατεία του Ηπειρώτη βασιλιά Πύρρου στην νότιο Ιταλία. Ο Πύρρος Α΄ ή αλλιώς Πύρρος της Ηπείρου έζησε από το 318 π.Χ. έως το 272 π.Χ.. Έμεινε στην ιστορία γνωστός ως ένας από τους σπουδαιότερους ηγεμόνες της πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου και διακρίθηκε για τα σπάνια στρατηγικά του χαρίσματα και πολεμικές ικανότητες (Κωλέττας, 2010). Αν και είχε επιχειρήσει σημαντικό αριθμό εκστρατειών σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας διεκδικώντας εδάφη, μεταξύ άλλων της Μακεδονίας και της Σπάρτης, εντούτοις η παγκόσμια ιστορία τον γνωρίζει για τις στρατιωτικές του επιχειρήσεις κατά του ανερχόμενου τότε Ρωμαϊκού κράτους στις περιοχές της

νότιας Ιταλίας. Αυτές οι επιχειρήσεις οι οποίες μας ενδιαφέρουν στη παρούσα εργασία εξετάζονται επιγραμματικά πιο κάτω.

2.1.1. Εκστρατεία στην Ιταλία

Ο Πύρρος έχοντας την ικανότητα να αντιληφθεί την στρατηγική θέση που του προσέφερε η Ήπειρος επιχείρησε ουκ ολίγες φορές να επεκτείνει την κυριαρχία του και προς την ανατολή και προς την δύση. Ιστορικές μάχες αποτελούν αυτές της Ηρακλείας, του Άσκλου και του Βενεβέντου στην προσπάθεια να ανακόψει την επεκτατική πολιτική του Ρωμαϊκού κράτους προς την νότια Ιταλία και την Σικελία. Αφορμή υπήρξε η πρόσκληση που δέχτηκε ο Πύρρος από τους κατοίκους του Τάραντα¹ για να τους προσφέρει προστασία από την απειλή των Ρωμαίων (Κωλέττας, 2010). Γεγονός που δηλώνει την αναγνώριση των στρατιωτικών του ικανοτήτων που απολάμβανε εκείνη την περίοδο. Το στράτευμα που θα υποστήριζε τους Ηπειρώτες στην εκστρατεία σχηματίστηκε από οπλίτες ολόκληρης της Κάτω Ιταλίας, συγκεκριμένα από τη Λουκανία, τη Μεσσαπία, το Σάμνιο και τον Τάραντα με τον αριθμό των οπλιτών να ανέρχεται σε 20 000 ιππείς και 350 000 πεζοπόρους στρατιώτες.

Πρώτη μάχη ιστορείται αυτή της Ηρακλείας το 280 π.Χ. Πριν ακόμα χρειαστεί να έρθει σε σύγκρουση με το Ρωμαϊκό στρατό ο Πύρρος, αυτοπροτάθηκε στους Ρωμαίους ως διαμεσολαβητής στη διαφωνία τους με τους Σαμνίτες, τους Ταραντινούς και τους Λευκάνους με αντάλλαγμα την υποσχόμενη φιλία και στήριξη σε περιόδους πολέμου. Η πρόταση είχε ισχύ δέκα ημερών. Η αλαζονική αυτή πράξη αντιμετωπίστηκε με περιφρόνηση από τους Ρωμαίους, καθώς δεν τον θεωρούσαν ικανό και απειλητικό εχθρό. Η μάχη έλαβε χώρα κοντά στον ποταμό Σίριο. Ο Πύρρος τότε, έπειτα από πολύωρη και αμφίροπη μάχη υποχρέωσε σε ήττα τους Ρωμαίους, οι οποίοι πιθανώς αιφνιδιάστηκαν στη θέα των ελεφάντων του και τράπηκαν σε φυγή. Η νίκη αυτή οδήγησε πολλές ιταλικές πόλεις στο να παραδοθούν στους Ηπειρώτες (Κωλέττας, 2010).

Τον επόμενο χρόνο έμελλε να διεξαχθεί η καθοριστικότερη μάχη των εκστρατειών του Βασιλιά Πύρρου στην Ιταλία. Έχοντας φτάσει μόλις 300 στάδια μακριά από την Ρώμη και με τον απεσταλμένο του Πύρρου, τον Κινέα, να αποτυγχάνει στις διαπραγματεύσεις για σύναψη ειρήνης οι δύο πλευρές ήρθαν αντιμέτωπες σε μία πόλη το Άσκλον (Κωλέττας, 2010). Η επιμονή των αμυνόμενων Ρωμαίων, η μορφολογία του εδάφους και η αποτελεσματικότητα των δύο στρατοπέδων αποτελούν τους καθοριστικότερους παράγοντες για την έκβαση της μάχης. Αν και ο Πύρρος εν τέλει επικράτησε η σφοδρότητα των συγκρούσεων ουσιαστικά δεν αφήνει κανέναν νικητή. Το ηθικό των Ιταλών συμμάχων του είχε πέσει εκφράζοντας την απροθυμία για την συνέχιση των μαχών, ενώ οι στρατιωτικές ενισχύσεις από την Ελλάδα είχαν τελειώσει. Από εδώ έχει μείνει η έκφραση «Πύρρειος νίκη» δηλαδή νίκη η οποία συνοδεύεται με αβάσταχτες απώλειες για την πλευρά των νικητών.

Έκτοτε αν και στο ιστορικό των νικηφόρων εκστρατειών του ο Πύρρος προσέθεσε την κατάληψη της πόλης Έρυξ της δυτικής Σικελίας, το όραμά του για εγκαθίδρυση βασιλείου στη Σικελία δεν θα γίνει πραγματικότητα καθώς μία σειρά προβλημάτων προμηνύουν τον άδοξο τερματισμό της παρουσίας του στην Ιταλική χερσόνησο. Το τέλος δεν άργησε να έρθει όταν 275 π.Χ. έπειτα από έξι χρόνια παρουσίας, σκληρών και αιματηρών αγώνων, ηττήθηκε στη μάχη του Μπενεβέντο από τον Μάνιο Κούριο (Κωλέττας, 2010).

Μέσα από την εκστρατεία του Πύρρου στην νότια Ιταλία διαφαίνεται το ψυχικό σθένος του Ηπειρώτη βασιλιά να στρέψει τα στρατεύματά του ιδίου αλλά και των Ελλήνων συμμάχων του εναντίον του Ρωμαϊκού κράτους και μάλιστα σε ξένο έδαφος, ακολουθώντας επιθετική και επεκτατική πολιτική. Αυτή η κίνηση κάθε άλλο παρά επιτόλαιη μπορεί να θεωρηθεί, καθώς οι στρατηγικές του ικανότητες

---

¹ Ο Τάραντας στην αρχαιότητα υπήρξε ελληνική αποικία της Κάτω Ιταλίας που ιδρύθηκε από Δωριείς της Σπάρτης στην Κάτω Ιταλία

είχαν υποχρεώσει μέχρι και τη Σύγκλητο της Ρώμης σε διαπραγματεύσεις μαζί του. Ο λαός και η Σύγκλητος της Ρώμης ήταν έτοιμοι να συμβιβαστούν μπροστά στον φόβο μίας νέας ήττας από τον συνασπισμό των Ελλήνων της Κάτω Ιταλίας και των Ηπειρωτών αν δεν ήταν η παρέμβαση του Άππιου Κλαύδιου και του λόγου του που είχε ως αποτέλεσμα την ανύψωση του εθνικού φρονήματος των Ρωμαίων και την ματαίωση των διαπραγματεύσεων (Κωλέττας, 2010). Ο ηπειρώτης βασιλιάς Πύρρος κατάφερε να απασχολήσει σε τόσο μεγάλο βαθμό ένα από τα ισχυρότερα κράτη της εποχής του ώστε σήμερα να καταγράφεται, στο άγαλμα του θεού Άρη, θεού τους πολέμου, στα μουσεία Καπιτωλίου στην Ρώμη, η μορφή του.

Εικόνα 1: Άγαλμα θεού Άρη με την μορφή του βασιλιά Πύρρου, Ρώμη (Πηγή: Wikipedia)

2.2. Το Δεσποτάτο της Ηπείρου

Το Δεσποτάτο της Ηπείρου ιστορικά τοποθετείται μεταξύ 13^{ου} και 15^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα ιδρύθηκε το 1204 μ.Χ. από τον Μιχαήλ Α΄ Δούκα με την άλωση της Κωνσταντινούπολης και τον διαμοιρασμό των εδαφών της Βυζαντινής αυτοκρατορίας με το πέρας της Δ΄ Σταυροφορίας. Ο έλεγχος και η διοίκηση του Δεσποτάτου της Ηπείρου περιήλθε έκτοτε σε μεγάλο αριθμό δεσποτών οι οποίοι χωρίζονται σε 5 διαφορετικές δυναστείες. Παρά την ανεξαρτητοποίηση από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία συνεχίστηκε να ασκείται σε αυτό εξουσία υπό βυζαντινή επιρροή. Επιγραμματικά οι δυναστείες ήταν των Αγγέλων Κομνηνών Δουκών, των Ορσίνι, των Νεμάνιτς, των Μπουοντελμόντι και τελευταία αυτή των Τόκκων, μέχρις ότου η Ήπειρος περιέλθει στην δικαιοδοσία της οθωμανικής αυτοκρατορίας για τα επόμενα 480 χρόνια περίπου.

Κατά την εξέταση του Δεσποτάτου της Ηπείρου, χρήσιμο για την συγκεκριμένη εργασία είναι να τονιστεί η ποικιλία των φυλετικών ομάδων που εισέρρεαν κατά περιόδους στην περιοχή είτε αναζητώντας καταφύγιο είτε αξιώνοντας κυριαρχικά δικαιώματα επί των εδαφών του. Ενδεικτικά σημεία της στρατηγικής γεωγραφικής θέσης της Ηπείρου, η οποία δεν ήταν αδιάφορη στους γειτονικούς λαούς. Ακόμα, το γεγονός ότι ήδη από τα πρώτα χρόνια ίδρυσης του Δεσποτάτου ο

Μιχαήλ Α΄ μερίμνησε να θέσει την Εγνατία οδό υπό τον έλεγχό του, αναδεικνύει την ιδιότητα του περάσματος αυτού ως έναν από τους σημαντικότερους οικονομικούς και πολιτιστικούς δρόμους, καθώς είχε ως κατάληξη του την Κωνσταντινούπολη. Στην ουσία ένωνε ουσιαστικά την ανατολή με την δύση και το γεγονός πως εντασσόταν στα γεωγραφικά όρια της Ηπείρου προσέδιδε ακόμα μεγαλύτερο πλεονέκτημα σε όποιον τον ήλεγχε.

Η κινητικότητα και το ενδιαφέρον που έτρεφαν οι μεγάλες δυνάμεις της εποχής για την Ήπειρο, και το οποίο φαίνεται να διατηρήθηκε αμείωτο μέχρι την επικράτηση των Οθωμανών στην ευρύτερη περιοχή, καταδεικνύεται από την συνεχή αντιπαλότητα που διατηρούσαν οι Δεσπότες της Ηπείρου με την Κωνσταντινούπολη. Αυτό αποτέλεσε την συνθήκη πάνω στην οποία βασίστηκε η πορεία του θρόνου του Δεσποτάτου. Η φεουδαλική υπόσταση του θρόνου χαρακτηρίζεται από τις πολλές συμμαχίες, συγκρούσεις, καταλήψεις, ανακαταλήψεις και επιγαμίες στις οποίες εμπλέκονται οι Βυζαντινοί, οι Σέρβοι, οι Αλβανοί και οι Λατίνοι με απώτερο σκοπό τον έλεγχό του. Πιο κάτω γίνεται αναφορά μονάχα στις διαδοχές του θρόνου του Δεσποτάτου ώστε να γίνει αντιληπτό το τεράστιο στρατηγικό ενδιαφέρον που είχε εκείνη την εποχή η Ήπειρος.

Συνοπτικά, κύριοι διεκδικητές της Ηπείρου υπήρξαν α) οι Βυζαντινοί της Κωνσταντινούπολης οι οποίοι ήθελαν να προσαρτήσουν εκ νέου τα εδάφη της στην Βυζαντινή αυτοκρατορία, τα οποία είχαν απωλέσει με την διάλυση της. Η επιθυμία αυτή μαρτυράται από τις επιγαμίες που επιδίωκαν από την μία πλευρά οι κληρονόμοι του Δεσποτάτου με την οικογένεια των Παλαιολόγων-Καντακουζηνών ώστε να εξασφαλίσουν την αναγνώριση τους και από την άλλη πλευρά για να διατηρήσουν την επιρροή της αυτοκρατορίας επί των εδαφών της Ηπείρου. Βέβαια απόλυτη Βυζαντινή κυριαρχία επήλθε με την δολοφονία του τελευταίου απογόνου της δυναστείας των Αγγέλων Κομνηνών Δουκών από τον Νικόλαο Ορσίνι, σημαίνοντας την αφετηρία της δεύτερης δυναστείας αυτής των Ορσίνι, η οποία διήρκησε περίπου 40 έτη. Οι Βυζαντινοί απώλεσαν την κυριαρχία της Ηπείρου με την άνοδο των Σέρβων στην ευρύτερη περιοχή. β) Οι Σέρβοι και ιδίως ο Θωμάς Β΄ Πρελούμπος, κατά την κυριαρχία τους, εφάρμοσαν τυραννική πολιτική καταδιώκοντας και εξοντώνοντας τους Ιωαννίτες μέσω υπερφορολόγησης. Τότε είναι που εμφανίζονται δυναμικά οι επόμενοι διεκδικητές της Ηπείρου, οι Αλβανοί φύλαρχοι οι οποίοι είχαν διαρκή παρουσία στα Ηπειρωτικά εδάφη. γ) Οι Αλβανοί φύλαρχοι ήρθαν έπειτα από την βοήθεια που αναζήτησαν στο πρόσωπό τους οι Αλβανοί Ιωαννίτες. Οι συνεχείς επιδρομές οδήγησαν την χήρα πλέον του Θωμά Β΄, την Μαρία Αγγελίνα Παλαιολογίνα να συνάψει γάμο με τον λατινικής καταγωγής Ησαύ Μπουοντελμόντι. δ) Οι Λατίνοι κατέλαβαν την εξουσία με τον γάμο του Ησαύ Μπουοντελμόντι και της Μαρίας Αγγελίνας Παλαιολογίνας έπειτα από τον θάνατο του συζύγου της και τελευταίου Σέρβου δυνάστη Θωμά Β΄ Πρελούμπο. Η κυριαρχία των Λατίνων χωρίζεται στις δυναστείες αρχικά της οικογένειας των Μπουοντελμόντι και έπειτα στην δυναστεία της οικογένειας των Τόκκων (Σανσαρίδου-Hendrickx, 2008). Ο Λεονάρδος Γ΄ Τόκκος αυτοονομάστηκε δεσπότης της Ηπείρου μόνο που κατά την περίοδο κυριαρχίας του η Άρτα είχε ήδη καταληφθεί από τους Οθωμανούς (Nicol, 1991). Βέβαια τα Ιωάννινα είχαν ήδη περάσει στην δικαιοδοσία των Οθωμανών από το 1430 όταν ακόμα στην εξουσία ήταν ο Κάρολος Β΄ Τόκκος, ο τελευταίος Χριστιανός διοικητής του Δεσποτάτου (Nicol, 1991).

2.3. Ήπειρος και Τουρκοκρατία

Επόμενη ιστορική περίοδος κατά την οποία διαφαίνεται η κεντροβαρικότητα της Ηπείρου είναι αυτή της Τουρκοκρατίας. Κατά την βίαιη αυτή περίοδο, η οποία διήρκησε σχεδόν πέντε αιώνες, αν και ο κατακτητής επιδόθηκε σε βιαιοπραγίες, βασανιστήρια, διωγμούς και δολοφονίες, οι κάτοικοι της Ηπείρου παρά τις κακουχίες, βρήκαν τους τρόπους να μπορέσουν να κρατήσουν την αξιοπρέπειά τους φανερώνοντας την προσαρμοστικότητα, την ανθεκτικότητα, την αυτό-οργάνωση που χαρακτηρίζουν τις ορεινές κοινωνίες χωρίς, όμως να απωλέσουν την πίστη, τα ήθη, τα έθιμα, τις ρίζες και τους δεσμούς τους με τον τόπο και τους προγόνους τους. Από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα έως τις

αρχές του 17^{ου} η Ήπειρος παρουσιάζει μία γενικότερη παρακμή. Από τον 17^ο αιώνα και έπειτα αρχίζει μία ακμάζουσα περίοδος όπου αναπτύσσεται στην Ήπειρο αξιοσημείωτη δραστηριότητα που θα αφήσει σπουδαία πολιτιστική κληρονομιά.

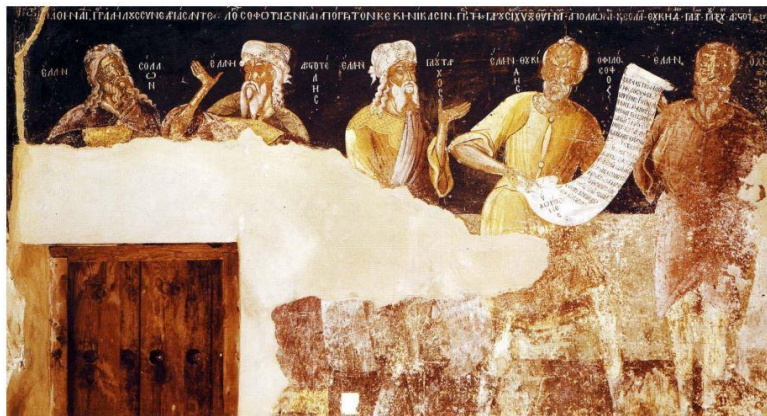
Κατά την εξέταση της περιόδου αυτής η έρευνα επικεντρώνεται στα στοιχεία αυτά τα οποία καταδεικνύουν ακριβώς την σπουδαία αυτή πολιτιστική κληρονομιά που άφησαν οι Ηπειρώτες ως παρακαταθήκη στην Ήπειρο αλλά όπως θα δούμε και σε ολόκληρη την Ελλάδα μέχρι και τα Βαλκάνια και την Αίγυπτο. Θα υποστηριχθεί πως ο ίδιος ο τόπος, η μορφολογία του εδάφους, οι καιρικές συνθήκες αλλά και τα φυσικά διαθέσιμα υλικά είναι τα στοιχεία τα οποία διαμορφώνουν την υλική και άυλη πολιτιστική κληρονομιά, ικανή να σταθεί εμπόδιο σε κάθε εξωτερική απειλή, όσο μεγάλη και αν είναι αυτή, στην προκειμένη περίπτωση η οθωμανική αυτοκρατορία, δημιουργώντας τα θεμέλια ενός ισχυρού πολιτισμού. Πολιτισμού, ο οποίος όπως θα φανεί στην συνέχεια, κατάφερε να επεκτείνει την δραστηριότητά του και να διαπρέψει και σε εκτός των σημερινών συνόρων περιοχές αν και τελούσε υπό οθωμανική κατοχή. Τέτοια πολιτιστική άνθιση αφήνει το στίγμα της όσα χρόνια και αν περάσουν γεγονός το οποίο μεταφέρει στον γηγενή πληθυσμό του σήμερα, το χρέος να αγωνιστεί για την δημιουργία των προϋποθέσεων που θα επαναφέρουν στην Ήπειρο, και ιδιαίτερα στις αγροτικές και ορεινές περιοχές, την κοινωνική και οικονομική δραστηριότητα. Δραστηριότητες οι οποίες τείνουν να εξαλειφθούν εντελώς αφήνοντας πίσω τους μονάχα ερείπια για να θυμίζουν την ένδοξη ιστορία της ηπειρώτικης υπαίθρου και των αστικών της κέντρων.

2.3.1. Παιδεία και εκπαιδευτική δραστηριότητα κατά την Τουρκοκρατία

Είναι αδύνατον να μην γίνει αναφορά στην πνευματική άνθιση που παρουσίασε η Ήπειρος όσο βρισκόταν υπό τον οθωμανικό ζυγό. Σε μία περίοδο υποδούλωσης θα έλεγε κανείς πως μόνο παρακμή θα μπορούσε να επέλθει σε έναν τόπο. Αντίθετα αναπτύχθηκε έντονη πνευματική δραστηριότητα η οποία συνέβαλε σημαντικά στην προαγωγή των γραμμάτων και των τεχνών. Βέβαια καταλυτικό ρόλο διαδραμάτισε η αυξημένη εμπορική δραστηριότητα, η οποία εξετάζεται αναλυτικότερα στη συνέχεια, που παρατηρήθηκε από απόδημους κατοίκους των Ιωαννίνων, των ορεινών οικισμών του Ζαγορίου και του Μετσόβου, οι οποίοι συνέβαλαν ως ευεργέτες στην ανέγερση σχολείων, βιβλιοθηκών, εκκλησιών και άλλων δημόσιων κτιρίων τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στους οικισμούς. Ο Νίκος Υφαντής αναφέρει πως οι κάτοικοι από τα έξι μεγάλα κέντρα του Ελληνισμού της Ηπείρου, μεταξύ άλλων και των τριών περιοχών που αναφέρθηκαν νωρίτερα, μόλις έκαναν χρήματα, η πρώτη σκέψη τους ήταν η ένωση της πατρίδας τους με την Ελλάδα. Για τον λόγο αυτό προσέφεραν μέσω δωρεών χρήματα στις ιδιαίτερες πατρίδες τους για την ανάπτυξη και πνευματική καλλιέργεια των κατοίκων (Υφαντής, 2009). Αξιοσημείωτο είναι η δράση των ακαδημιών των Ιωαννίνων οι οποίες ανέλαβαν την πνευματική καλλιέργεια των κατοίκων καθώς και ο μεγάλος αριθμός δημόσιων σχολείων τα οποία ανεγέρθηκαν σχεδόν σε κάθε οικισμό της ορεινής υπαίθρου. Δείγμα και της έντονης κοινωνικής δραστηριότητας των κατά τα άλλα απομονωμένων αυτών περιοχών. Άλλωστε αυτή η κοινωνική και οικονομική άνθιση ήτανε τόσο σημαντική όπου η δράση των απόδημων δεν περιορίστηκε στα στενά όρια της Ηπείρου. Αντίθετα είχε ως αποτέλεσμα την αναγνώριση, από απόδημους κατοίκους του Μετσόβου, της αναγκαιότητας των εφαρμοσμένων επιστημών για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της Ελλάδας, ώστε στη συνέχεια να προβούν στην συγχρηματοδότηση ανέγερσης του σημαντικότερου τεχνικού ιδρύματος της χώρας μέχρι σήμερα, του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Τέτοιες ενέργειες κάθε άλλο παρά σε παραδοσιακούς, με την σημερινή έννοια, ανθρώπους μπορούν να αποδοθούν. Δείγμα, μεταξύ άλλων, πως η Ήπειρος πρόκειται για περιοχή ιστορική η οποία με τίποτα δεν μπορεί να ξετασθεί, πόσο μάλλον να στηριχθεί η ανάπτυξή της, με όρους μίας αναλλοίωτης παραδοσιακότητας.

2.3.1.1 Ακαδημίες των Ιωαννίνων

Την περίοδο του 17^{ου} αιώνα και έπειτα παρατηρείται σημαντική πληθυσμιακή συγκέντρωση στην πόλη των Ιωαννίνων. Η πνευματική ανάπτυξη του τόπου στηρίζει τις ρίζες της στις ήδη υπάρχουσες σχολές, της σχολής Φιλανθρωπινών, η οποία είναι η συνέχεια της σχολής Σπανού και η μοναδική σχολή που υφίστατο προ της Οθωμανικής Κυριαρχίας (13^{ος} αιώνας) και συνέχισε την δράση της μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα (Βακαλόπουλος, 2012) και της σχολής Στρατηγοπούλου, καθώς αυτές ανέλαβαν κατά κύριο λόγο την διαφύλαξη, δια μέσου των αιώνων, της ελληνικής παιδείας στην Ήπειρο. Δεν είναι τυχαία άλλωστε η τοιχογραφία με τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους ως μία προσπάθεια, των Χριστιανών Ορθοδόξων, ενίσχυσης της ιστορικής συνείδησης σε εποχές όπου ολόκληρο το γένος τελούσε υπό διωγμό αποδεικνύοντας παράλληλα την ενότητα μεταξύ Ορθοδοξίας και Ελληνισμού καθώς θεωρείται ότι μέσα από την βίο και τα έργα τους υπήρξαν προφήτες για τον ερχομό του Χριστού. Άλλωστε ανάλογες τοιχογραφίες εντοπίζονται σε μοναστήρια και εκκλησίες στα Μετέωρα, στο Άγιον Όρος και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας.

Εικόνα 2: Τοιχογραφία αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, Μόνη Φιλανθρωπινών, Νήσος Ιωαννίνων

Καθώς την περίοδο αυτή καλλιεργείται έντονα ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός πάνω στις βάσεις του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ιδρύονται από επιφανείς Ιωαννίτες μία σειρά από σχολές που θα σηματοδέψουν την μετέπειτα πορεία των Ιωαννίνων καθιστώντας το, πνευματικό και πολιτισμικό κέντρο και παράλληλα μία από τις πόλεις στις οποίες γεννήθηκε η φλόγα της επανάστασης. Κυριότερες σχολές υπήρξαν αυτές του ηγούμενου Επιφανίου, η σχολή Γκούμα, η Μαρουτσαία και έπειτα Καπλάνειος και τελευταία η Ζωσιμαία σχολή, η οποία αναγνωρίστηκε ισότιμη με την «Μεγάλη του Γένους Σχολή» και οι απόφοιτοί περνούσαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών χωρίς εξετάσεις (Βακαλόπουλος, 2012). Το γεγονός αυτό συνέβαλε στην αύξηση του πληθυσμού καθώς ακόμα περισσότεροι Έλληνες κατέφευγαν στα Ιωάννινα βρίσκοντας καταφύγιο από την οθωμανική απειλή. Ακόμα ένα γεγονός το οποίο αναδεικνύει την έντονη πνευματική ζωή και την ελληνικότητα της Ηπείρου και των Ιωαννίνων, είναι το ότι ακόμα και ο Αλή Πασάς Τεπελενλής παρά τους διωγμούς και την βία που χρησιμοποίησε για να εδραιωθεί ως απόλυτος κυρίαρχος της περιοχής, αναγνώρισε τις λεπτές ισορροπίες που του επέβαλαν οι καταστάσεις να κρατήσει ώστε να μπορέσει να εφαρμόσει τα μεγαλεπήβολα σχέδιά του. Έτσι διαφύλαξε την λειτουργία των ελληνικών σχολείων, δεν απαγόρευσε την ελεύθερη έκφραση κάθε θρησκείας εφαρμόζοντας ανεξιθρησκεία και αφήνοντας έτσι τους Χριστιανούς να διατηρήσουν ανοιχτές τις εκκλησίες. Ακόμα δεν δίστασε να αναγνωρίσει την ελληνική γλώσσα ως επίσημη γλώσσα του κρατιδίου του. Ο Αλή Πασάς ήταν αρκετά έξυπνος να αναγνωρίσει τα χαρακτηριστικά εκείνα που θα τον βοηθούσαν να αποκτήσει τον έλεγχο της περιοχής χωρίς να έρθει σε ρήξη με τον υπόδουλο ελληνισμό ο οποίος είχε εντονότατη παρουσία.

Παράλληλες δράσεις όπως αυτές του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού, ο οποίος έζησε την εποχή αυτή μεταξύ 1714 και 1779. Ως κύριος εκφραστής της ορθόδοξης πίστης και της σημασίας της παιδείας από την πλευρά της εκκλησίας εκείνη την εποχή (Βακαλόπουλος, 2012), περιόδευε στα βόρεια διαμερίσματα της Ηπείρου και της Μακεδονίας κηρύσσοντας την Ορθοδοξία και τονώνοντας το εθνικό φρόνημα των υπόδουλων γηγενών πληθυσμών, αποτέλεσαν τους φάρους που επέτρεψαν στον ελληνισμό της περιοχής να κρατηθεί ζωντανός. Οι Έλληνες οι οποίοι βρίσκονταν σε μία πτωτική κατάσταση από άποψης πίστεως και ήθους λόγω της εξαθλίωσης που επέφερε η τουρκοκρατία, βρήκανε παρηγοριά και ψυχική δύναμη στα φλογερά κηρύγματα του Αγίου Κοσμά, τα οποία είχαν να κάνουν με απλά καθημερινά ζητήματα της ζωής μέχρι και θέματα έκφρασης της πίστεως. Μάλιστα κατά την περίοδο της ιεραποστολικής του δράσης στην Ήπειρο (1760-1779) καταγράφηκε ο μεγαλύτερος αριθμός (κρυφών) σχολείων τα οποία ιδρύθηκαν έπειτα από προτροπές του ίδιου (Κώνστα, 1955), διαδραματίζοντας και αυτά το ρόλο τους, ο οποίος αποδείχτηκε καταλυτικός, για την απελευθέρωση. Χαρακτηριστικά παρατίθενται πιο κάτω κάποια αποσπάσματα των λόγων με προτροπές για την ανέγερση σχολείων ώστε να καταστεί εφικτή η διαφύλαξη της ελληνικής παιδείας και της Ορθόδοξης Πίστεως με απώτερο σκοπό την απελευθέρωση του γένους από τους Οθωμανούς.

«Λοιπόν, τέκνα μου, Πάργιοι, προς διαφύλαξιν της Πίστεως και ελευθερίας της Πατρίδος, φροντίσατε να συστήσετε ανυπερθέτως σχολείον ελληνικόν, δι' ου θα γνωρίσωσι τα τέκνα σας όσα εσείς αγνοείτε».

«Καλύτερον, αδελφέ μου, να έχης ελληνικόν σχολείον εις την χώραν σου, παρά να έχης βρίσεις και ποτάμια. Και ωσάν μάθη το παιδί σου γράμματα, τότε λέγεται άνθρωπος. Το σχολείον ανοίγει τας Εκκλησίας, το σχολείον ανοίγει τα μοναστήρια»²,

Η παρουσία του Αγίου ήταν εντονότατη στην Ήπειρο και στη βόρεια Ελλάδα και αυτό επαληθεύεται από τα πολλά μνημεία που υπάρχουν στους τόπους όπου στάθηκε και δίδαξε με τους λόγους του πλήθος ανθρώπων.

Εικόνα 3: Μνημείο προς τιμή του Αγίου Κοσμά στο δρόμο Σκαμνέλι-Ηλιοχώρι στο Ζαγόρι (Προσωπικό αρχείο)

2.4. Η κοινωνικό-οικονομική άνθιση της Ηπείρου

Από τον 17^ο αιώνα και έπειτα η κοινωνικό-οικονομική ζωή της Ηπείρου εντάθηκε δραματικά κυρίως λόγω της δραστηριοποίησης των κατοίκων της στον τομέα του εμπορίου και της βιοτεχνίας έπειτα

² Αποσπάσματα από το βιβλίο 'Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Φλογερός Διδάσκαλος'

από την απομάκρυνση τους από το κάστρο και την ανάγκη αναζήτησης νέων πηγών εσόδων που δημιουργήθηκε. Όπως επίσης και λόγω της εξειδίκευσης των κατοίκων σε επαγγέλματα των οποίων οι υπηρεσίες τους έγιναν περιζήτητες σε ολόκληρη την Ελλάδα και όχι μόνο, και από τα οποία αναπτύχθηκαν ισχυρή κοινωνικοί δεσμοί. Αντίστοιχο παράδειγμα είναι και τα συνάφια των μαστόρων που εξετάζονται στη συνέχεια. Βέβαια καθοριστικός παράγοντας υπήρξε και η προνομιακή μεταχείριση που απολάμβαναν κατά τους δύο πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας οι κάτοικοι των Ιωαννίνων, όπως αυτή ορίστηκε με βάση τον περίφημο «Ορισμό» του Σινάν Πασά (Μεταλληνός, 1998). Ο «Ορισμός» ήταν ουσιαστικά μία σειρά από υποσχέσεις του Σινάν Βέη προς τον μητροπολίτη και την αριστοκρατία των Ιωαννίνων ώστε οι δεύτεροι να πειστούν να παραδώσουν την πόλη. Λέγεται πως σε αυτούς οφείλεται η κατάκτηση των Ιωαννίνων περισσότερο, με'σω της αποδοχής του 'ορισμού' παρά στον Κάρολο Β' Τόκκο (Nicol, 1991). Ειδικότερα ο 'ορισμός' υπήρξε η πρώτη επίσημη συμφωνία στα ιστορικά, μεταξύ των Οθωμανών και μιας υπό κατάκτηση ελληνικής πόλης, η οποία εξασφάλιζε στους κατοίκους της, έστω και στα χαρτιά, μία σειρά από προνόμια και δικαιώματα. Υπάρχει η άποψη πως το καθεστώς αυτό, μέχρις ότου καταλυθεί λόγω της εξέγερσης του Διονύσιου του Φιλοσόφου (Φλώρος, 2005), συντέλεσε στην εγκαθίδρυση στην περιοχή μίας ισχυρής συντεχνιακής παράδοσης η οποία οδήγησε στην δημιουργία ενός ακμαίου κοινοτικού συστήματος³ (Σακελλαρίου, 1997). Αυτό έχει σημασία για την ανάπτυξη των Ιωαννίνων καθώς αυτή η ισχυρή κοινότητα ήταν κατά έναν τρόπο η ζωποιοός δύναμη της επιθυμίας των απόδημων Ιωαννιτών να προχωρήσουν σε δωρεές κοινής ωφέλειας και σε έργα (ίδρυση πολυάριθμων σχολών) με κύριο στόχο την προώθηση της παιδείας και την ανάπτυξη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Αντίστοιχα προνομιακά καθεστώτα τα οποία συντέλεσαν στην κοινωνική, οικονομική και πνευματική άνθιση της Ηπείρου, παρατηρούνται και σε περιοχές πέραν του αστικού κέντρου των Ιωαννίνων όπως για παράδειγμα στο Ζαγόρι και στο Μέτσοβο. Σε αυτές τις περιπτώσεις στην εξίσωση των διαπραγματεύσεων εισαγόταν και το γεωμορφολογικό υπόβαθρο των περιοχών το οποίο έθετε σε πλεονεκτική θέση τον γηγενή πληθυσμό καθώς τους ήταν εύκολο, λόγω της εξοικείωσης που είχαν με αυτό, να ελέγχουν τις ορεινές διαβάσεις και συνεπώς τους εμπορικούς δρόμους. Γεγονός το οποίο οδηγούσε τους Οθωμανούς στη σύναψη συμφωνιών οι οποίες είχαν ως αντάλλαγμα την απαλλαγή των κατοίκων από εξοντωτικούς φόρους και την διατήρηση της αυτοδιάθεσής τους.

2.4.1. Το βιλαέτι του Ζαγορίου

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της επιρροής που είχαν οι ορεινοί πληθυσμοί στον τρόπο διαχείρισης των εδαφών και άσκησης εξουσίας κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, είναι το «*Βιλαέτι του Ζαγορίου*» ή αλλιώς το «*Κοινό των Ζαγορισίων*». Πρόκειται για την αυτόνομη κοινοπολιτεία των χωριών του Ζαγορίου. Αποτελούσε το νομικό αντίκρισμα που τους παρείχε η ευνοϊκή συμφωνία που υπέγραψαν με τους Οθωμανούς κατακτητές μέσω της συνθήκης του Βοϊνίκου. Η συνθήκη αρχικά όριζε πως δεκατέσσερα χωριά του Ζαγορίου αν και ήταν υποτελή στον Οθωμανικό ζυγό θα ήταν διοικητικά αυτόνομα όσον αφορά τις εσωτερικές τους υποθέσεις. Ο επικεφαλής της τοπικής αυτής κυβέρνησης εκλεγόταν κάθε έξι ή δώδεκα μήνες και είχε τον τίτλο του Βεκύλη. Ο Βεκύλης μαζί με το συμβούλιο των γερόντων ασκούσαν την εξουσία. Η συνθήκη καταργούσε την καταβολή του εξοντωτικού φόρου υπό τον όρο πως οι κάτοικοι του Ζαγορίου ήταν υποχρεωμένοι να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στις εκστρατείες του οθωμανικού στρατού κυρίως ως υποστηρικτές του οθωμανικού ιππικού.

Το 1670 υιοθετείται επίσημα η ονομασία «Κοινό των Ζαγορισίων» ενώ παράλληλα στα προνόμια, που απολάμβαναν οι κάτοικοι και με τη συμβολή όσων Φαναριωτών της Κωνσταντινούπολης κατάγονταν από την περιοχή, προστέθηκαν η επιλογή καταβολής φόρου αντί για την συμμετοχή στις εκστρατείες του οθωμανικού στρατού, η ελεύθερη και ανεμπόδιστη έκφραση

---

³ Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης περί Κοινοτικού βίου, δικαιοσύνης και εθμικού δίκαιου. σελ. 252-257

της Χριστιανικής Ορθόδοξης πίστης και τέλος η απαγόρευση εισόδου εντός του Ζαγορίου σε Οθωμανούς Τούρκους. Προς τα τέλη της ευνοϊκής αυτής συνθήκης τα χωριά τα οποία εντάσσονταν στο «Κοινό των Ζαγορισίων» αριθμούσαν τα 60 ενώ ο Βεκύλης είχε το δικαίωμα να διατηρεί, με ασφάλεια, κατοικία στα Ιωάννινα από όπου και ήταν επιφορτισμένος με την υποχρέωση να επιπλύνει την συλλογή των φόρων και να απονείμει δικαιοσύνη στα εσωτερικά ζητήματα αστικού δικαίου.

Το Κοινό των Ζαγορισίων καταλύθηκε το έτος 1868 και η διοίκηση της περιοχής περιήλθε στην Οθωμανική αυτοκρατορία μέχρις ότου προσαρτηθεί στο κράτος της Ελλάδας.

2.4.2. Συρράκο και Καλαρρύτες. Δύο «απομονωμένα» χωριά με εμπορική δραστηριότητα σε όλα τα Βαλκάνια και όχι μόνο.

Άξιο αναφοράς είναι οι περιπτώσεις δύο αντικριστών οικισμών, σκαρφαλωμένοι στις πλαγιές του όρους Περιστέρι ή αλλιώς Λάκμου και τους οποίους χωρίζει Καλαρρύτες ποταμός. Πρόκειται για τους οικισμούς Συρράκο και Καλαρρύτες. Το Συρράκο υπήρξε μία κεντρική παραγωγική περιοχή, όχι μόνο για τον ελληνικό χώρο και τα Βαλκάνια, αλλά για το σύνολο της ευρωπαϊκής ηπείρου. Οι Συρρακιώτες παραγωγοί αδιάβροχων επανωφοριών θεωρούνται σημαντικότεροι καθώς την περίοδο του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα αποτελούσαν μία ισχυρότατη παραγωγική ομάδα, η οποία φτάνει να εξοπλίζει με κάπες τον στρατό του Μέγα Ναπολέοντα όταν εκστρατεύει στην Ρωσία (Αυδίκος, 2003). Έμειναν γνωστοί ως «καποτάδες ή καπάδες» ενώ οι ιδιόχειρες συναλλαγματικές επιταγές τους γίνονται αποδεκτές από το σύνολο των ευρωπαϊκών τραπεζών. Με ανάλογο τρόπο η αργυροχρυσοχοϊά των περιοχών αυτών, η οποία δεν πρόκειται για απλουστευμένη παραγωγή, είναι τόσο σημαντική ώστε να εξάγεται σε όλη την Ευρώπη. Κατά τον 18^ο αιώνα και αρχές του 19^ο αιώνα οι Καλαρρυτινοί παράγουν εξαιρετικά εκκλησιαστικά και κοσμικά καλλιτεχνήματα ενώ η οικογένεια αργυροχόων Βούλγαρη και συγκεκριμένα ο Σωτήριος Βούλγαρης, από τους Καλαρρύτες φτάνει να ιδρύει τον δικό της οίκο με υποκαταστήματα στην Ιταλική χερσόνησο διατηρώντας την ονομασία τους, BVLGARI, και την αντίστοιχη δραστηριότητα μέχρι σήμερα. Ακόμα όπως σημειώνει ο Απόστολος Κατσίκης στις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι περιηγητές W. Leak και F. Rouquerville, κατά την επίσκεψή τους στους Καλαρρύτες, έμειναν εντυπωσιασμένοι για «την ευνομία, τον πολιτισμό, τις ωραίες οικοδομές, την ακμή του εμπορίου, τους μορφωμένους ανθρώπους, που μιλούσαν ξένες γλώσσες και γνώριζαν τις τιμές των χρηματιστηρίων των μεγάλων ευρωπαϊκών πόλεων, καθώς και την ύπαρξη βιβλιοθηκών με αρχαία συγγράμματα και βιβλία στη γαλλική και ιταλική γλώσσα». (Κατσίκης, 2012). Δείγμα πως οι απόδημοι έμποροι δεν ενδιαφέρονταν μονάχα για τα χρήματα αλλά φρόντιζαν να προστατεύσουν και να προωθήσουν στην τοπική κοινωνία τα γράμματα και τις τέχνες.

2.5. Τα «ακριτικά» Μαστοροχώρια γενέτειρα τεχνιτών, δασκάλων και καλλιτεχνών

Από τις πιο απομακρυσμένες και απομονωμένες ενότητες ορεινών κοινοτήτων της Ελλάδας έπειτα από την χάραξη των εθνικών συνόρων θεωρούνται τα Μαστοροχώρια του δήμου Κόνιτσας. Στη συνέχεια θα αναδειχθεί ο πολιτιστικός πλούτος που κρύβουν οι περιοχές αυτές και θα υποστηριχθεί η θέση πως παλαιότερα οι περιοχές αυτές είχαν έντονη πολιτισμική παρουσία και δραστηριότητα. Αν και αποτελούν σημαντικό κομμάτι της κοινωνικό-οικονομικής ζωής της Ηπείρου έχει επιλεχθεί να τους αφιερωθεί ξεχωριστή υποενότητα καθώς πρόκειται για την περιοχή στην οποία θα εστιαστεί στη συνέχεια η έρευνα μας.

2.5.1. Ηπειρώτες μάστοροι της πέτρας

Ίσως ο κυριότερος λόγος για τον οποίο φημίζονται οι οικισμοί της Ηπείρου και έλκουν πλήθος επισκεπτών κάθε χρόνο είναι πέτρινη αρχιτεκτονική, η οποία στέκει εκεί ως αναπόσπαστο μέρος του φυσικού περιβάλλοντος. Σαν να υπήρχαν πάντοτε εκεί μέσα στο τοπίο εντοπίζονται αυτοί οι οικισμοί της Ηπείρου καλά καμουφλαρισμένοι σαν ένα σώμα με το ορεινό και βραχώδες ανάγλυφο. Τα

πέτρινα κτίσματα είτε πρόκειται για απλές κατοικίες, δημόσια κτίρια, σχολεία και εκκλησίες είτε για έργα υποδομής όπως οι τοξωτές γέφυρες αποτελούν συνταρακτικά δείγματα του πολιτισμού και της αναπτυγμένης τοπικής κατασκευαστικής παράδοσης, την οποία τα μαστόρια μέσα από την δραστηριότητά τους φρόντισαν να μεταδώσουν σε όλη την ελληνική χερσόνησο, τα γειτονικά βαλκάνια ακόμα και στις μακρινές Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής στο Σουδάν και στην Αίγυπτο (Νιτσιάκος, 1997). Ένα από τα ζητήματα τα οποία διαπραγματεύεται η διπλωματική εργασία είναι οι τρόποι ένταξης της σύγχρονης αρχιτεκτονικής στο ορεινό τοπίο, είτε φυσικό είτε ανθρωπογενές, έχοντας ως συνθήκη την διατήρηση του υπάρχοντος δομημένου υποδοχέα ως κυρίαρχο. Με άλλα λόγια τον σεβασμό του συνόλου αρχιτεκτονικής του τόπου, καθώς το ανθρωπογενές αυτό τοπίο απαρτίζεται από την ανώνυμη λαϊκή αρχιτεκτονική των κατοικιών, την αρχιτεκτονική των δημοσίων κτιρίων τα οποία αρκετές φορές εμφανίζουν κεντροευρωπαϊκά χαρακτηριστικά, τα βυζαντινά μνημεία, τα φράγκικα και τα οθωμανικά κτίσματα όπως τα τζαμιά και τα λουτρά. Πριν όμως προχωρήσουμε στην εξέταση κάθε είδους αρχιτεκτονικής θα γίνει λόγος για τους ίδιους τους ανθρώπους που βρίσκονται πίσω από την αρχιτεκτονική που επικράτησε και κυριαρχεί στο τόπο.

Ξεκινώντας κρίνεται σκόπιμο να εξεταστεί ο τρόπος με τον οποίο οι μάστοροι αποτελούσαν οργανωμένα συντεχνιακές ομάδες (Ζιώγας, 2010), που όπως ειπώθηκε νωρίτερα συνέβαλαν στην ανάδειξη του κοινοτισμού που διέκρινε την ηπειρωτική κοινωνία, και έπειτα να αναφερθούμε στον τρόπο ζωής και τις ιδιαιτερότητες του επαγγέλματός τους. Τα σύνολα αυτά λοιπόν έμειναν ευρέως γνωστά ως «μπ(ου)λούκια» ή «συνάφια» των μαστόρων. Οι μάστοροι ήταν οργανωμένοι σε ομάδες, οι οποίες αποτελούνταν από τον αρχιτεχνίτη-πρωτομάστορα του οποίου η γνώμη και ο λόγος είχε την μεγαλύτερη βαρύτητα σε ό,τι είχε να κάνει με την κατασκευή. Συγκεκριμένα είχε την ευθύνη όλων των οργανωτικών και «γραφειοκρατικών» ζητημάτων (κλείσιμο συμφωνιών, εύρεσης δουλειάς, πληρωμής μισθών κλπ) και την διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού. Ακόμα ήταν υπεύθυνος για την χάραξη του γενικού περιγράμματος του κτίσματος, σε συνεννόηση πάντοτε με τον εργοδότη και τις επιθυμίες του. Άλλωστε αυτός ήταν ο πρωτομάστορας ήταν αυτός που κατά κανόνα ήξερε τα περισσότερα γράμματα και αριθμητική (Ζιώγας, 2010). Έπειτα υπήρχαν οι πελεκάνοι, μάστορες που επεξεργάζονταν την πέτρα, οι οποίοι χωρίζονταν ανάλογα με την εμπειρία και την δεξιοτεχνία τους σε δύο ομάδες. Πρώτη ομάδα είναι αυτοί που είχαν την μεγαλύτερη εμπειρία και δεξιοτεχνία, οι οποίοι διαμόρφωναν την εξωτερική παρεία των τοίχων για να είναι πιο επιμελημένη διότι συγχρόνως αποτελούσε στοιχείο του δημόσιου χώρου του οικισμού. Αυτοί με την λιγότερη εμπειρία, οι οποίοι ήταν συνήθως μαθητευόμενοι, ασχολούνταν με την διαμόρφωση της εσωτερικής παρείας του πέτρινου τοίχου. Αυτός ο διαχωρισμός φανερώνει πως δεν πρόκειται για απλούς τεχνίτες αλλά για ανθρώπους που είχαν την ευαισθησία να κατανοήσουν πως κτίζοντας ένα κτίριο διαμορφώνεται παράλληλα η εικόνα που παρουσιάζει ένας οικισμός. Επομένως έδιναν ιδιαίτερη σημασία στο έργο και αυτός είναι ο λόγος που παρατηρώντας σήμερα μία καλά δομημένη κατασκευή, η συναρμογή και το πλέξιμο της πέτρας μαζί με όλα τα υπόλοιπα στοιχεία που απαρτίζουν μία όψη, μοιάζει σαν ένα έργο τέχνης. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός πως οι πελεκάνοι-τεχνίτες δεν συνήθιζαν να αλλάζουν μπουλούκι γιατί θεωρούνταν ντροπή πέρα από το γεγονός σύμφωνα με τον ηθικό κώδικα των αρχιμαστόρων δεν ήταν τιμητικό για έναν να πάρει τεχνίτες άλλου (Χατζημιχάλη, 1953). Τα υπόλοιπα μέλη ενός συναφίου συμπλήρωναν οι νταμαρτζήδες, ο ταβανατζής-μαραγκός υπεύθυνος για όλα τα ξύλινα στοιχεία του κτίσματος, ο ασβεστάς, ο σκαλιστής υπεύθυνος για τα ξυλόγλυπτα και τα τέμπλα, εάν επρόκειτο για εκκλησία, ο μπογιατζής και τα τσιράκια. Τσιράκια ήταν τα παιδιά τα οποία όταν έφταναν σε εφηβική ηλικία ακολουθούσαν τους μεγαλύτερους για να μάθουν την τέχνη. Τέλος τα ζώα, κατά κύριο λόγο τα μουλάρια, ήταν

επιφορτισμένα με τον κρίσιμο ρόλο μεταφοράς των υλικών στο εργοτάξιο⁴. Κάθε μπουλούκι στηριζόταν πάνω σε οικογένειες ενώ ήταν ιδιαίτερα εσωστρεφής ώστε να μπορέσουν να διασφαλίσουν πως δεν θα εισέρρεαν ξένοι στο επάγγελμα καθώς αυτό τους εξασφάλιζε τα προς το ζην τόσο για τους ίδιους όσο και για τα μέλη των οικογενειών τους που άφηναν πίσω τους, στις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Ήταν ουσιώδες λοιπόν να μην αφήσουν να διαρρεύσουν τα μυστικά της δουλειάς σε πολλούς καθώς αυτό θα σήμαινε απώλεια οικονομικών πόρων και αύξηση του ανταγωνισμού σε εποχές δύσκολες για την διαβίωση. Σε αυτό οφείλεται και η εξειδίκευση των χωριών, όπως τα μαστοροχώρια όπου η τέχνη παρέμενε εντός των στενών ορίων του κάθε οικισμού ή ενότητας ορεινών οικισμών.

Σε συνέχεια με τα πιο πάνω, ακόμα ένα στοιχείο της μαστορικής τέχνης είναι η συνθηματική διάλεκτος που χρησιμοποιούσαν ως μέσο άμυνας και προστασίας από εξωτερικές απειλές, ένδειξη της κλειστότητας που παρουσίαζε το επάγγελμα. Οι εποχές τότε είχαν τις δικές τους δυσκολίες οπότε τα μπουλούκια έπρεπε να διαφυλάξουν την τέχνη μεταξύ της οικογένειας για να εξασφαλιστούν και οι επόμενες γενεές. Ανέπτυξαν λοιπόν τα «Κουδαρίτικα», μία διάλεκτος με λεξιλόγιο που πηγάζει από τον ίδιο τον τρόπο ζωής και το είδος της εργασίας τους, για να έχουν εσωτερική επικοινωνία που να μην είναι κατανοητή από τρίτους. Στοιχείο το οποίο εντείνει την ιδιαίτερη τους ταυτότητα. Στις μέρες μας κυκλοφορούν διάφορα λεξικά των Κουδαρίτικων, ένα από τα οποία έχει επιμεληθεί ο Θωμάς Β. Ζιώγας, ο οποίος κατάγεται από το μαστοροχώρι Δροσοπηγή, με την αντίστοιχη ονομασία «Κουδαρίτικα». Ενδεικτικά παρατίθενται μερικές λέξεις στα Κουδαρίτικα με την αντίστοιχη μετάφραση στα Νέα Ελληνικά.

αγκίδ(ι) το: κορίτσι, κοπέλα

απαλό το: ελαιόλαδο

αρκούδα η: όποιος έχει ελεγκτική εξουσία στη δουλειά του κτίστη

βούζιος ο: σιωπή, σκασμός, σίγηση

γκουβερνήσιος ο: μάστορας που είναι ενταγμένος σε παρέα με αρχηγό πρωτομάστορα

γκρέμπος ο: πετρόκτιστος τοίχος, λιθόδημη τοιχοποιία

κατούρω η: βρύση, κρήνη

κουδαρόπ(ου)λο το: το παιδί του μάστορα ή το νεαρό μαστορόπουλο

κούφιο το: οικοδομή, σπίτι, οικία

κράνια τα: χρήματα, λεφτά

λαγός ο: παιδί, τέκνο ή μαστορόπουλο

ραμποτεύω: εργάζομαι, δουλεύω

τσαμπάλα τα: εργαλεία

τσιοκάν(ι) το: σφυρί

φουράδια τα: ξύλα π.χ. σανίδες τεγίδες

χουζούρω η: βροχή ή αργία (Ζιώγας, 2010)

Όσον αφορά την καθημερινή ζωή όσων εργάζονταν στα μπουλούκια χαρακτηρίζεται από έναν αέναο κύκλο αποχωρισμού και επιστροφής. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Νιτσιάκου για την παρουσία της μετακίνησης και την κίνησης στην ζωή του Πυρσογιαννίτη⁵. Συγκεκριμένα υποστηρίζει πως το φαινόμενο της μετακίνησης αντανακλάται στη ζωή των ατόμων, κυρίως των ανδρών, ως μία κυκλική, περιοδική κίνηση λόγω των ταξιδιών με έντονο στο στοιχείο της περιπλάνησης. Δεν ισχύει όμως το ίδιο για τις γυναίκες καθώς η εξάρτηση της τοπικής κοινότητας

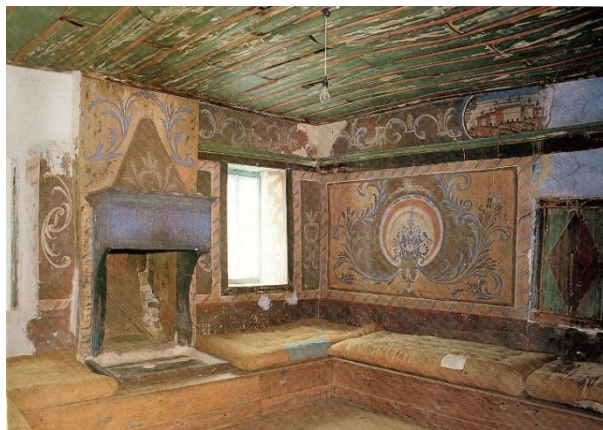
⁴ Στοιχεία τα οποία αντλήθηκαν από άρθρο με τίτλο «Ηπειρώτες Μάστοροι»,

http://old.ntua.gr/MIRC/db/epirus_db/ARXITEKTONIKH/Mastores.htm

⁵ Πυρσογιαννίτης: Κάτοικος από την Πυρσόγιαννη, ένα από τα σημαντικότερα μαστοροχώρια στην Κόνιτσα

από την οικοδομική τέχνη επέβαλε ένα σαφή διαχωρισμό μεταξύ των δύο φύλων που χαρακτηρίζει την ζωή των γυναικών από την ακινησία (όχι σωματική αλλά γεωγραφική) και την αναμονή (Νιτσιάκος, 1997). Τα μαστόρια συνήθως έλειπαν για το μεγαλύτερο διάστημα του έτους δουλεύοντας στα εργοτάξια ανελλιπώς, ενώ προς το μέσα του φθινοπώρου όταν επέστρεφαν στις οικογένειές τους εκμεταλλεύονταν το χρόνο τους για ξεκούραση και αναθέρμανση των δεσμών με την οικογένεια και γενικότερα με την κοινότητα. Η περίοδος αυτή, είναι περίοδος κορύφωσης της κοινωνικοποίησης και των συλλογικών δραστηριοτήτων με τα μεγάλα πανηγύρια και γλέντια. Θα χαρακτηρίζαμε τους μήνες παρουσίας τους στο χωριό ως μήνες αυξημένης κοινωνικής δραστηριότητας.

Τα συνάφια των μαστόρων συνόδευαν δύο ακόμα τέχνες οι οποίες προσέδιδαν ακόμα μεγαλύτερη πολιτισμική αξία σε αυτήν. Πρόκειται για διακοσμητικές τέχνες άμεσα σχετιζόμενες με την οικοδομική, η ζωγραφική/αγιογραφική τέχνη και η ξυλογλυπτική. Πολλές φορές οι ζωγράφοι και οι λεγόμενοι σκαλιστάδες, όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, υπήρξαν μέλη των συναφιών των μαστόρων της πέτρας, ιδιαίτερα εκείνων που αναλάμβαναν την κατασκευή εκκλησιών και αρχοντικών. Παρόλα αυτά στην λαϊκή αρχιτεκτονική και ιδιαίτερα στα ορεινά περιβάλλοντα συναντάται έντονη διακόσμηση των εσωτερικών χώρων των κατοικιών καθώς η καθημερινή ζωή των ορεσίβιων, λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών και των κακουχιών, διαδραματιζόταν εντός της κατοικίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διακόσμηση στο εσωτερικό του καθημερινού-χώρου διημέρευσης και το τζάκι μίας κατοικίας στον οικισμό Σκαμνέλι στο Ζαγόρι. Ο καλλιτέχνης φέρεται να κατάγεται από τους Χιονιάδες, χωριό της Ηπείρου με παράδοση στη ζωγραφική για το οποίο γίνεται εκτενής αναφορά στη συνέχεια.

Εικόνα 4: Σκαμνέλι. Σπίτι Φ. Θεοδοσίου.

Ο νοντάς, με το τζάκι, μπάσια και διακόσμηση άγνωστου Χιοναδίτη ζωγράφου. 1851

Αυτή η ιδιομορφία της καθημερινότητας άλλωστε απαντάται και στα αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως τα μικρά παράθυρα για την αποτροπή διείσδυσης των καιρικών φαινομένων αλλά και τις τυπολογίες των κατοικιών που παρουσιάζουν γνωρίσματα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής. Πολλά είναι τα παραδείγματα πυργοειδούς διαρρύθμισης της κατοικίας. Πιο κάτω παρατίθενται δύο παραδείγματα τέτοιων κατοικιών σε οικισμούς της επαρχίας Κόνιτσας, στο Γαναδιό και στη Καστάνιανη.

Εικόνα 5: Αριστερά: Αρχοντικό στο Γαναδιό, Εικόνα 6: Δεξιά: Αρχοντικό στην Καστάνιανη

2.5.2. Ζωγραφική παράδοση στην Ήπειρο

Τα κυριότερα δείγματα γραφής των Ηπειρωτών ζωγράφων χρονολογούνται το 18^ο αιώνα ενώ κατά τον 19^ο αιώνα η δραστηριοποίηση σε αυτόν τον τομέα εξακολουθεί να είναι έντονη. Η ανάδειξη ζωγράφων και αγιογράφων από τον ορεινό ηπειρωτικό χώρο οφείλεται εν μέρει στο γεγονός της κάποιας ελευθερίας που απολάμβαναν, όπως έχει λεχθεί και νωρίτερα, οι ορεσίβιοι πληθυσμοί σε αντίθεση με τα μεγάλα αστικά κέντρα. Η τουρκοκρατία αποτελούσε τροχοπέδη στην εγκαθίδρυση σχολών που θα αντέξουν δια μέσου των χρόνων καθώς δεν υπήρχαν οι απαιτούμενες συνθήκες που να διασφαλίζουν την διαρκή λειτουργία σχολών και την μεταλαμπάδευση της γνώσης, της εμπειρίας και του χαρακτήρα στις επόμενες γενεές. Τέτοιες συνθήκες αναπτύσσονταν μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις όπου η τοπική κοινωνία παρουσίαζε εσωστρέφεια και συνοχή, όπως για παράδειγμα στον Άγιον Όρος και λιγότερο στα Μετέωρα. Γνωστές είναι οι περιπτώσεις του Λινοτοπίου και της Γράμμουσας, οικισμοί με παράδοση στη ζωγραφική οι οποίοι όμως ξεριζώθηκαν εκ βάθρων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Παρόλα αυτά περιοχές όπως το Ζαγόρι του οποίου οι κάτοικοι ζούσαν σε ευμενέστερες συνθήκες ελέω των προνομίων που όριζε το Κοινό των Ζαγορισίων μπόρεσαν να εξασκήσουν κάποια επαγγέλματα με περισσότερη ελευθερία και διάρκεια. Στον τομέα της ζωγραφικής και της αγιογραφίας έχουν μείνει γνωστοί οι Καπεσοβίτες ζωγράφοι των οποίων τα έργα εντάσσονται στην ηπειρωτική και βορειοελλαδίτικη παράδοση καθώς γνώριζαν πολύ καλά τα έργα των Λινοτοπιτών. Ερεθίσματα ωστόσο είχαν και από την Κρητική σχολή. Η ζωγραφική επηρεασμένη από τα ίδια τους τα βιώματα θα αποκτήσει ένα λαϊκό ιδίωμα καθώς τα ενδύματα που ζωγραφίζουν έχουν αναφορές στα ενδύματα της εποχής όπως επίσης εμφανής είναι και η μίμηση των επίπλων της τότε χρονικής περιόδου. Με την πάροδο του χρόνου και την επιθυμία για απελευθέρωση να εντείνεται παρατηρείται και ο παραλληλισμός των δήμιων με τους Τούρκους κατακτητές στις απεικονίσεις των μαρτυριών των Αγίων. Ακόμα ένας οικισμός του Ζαγορίου με ζωγραφική παράδοση είναι τα Σουδενά.

Βέβαια η ζωγραφική τέχνη δεν περιορίζεται στα στενά όρια του Ζαγορίου. Ορεινοί οικισμοί όπως η Σαμαρίνα έρχονται να αντικαταστήσουν τους Λινοτοπίτες και Γραμμουσιανούς ζωγράφους. Ενώ νοτιότερα ακόμα δύο χωριά της Ηπείρου των οποίων οι κάτοικοι παρήγαγαν ζωγραφικό έργο είναι το Συρράκο και οι Καλαρρύτες, χωριά τα οποία μας απασχόλησαν και προηγούμενα. Έντονη

δραστηριότητα στα καλλιτεχνικά παρουσίασαν τα μαστοροχώρια της επαρχίας Κόνιτσας ενώ εξέχουσα θέση στην ιστορία της ζωγραφικής και αγιογραφίας της Ηπείρου διατηρούν οι Χιονιάδες. Γνωστή είναι και η έκφραση «Χιονιαδίτης είσαι; Ζωγράφος είσαι;» η οποία έμεινε ως μαρτυρία της φήμης που απέκτησαν οι κάτοικοι. Όσον αφορά την συγκεκριμένη περίπτωση γίνεται ειδική αναφορά στη συνέχεια καθώς οι Χιονιάδες εντάσσονται στην περιοχή ενδιαφέροντος της παρούσας εργασίας.

2.5.2.1 Χιονιαδίτες ζωγράφοι και αγιογράφοι

Σε συνέχεια των παραπάνω θα εξεταστεί η ζωγραφική και αγιογραφική τέχνη των κατοίκων του οικισμού Χιονιάδες που είναι σκαρφαλωμένο στις δασοσκεπαστες πλαγιές του Γράμμου στα σύνορα με την Αλβανία. Η τέχνη των Χιονιαδιτών εξετάζεται ως πολιτισμικό στοιχείο του τόπου το οποίο δεν έμεινε στα στενά όρια της Ηπείρου αλλά επεκτάθηκε βόρεια προς τα βαλκάνια αλλά και σε όλη την βόρεια Ελλάδα αφήνοντας παρακαταθήκη έργα υψηλής τέχνης τόσο σε ναούς όσο και σε κατοικίες.

Εικόνα 7: Χάρτης με σηματοδομημένες τις τοποθεσίες όπου εντοπίζονται έργα Χιονιαδιτών ζωγράφων

Αν και η απαρχή της τέχνης αυτής δεν έχει εντοπιστεί ιστορικά, μερικά από τα πρώιμα έργα αποτελούν, ο Άγιος Γεώργιος στον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Βούρμπιανη η οποία χρονολογείται το 1747. Μάλιστα ιστορείται ως η πρώτη υπογεγραμμένη εικόνα «δια χηρός Κώνστα εκ κώμις Χιωνηάδες». Η εικόνα του Αγίου Αθανασίου που αποδίδεται προς τα τέλη του 16^{ου} ή αρχές 17^{ου} αιώνα και τέλος η Πλατυτέρα των Ουρανών στην μονή Άβελ της Βήσσανης με επιγραφή του 1770 από τους Χιονιαδίτες Κωνσταντίνο και Μιχαήλ Μιχαήλ.

Εικόνα 8: Παναγία η Πλατυτέρα των Ουρανών

Περίοδος ακμής θεωρείται ωστόσο ο 18^{ος} αιώνας. Στο σημείο αυτό αξίζει να ειπωθεί πως πολλοί Χιονιαδίτες ζωγράφοι, όπως τα αδέρφια Χριστόδουλος και Θωμάς Παπακώστας-Μαρινάς γιοί του Αναστάσιο Παπακώστα-Μαρινά, οι οποίοι όλοι μαζί συγκαταλέγονται ανάμεσα στους αξιολογότερους Χιονιαδίτες ζωγράφους, δεν πρόκειται για ερασιτέχνες αυτοδίδακτοι, αλλά για καλά καταρτισμένους καλλιτέχνες που είχαν εκπαιδευτεί σε σχολές όπως την Αθωνιάδα του Αγίου Όρους. Βέβαια η τέχνη μεταλαμπαδεύτηκε και στις επόμενες γενεές όπως άλλωστε συμβαίνει με κάθε μορφή λαϊκής τέχνης. Είχε την βάση της στην οικογένεια όπως και αυτή της μαστορικής τέχνης. Δηλαδή τα νεότερα μέλη μαθήτευαν δίπλα στους γηραιότερους και πιο έμπειρους συγγενείς, ακολουθώντας τους από μικρή ηλικία μέχρις ότου τους διαδεχτούν. Αυτό που έχει σημασία είναι πως ακόμα μία μερίδα γηγενών της Ηπείρου παρουσίασε δείγματα υψηλού πολιτισμού και παιδείας σε συνδυασμό με την εξάσκηση ενός έμφυτου ταλέντου. Είναι αξιοσημείωτο πως αν και το χωριό δεν αριθμούσε ποτέ πέραν των 350-400 κατοίκων, είναι καταγεγραμμένοι στο βιβλίο του Κίτσου Μακρή που εκδόθηκε το 1980, εξήντα πέντε ζωγράφοι ενώ μέχρι σήμερα έχουν γίνει γνωστοί ακόμα περισσότεροι. Δείγμα της εξειδίκευσης του πληθυσμού ενός τόπου που πήγαζε από την ανάγκη επιβίωσης και βιοπορισμού.

Όσον αφορά το ζωγραφικό ύφος το οποίο χρησιμοποιήθηκε περισσότερο στην αγιογράφιση ιερών ναών, μορφή τέχνης η οποία αποτελεί το μεγαλύτερο τμήμα της Χιονιαδίτικης ζωγραφικής, οι παλιότεροι κατά τον 18^ο αιώνα είχαν υιοθετήσει τα χαρακτηριστικά της ύστερης φάσης της μεταβυζαντινής τέχνης, τα οποία φρόντισαν επιμελώς να εμπλουτίσουν προσαρμόζοντας σε αυτά στοιχεία της λαϊκής τεχνοτροπίας. Ο εμπλουτισμός μίας παλιάς τέχνης είναι ο ορισμός της παράδοσης η οποία δεν μένει στατική αλλά για να μπορέσει να επιβιώσει η κάθε γενιά εντάσσει τις δικές της ερμηνείες με τρόπο που να διατηρείται πάντοτε η ιστορική συνέχεια. Τον επόμενο αιώνα αυτό που κυριάρχησε είναι η λαϊκότερη ζωγραφική η οποία όμως είχε αφομοιώσει στοιχεία που συναντώνται σε λιθογραφίες και χαλκογραφίες του ευρωπαϊκού μπαρόκ και ροκοκό. Μερικά από αυτά είναι η ευκινησία των διακοσμητικών στοιχείων, ο ρεαλισμός και η φυσιοκρατία τα οποία προσαρμόστηκαν στα προηγούμενα βυζαντινά πρότυπα. Ενώ με το πέρασμα των χρόνων η διείσδυση της ρωσικής εικονογραφικής σχολής και στον ελληνικό χώρο, καθώς τα πρότυπά της διαδόθηκαν ευρέως ώθησε τους Χιονιαδίτες στην δυτικότερη ζωγραφική (Σκούρτης 2004).

Εικόνα 9: Αγιογραφίες Χιονιαδιτών αγιογράφων, Σωκράτη Ματθαίου, Χριστοδούλου και Θωμά Αναστασίου (1892). Ιερός Ναός Αγίας Παρασκευής – Μηλόβιστα Σκοπίων (Πηγή: Βιβλίο του Risto Paligora, St Petka, Malovista, Bitola 2006)

Ακόμα ένα στοιχείο το οποίο άλλαξε μαζί με το ύφος είναι και η χρήση των υλικών, συγκεκριμένα άρχισε να γίνεται χρήση λαδιού αντί των χρωμάτων φυσικής προέλευσης με την μέθοδο της νωπογραφίας. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί πως πολλοί από τους ζωγράφους αυτούς υπήρξαν και άρτιοι ξυλογλύπτες, οι οποίοι επιμελούνταν την κατασκευή των τέμπλων, των αρχιερατικών θρόνων και άλλων ξύλινων στοιχείων των ναών που αγιογραφούσαν. Γεγονός που μαρτυρεί μία ολιστική προσέγγιση του καλλιτέχνη για το έργο. Βέβαια στην ιστορία έχει μείνει γνωστό πως οι ζωγράφοι κατάγονταν από τους Χιονιάδες, οι ξυλογλύπτες και σκαλιστάδες από τον Γοργοπόταμο (Τούρνοβο) και οι πετράδες από την Βούρμπιανη και την Πυρσόγιαννη (Σκούρτης, 2004). Αξίζει να αναφέρουμε πως οι σκαλιστάδες από το Τούρνοβο διέπρεψαν στην διακόσμηση με ξυλόγλυπτες κατασκευές εκκλησιών, μοναστηριών και αρχοντικών, με ιδιαίτερη ροπή προς την κατασκευή τέμπλων σε εκκλησίες. Δύο πολύ γνωστά παραδείγματα είναι το τέμπλο στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στα Δολιανά Ιωαννίνων και το τέμπλο στον Ι.Ν. Αγίου Αθανασίου Ιωαννίνων, το οποίο αν και έχει βαρεία διακόσμηση και φυτικά συμπλέγματα ξεχωρίζει λόγω της έντονης δυτική επίδρασης που παρουσιάζει (Πολυμέρου & Σκούρτης, 2008). Ερχόμενοι πίσω στους Χιονιαδίτες, στα αρχοντικά της εποχής κατασκεύαζαν τα ξυλόγλυπτα ταβάνια, τις ντουλάπες και τις πόρτες και άλλου είδους έπιπλα τα οποία πολλές φορές τα κοσμούσαν με ζωγραφικά μοτίβα εμπνευσμένα από τον φυτικό κόσμο. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ξυλόγλυπτα και ζωγραφιστά μπαούλα αλλιώς κασέλες, τα οποία αποτελούσαν προίκα για τις νύφες και συναντώνται κατά κόρον στις κατοικίες των Χιονιαδιτών καθώς και σε άλλους οικισμούς. Σύμφωνα με τον κ. Σκούρτη πολλά από τα φυτικά μοτίβα και τον διάκοσμο που συναντώνται στις κασέλες είναι εμπνευσμένα από παραστάσεις την βυζαντινής εικονογραφίας αλλά και από τα κεντητά άνθη στα άμφια των ιεραρχών όπως αυτά εικονίζονται στις αγιογραφίες (Σκούρτης, 2004).

Εικόνα 10: Ζωγραφιά πάνω σε ξύλινο έπιπλο

Δεν είναι λίγες και οι αναπαραστάσεις στιγμιότυπων από την λαϊκή παράδοση και την ιστορία που χρησιμοποιούσαν για την διακόσμηση των κατοικιών σε συνδυασμό με έντονο φυτικό διάκοσμο. Τα περισσότερα παραδείγματα εντοπίζονται κατά κύριο λόγο στην ενότητα των Ζαγοροχωριών καθώς είναι η περιοχή που γνώρισε την μεγαλύτερη οικονομική άνθιση λόγω της μετανάστευσης σημαντικού ανδρικού πληθυσμού στο εξωτερικό.

Σε αυτή την ενότητα είδαμε να διαγράφεται η ακτινοβολία της Ηπείρου στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων ακόμα και κατά τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Οι ισχυρές πνευματικές, πολιτιστικές και οικονομικές δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν στην περιοχή σε συνδυασμό με τους σπουδαίους γηγενείς εμπόρους και ευεργέτες του Ζαγορίου και του Μετσόβου, τους λόγιους πνευματικούς ανθρώπους, τους πρωτεργάτες της επανάστασης και θιασώτες της ελευθερίας, τους μαστόρους τις πέτρας και τα συνάφια τους που έχτιζαν κτίσματα τα οποία στις μέρες μας διατηρούνται ως μνημεία από άκρη σε άκρη στην ανατολική μεσόγειο, φανερώνουν πως η Ήπειρος δεν πρόκειται για μία απομονωμένη περιοχή του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Ο καθηγητής λαογραφίας Μ.Γ. Μερακλής σημειώνει χαρακτηριστικά ότι «στον παραδοσιακό αγροτικό κόσμο λειτούργησε μία διαδικασία μεταστοιχείωσης αντικειμενικών όρων στέρησης, υπανάπτυξης και καθυστέρησης, σε όρους

δημιουργίας ενός πολιτισμού, που διακρίνεται από μίαν ανεπανάληπτη αισθητική. Από έναν σκληρό μόχθο άνθιζαν απαράμιλλα κατορθώματα της τέχνης, τόσο στενά, εξάλλου, συνδεδεμένης με τη ζωή, ώστε η ίδια η ζωή (η σκληρή, η στερημένη και καθυστερημένη) να παρέχει οργανικά και μια έκτακτη καλλιτεχνική διάσταση» (Σκούρτης, 2004). Η Ήπειρος των παρελθόντων χρόνων επρόκειτο για περιοχή έντονης πολιτισμικής παρουσίας, η οποία λόγω μίας σειράς ιστορικών γεγονότων κατά τον 20^ο αιώνα απώλεσε σταδιακά μεγάλο μέρος του πληθυσμού της, και κυρίως αυτόν των ορεινών περιοχών και συνεπώς την έντονη κοινωνικό-οικονομική ζωή που χαρακτήριζε την ορεινή ύπαιθρο. Ένα ζήτημα το οποίο στις μέρες μας η σύγχρονη πολιτική σκηνή του τόπου έχοντας στρέψει το ενδιαφέρον της προς άλλους αναπτυξιακούς τομείς το εντείνει, υποχρεώνοντας τις ορεινές περιοχές της Ηπείρου σε μία διαρκή πτωτική πορεία με την οικονομική και κοινωνική ζωή των περιοχών αυτών να κινδυνεύει να αφανιστεί εντελώς, μαζί και ότι στοιχείο έχει απομείνει από τον λαμπρό πολιτισμό που εξετάστηκε.

Κεφάλαιο 3 – Η χρήση των όρων «παράδοση», «ανώνυμη-λαϊκή αρχιτεκτονική» και «ιστορική αρχιτεκτονική»

Προηγούμενα επιχειρήθηκε η κατανόηση του πλαισίου μέσω του οποίο έχει προκύψει το ανθρωπογενές περιβάλλον της Ηπείρου. Στη συνέχεια εξετάζονται οι όροι «παράδοση», «ανώνυμη-λαϊκή αρχιτεκτονική» και «ιστορική αρχιτεκτονική» σε μία προσπάθεια αναγνώρισης του φυσικού και δομημένου υποδοχέα της Ηπείρου, και ιδιαίτερα των ορεινών περιοχών αυτής. Η υφιστάμενη αρχιτεκτονική κληρονομιά αποτελεί το υπόβαθρο στο οποίο έρχεται κάθε νέα κατασκευή να ενταχθεί. Αρχικό βήμα στη συνθετική διαδικασία οποιασδήποτε νέας αρχιτεκτονικής δημιουργίας οφείλει να είναι η μελέτη του υπάρχοντος δομημένου υποδοχέα. Το βήμα αυτό είναι αναγκαίο ώστε να επιτευχθεί η αρμονική συνύπαρξη «παλιού» και «νέου», χωρίς να διαταράσσεται η ισορροπία και η αισθητική, αλλά να διατηρείται μία ιστορική συνέχεια. Ιδιαίτερα σε περιβάλλοντα αυξημένης πολιτιστικής αξίας, όπως είναι οι παραδοσιακοί ορεινοί οικισμοί, είναι τεράστια η πρόκληση του δημιουργού να ξεχωρίσει το αναγκαίο από το περιττό και παράλληλα να ικανοποιήσει τις σύγχρονες ανάγκες. Να μπορέσει δηλαδή να ενταχθεί στο ανθρωπογενές τοπίο χωρίς να αναπαράγει μία μιμητική εικόνα αλλά με δημιουργικό τρόπο να αφήσει το αποτύπωμα της δικής του εποχής πάνω σύνολο διατηρώντας το ενιαίο και αδιαίρετο αποφεύγοντας συγχρόνως να το καταστήσει ένα συνονθύλευμα αρχιτεκτονικών αυθαιρεσιών.

Για τον λόγο αυτό σκοπός, μέσα από αυτή την διαδικασία, είναι να αποσαφηνιστεί το δομημένο υπόβαθρο πάνω στο οποίο, μέσω της παρούσας διπλωματικής, θα προταθεί ο τρόπος με τον οποίο οφείλει η σύγχρονη αρχιτεκτονική να αντιμετωπίζει τα πολύπλοκα ζητήματα που εγείρονται γύρω από τις νέες κατασκευές. Νέες κατασκευές των οποίων η ύπαρξη τους είναι ουσιώδεις σε τέτοια τοπία καθώς παράδοση χωρίς ιστορική συνέχεια δεν νοείται.

3.1. Τι ορίζουμε ως «παράδοση»

Ως παράδοση νοείται κάθε μορφή τέχνης, εθίμου, ασχολίας, επαγγέλματος, τα οποία κληρονομεί κάθε γενιά από τις προηγούμενες χωρίς ωστόσο αυτό να συνεπάγεται ότι το κάθε ένα από αυτά έχει διατηρηθεί ακέραιο δια μέσου των χρόνων. Δηλαδή η παράδοση ενέχει μέσα της μία δυναμική να εξελίσσεται, την δυνατότητα να δανείζεται και στη συνέχεια να αφομοιώνει από κάθε γενιά τα στοιχεία εκείνα τα οποία συμβάλλουν στην διαιώνισή της. Πάντοτε όμως διατηρώντας την αυθεντικότητα και το βαθύτερο νόημά της. Στη συνέχεια θεωρητικοί που υποστηρίζουν την παράδοση ισχυρίζονται πως, όπως γίνεται κατανοητό, τίποτε το στατικό δεν μπορεί να θεωρηθεί παραδοσιακό. Εδώ τίθεται ένα βασικό πρόβλημα θεωρητικής αντίφασης. Εάν μεταβάλλονται τα πάντα και σε σχέση με την παράδοση, τότε πως επιμένουμε στην αυθεντικότητα; Πόσο ισχυρή είναι αυτή η αυθεντικότητα; Εν πάση περιπτώσει, το πολύ ενδιαφέρον είναι ότι ο όρος 'παράδοση' διαμορφώνεται θεωρητικά προκειμένου να υπερισχύει ότι υπάρχουν στοιχεία, τα οποία διατηρούνται αναλλοίωτα στο χρόνο. Το πόσο αναλλοίωτα διατηρούνται είναι ένα διαρκές, ιστορικό, θεωρητικό πρόβλημα. Στο πλαίσιο αυτό η Αρακαδάκη θα ισχυριστεί πως, επιγραμματικά, η παράδοση είναι κάτι ζωντανό το οποίο κληρονομείται από κάθε γενιά εμπλουτισμένο πάντοτε με τις ιδιαίτερες ερμηνείες όλων των προγενέστερων γενεών καθώς οι λαϊκοί δημιουργοί κάθε γενιάς είτε πρόκειται για μάστορες, τραγουδοποιούς, ή μοδίστρες δεν στέκονται παθητικοί εκτελεστές (Αρακαδάκη, 2014) αλλά ως δημιουργοί «εμβολιάζουν» την παράδοση με τις δικές τους ερμηνείες βάσει των προσωπικών τους βιωμάτων.

Στον Ελλαδικό χώρο οι παραδόσεις παρουσιάζουν ιδιαίτερη ποικιλομορφία τόσο όσον αφορά την ζωοποιό αιτία όσο και στην έκφραση πολλές φορές του ίδιου θέματος, από τόπο σε τόπο. Αυτό οφείλεται συχνά στις θρησκευτικές καταβολές του λαού, καθώς ο κάθε οικισμός ή περιοχή έχει τον προστάτη Άγιο της, στα ιστορικά γεγονότα που σημάδεψαν τον κάθε τόπο και τους κατοίκους του, όπως για παράδειγμα ο απελευθερωτικός αγώνας του 1821, ή ακόμα και στο φυσικό περιβάλλον

μέσα στο οποίο εντάσσεται η κάθε ομάδα. Το φυσικό υπόβαθρο της Ελλάδας, από μέρη σε μέρη παρουσιάζει μεγάλες διαφορές, παραδοσιακοί οικισμοί συναντώνται τόσο σε παραλιακά και νησιωτικά μέρη όσο και σκαρφαλωμένοι σε μεγάλα υψόμετρα πάνω σε κακοτράχαλες και αφιλόξενες πλαγιές. Αυτό από μόνο του αποτελεί κρίσιμος παράγοντας για την διαμόρφωση τοπικών εθίμων και παραδόσεων, οι οποίες επηρεάζουν το σύνολο των χαρακτηριστικών μίας οργανωμένης κοινωνίας. Η παρουσίαση συγκεκριμένων παραδειγμάτων ενός τεράστιου συνόλου δεν έχει κάποια ιδιαίτερη σημασία, αρκεί μόνο να αναφερθούν μερικές κατηγορίες όπως είναι τα δημοτικά τραγούδια τα οποία διαφέρουν σε διάθεση και συναισθήματα ξεκινώντας από τα ορεινά και καταλήγοντας στα νησιώτικα, οι παραδοσιακές ενδυμασίες, οι οποίες διαφέρουν στο ύφασμα, στα χρώματα, στα μοτίβα και στο πόσο βαριά ή ανάλαφρα είναι, τα τοπικά φαγητά και εδέσματα, οι παραδοσιακοί χοροί, οι οποίοι κάθε φορά εκφράζουν ή διηγούνται διαφορετικά κοινωνικά προβλήματα, τα χρώματα που χρησιμοποιούνται στα σπίτια και βεβαίως η ίδια η αρχιτεκτονική και τα επιμέρους μορφολογικά χαρακτηριστικά της.

Σε συνέχεια των παραπάνω γίνεται αναφορά σε ζητήματα που προκύπτουν γύρω από την παραδοσιακή αρχιτεκτονική και πως ορίζεται αυτή ιδιαίτερα στα αρχιτεκτονήματα των παλαιότερων χρόνων τα οποία εντάσσονται στον 19ο αιώνα και εντοπίζονται κυρίως στην ελληνική ύπαιθρο, στις ορεινές και ημι-ορεινές, στις πεδινές και στις νησιώτικες περιοχές.

Λόγω μίας αλληλουχίας γεγονότων που ταλάνισαν τον ελληνικό χώρο κατά τον προηγούμενο αιώνα όπως είναι ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος, ο εμφύλιος, η εσωτερική μετανάστευση και η αστυφιλία, η αρχιτεκτονική των οικισμών της υπαίθρου έμεινε στάσιμη. Τα γεγονότα αυτά, ως ατυχείς επάλληλες συγκυρίες, επέφεραν την γενικότερη εγκατάλειψη και τον μαρασμό. Αναπόφευκτα είχαν ως αποτέλεσμα οι οικισμοί να εισέλθουν σε μία ανενεργή κατάσταση κατά την οποία όλες οι δραστηριότητες οικονομικές, εμπορικές, παραγωγικές, κοινωνικής φύσεως «πάγωσαν» στο χρόνο. Επόμενο ήταν κάθε μορφής παραδοσιακής τέχνης και ασχολίας, συμπεριλαμβανομένου και της οικοδομικής δραστηριότητας, να πληγεί δραματικά. Η γενική στασιμότητα από την μία είχε ως αποτέλεσμα να διατηρηθεί σχεδόν αναλλοίωτη η εικόνα των οικισμών, όπως την άφησαν οι προηγούμενες γενεές εγκαταλείποντας τον βίο τους για τις πόλεις. Οπότε αυτό γέννησε την δυνατότητα σήμερα να «ανακαλύψουμε» μία καλά κρυμμένη πτυχή της αρχιτεκτονικής του τόπου μας. Από την άλλη κατά το διάβασμα της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της οποίας η μορφή συγκυριακά μεταφέρθηκε αναλλοίωτη στις μέρες μας, όπως υποστηρίχθηκε, γεννάει λανθασμένες εντυπώσεις όσον αφορά την εξελικτική της πορεία οδηγώντας σε λανθασμένα συμπεράσματα όσον αφορά τον τρόπο μεταχείρισης της. Η σύγχρονη τάση διατήρησης της εικόνας των οικισμών, ακριβώς όπως είναι, εντασσόμενη στο πλαίσιο μίας μονοδιάστατης τουριστικοποίησης της ελληνικής υπαίθρου και μίας φολκλορικής ρομαντικής αντιμετώπισης της αρχιτεκτονικής, δεν συμβάλλει δημιουργικά στην παράδοση, ως ζώσα αξία, καθώς λείπει η φρέσκια επαναδιατύπωση που θα μπορούσε η σημερινή γενιά να προσδώσει. Η τωρινή αντιμετώπιση πάει αντίθετα στο ορισμό της παράδοσης καθώς αποσκοπεί στη επιδερμική και σκηνογραφική αναπαραγωγή μίας εικόνας χρησιμοποιώντας αποκλειστικά επιφανειακά μορφολογικά στοιχεία. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι κατασκευαστικές μέθοδοι, η λογική με την οποία έχτιζαν οι παλιοί μάστορες, μαζί και οι παράγοντες που επηρεάζουν την κατασκευή και προκύπτουν από το άμεσο φυσικό περιβάλλον να παραμερίζονται χάρη της διατήρησης μίας εικόνας. Με άλλα λόγια η ουσία της κατασκευαστικής παράδοσης και όλα τα αφανή και μη προφανή στοιχεία της, να κινδυνεύουν να αφανιστούν. Στοιχεία τα οποία σιωπηλά και με τον δικό τους μυστήριο τρόπο κάνουν της παραδοσιακής αρχιτεκτονική να μαγνητίζει το ενδιαφέρον επισκεπτών, περιηγητών και μηχανικών.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω είναι δόκιμος ο σχολιασμός μίας άλλης οπτικής της παράδοσης και την αντιπαραβολή της με ζητήματα που εγείρονται γύρω από την παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Πρόκειται

για την θεωρία που υποστηρίζει ότι αρκετές φορές αυτό που οι διάφοροι πολιτισμοί θεωρούν ως παραδόσεις, οι οποίες οφείλουν να πηγάζουν από το βαθύ παρελθόν και την ιστορία τους, στην ουσία είναι επινοημένες για την εξυπηρέτηση κάθε φορά των στόχων αυτών που τις εφευρίσκουν. Αυτοί μπορεί να διαφέρουν, όπως υποστηρίζεται στο βιβλίο 'Η επινόηση της Παράδοσης', άλλοτε μπορεί να είναι η ανάγκη συγκρότησης εθνικής ταυτότητας και άλλοτε η διαχείριση μίας μεγάλης μερίδας γηγενών πληθυσμών, όπως στη περίπτωση επιβολής «Αυτοκρατορικής Μοναρχίας» και σύναψη δουλικών σχέσεων μεταξύ των λευκών Βρετανών και των Αφρικανών στα τέλη του 17^{ου} αιώνα (Hobsbawm & Ranger, 1983).

3.1.1. Η επινόηση της παράδοσης

Σύμφωνα με τον Hobsbawm ο όρος «επινοημένη παράδοση» χρησιμοποιείται με μία ευρεία αλλά όχι ανακριβή έννοια. Περιλαμβάνει τόσο «παραδόσεις» που πραγματικά επινοήθηκαν, κατασκευάστηκαν και θεσπίστηκαν επίσημα όσο και εκείνες που αναδύονται με λιγότερο εύκολα ανιχνεύσιμο τρόπο εντός μίας βραχείας και χρονολογήσιμης περιόδου – υπόθεση λίγων ετών ίσως – και καθιερώνονται με μεγάλη ταχύτητα (Hobsbawm & Ranger, 1983). Υποστηρίζεται λοιπόν πως για να καθιερωθεί μία παράδοση δεν χρειάζεται η εμπειριστατωμένη προβολή της στο παρελθόν και η ύπαρξη απτών παραδειγμάτων. Αντίθετα κάτι το οποίο κατασκευάζεται οργανωμένα εξυπηρετώντας ένα πολύ συγκεκριμένο σκοπό και το οποίο ίσως έχει την εύνοια της άρχουσας τάξης ή αντίθετα την στήριξη ενός λαϊκού κινήματος συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης, έχει αξιώσεις να εδραιωθεί ως «παράδοση». Βέβαια καμία από αυτές δεν έχει εγγυημένη την διάρκειά της στο χρόνο, αλλά αυτό που έχει πρωταρχική σημασία είναι η εγκαθίδρυσή τους (Hobsbawm & Ranger, 1983).

Εξετάζοντας τα χαρακτηριστικά των «επινοημένων παραδόσεων», αυτές διέπονται από μία ακολουθία κανόνων τελετουργικής ή συμβολικής τάξεως και οι οποίοι μέσω της επανάληψης στοχεύουν να θεσπίσουν τις επιδιωκόμενες αξίες και κανόνες συμπεριφοράς. Καίριο ρόλο για την επιτυχία αυτών των πρακτικών διαδραματίζει το ιστορικό παρελθόν το οποίο αν είναι ταιριαστό καταφέρνει να προσδώσει στην «παράδοση» την απαιτούμενη ιστορική συνέχεια (Hobsbawm & Ranger, 1983). Ιστορική συνέχεια η οποία λειτουργεί ως ένα αντιληπτικό μέσο που απευθύνεται στον αποδέκτη ώστε να γίνει πιο εύκολα κατανοητή.

Εφ' όσον έχει διαμορφωθεί μία εικόνα γύρω από την «επινοημένη παράδοση» η αντιπαραβολή της στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική έχει ενδιαφέρον καθώς μέσω της παρούσας μελέτης υποστηρίζεται πως η Ήπειρος και ειδικότερα ο δομημένος υποδοχέας των ορεινών περιοχών της δεν μπορεί να θεωρηθεί παραδοσιακός με την σημερινή έννοια του όρου, δηλαδή αυτός μίας απομακρυσμένης και με χαμηλό δείκτη πολιτισμού κοινωνίας. Αντίθετα πρόκειται για ορεινές κοινωνίες με πολλές φορές υψηλότερο πολιτισμικό δείκτη από τον αντίστοιχο των τότε αστικών κέντρων, λόγω των ελευθεριών που απολάμβαναν κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας και που αντλούσαν κυρίως από τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά των περιοχών τους καθώς και λόγω της προόδου των κατοίκων στο παγκόσμιο εμπόριο με άμεσο αντίκτυπο στην ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών.

Παραφράζοντας τα λεγόμενα του Hobsbawm γύρω από την επινόηση της παράδοσης θα μπορούσαμε να πούμε ότι, όσον αφορά τον τρόπο αντιμετώπισης της παραδοσιακής λαϊκής αρχιτεκτονικής στον Ελλαδικό χώρο, προκύπτει μεγάλη «αντίθεση ανάμεσα στη διαρκή μεταβολή και ανανέωση του σύγχρονου κόσμου και στην προσπάθεια να συγκροτηθούν τουλάχιστον κάποιες όψεις (της αρχιτεκτονικής) [...] μέσα σε αυτόν ως αμετάβλητες και σταθερές.» (Hobsbawm & Ranger, 1983, σελ.10). Σαφώς επιχειρείται μία κριτική απέναντι στους μορφολογικούς κανόνες που επινοήθηκαν ως ένας τρόπος διατήρησης και προστασίας της εικόνας των οικισμών της Ελλάδας που χαρακτηρίζονται παραδοσιακοί. Κανόνες οι οποίοι εν τέλει ωθούν τους αρχιτέκτονες σε μία στείρα προσέγγιση του σχεδιασμού αποκλείοντας κάθε περιθώριο δημιουργικής επαναδιατύπωσης της λαϊκής αρχιτεκτονικής όπως συνέβαινε έτσι και αλλιώς. Ουκ ολίγες φορές βλέπουμε αρχοντικά της

εποχής και δημόσια κτήρια να παρουσιάζουν κεντροευρωπαϊκά χαρακτηριστικά ως αποτέλεσμα της έκφρασης των ερεθισμάτων του εκάστοτε δωρητή-ευεργέτη και περιπλανόμενου μάστορα στην αρχιτεκτονική του. Τέτοια παραδείγματα μαρτυρούν μία ισχυρή οικονομική και εμπορική δραστηριότητα μίας ακμάζουσας ορεινής κοινωνίας. Επομένως η διατήρηση μίας επιφανειακής εικόνας, μίας επιδερμίδας, είναι πρακτικές ριζικά αντίθετες με ότι ορίστηκε νωρίτερα ως παράδοση, δηλαδή μία δυναμική συνθήκη που επιδέχεται συν τον χρόνο διαφορετικές ερμηνείες και προσθήκες. Παράλληλα διαμορφώνουν εντελώς ασύμβατες, ως προς την εξελικτική πορεία των κοινωνιών αυτών, εντυπώσεις καθώς αν δεν παρεμβαλλόταν η ατυχής εγκατάλειψη και παρακμή το δομημένο περιβάλλον των περιοχών αυτών θα παρουσίαζε δραματικά διαφορετική εικόνα.

Οι μορφολογικοί κανόνες που επινοήθηκαν στις μέρες μας προσομοιάζουν το αμετάβλητο των επινοημένων παραδόσεων επιβάλλοντας κανονικά τυποποιημένες πρακτικές όπως είναι η επανάληψη (Hobsbawm & Ranger, 1983). Στην περίπτωση μας ο μορφολογικός μιμητισμός, η επιβολή συγκεκριμένης αναλογίας πλήρους και κενού, συγκεκριμένης μορφής στέγης και συγκεκριμένου υλικού επένδυσης των όψεων. Θυσιάζεται λοιπόν η καινοτομία, η οποία είναι βασικό στοιχείο της λαϊκής δημιουργίας, ώστε να κρατηθεί συμβατή ή ακόμη και ταυτόσημη η νέα κατασκευή με τις υπάρχουσες. Βέβαια ένας κατηρτισμένος αρχιτέκτονας μπορεί να αναγνωρίσει τους σοβαρούς περιορισμούς που του επιβάλλει το φυσικό και ανθρωπογενές τοπίο ώστε να ανταποκριθεί στην απαίτηση διατήρησης του προ υπάρχοντος ως κυρίαρχο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα σύγχρονης ερμηνείας παραδοσιακής αρχιτεκτονικής αποτελούν οι κατοικίες διακοπών του αρχιτέκτονα Peter Zumthor. Ενταγμένες αρμονικά στο σύνολο του οικισμού στην Ελβετία επαναδιατυπώνουν με σύγχρονα δομικά υλικά και κατασκευαστικές μεθόδους τις γειτονικές ελβετικές κατοικίες.

Εικόνα 11: Κατοικίες διακοπών στο Leis της Ελβετίας του αρχιτέκτονα P. Zumthor (αριστερά)

Εικόνα 12: Παραδοσιακό κτίσμα της ορεινής Ελβετίας (δεξιά)

Με αφορμή το χαρακτηριστικό παράδειγμα του Peter Zumthor, παρακάτω επιχειρείται μία αντιπαραβολή των θέσεων περί «έθιμου» και «παράδοσης» ώστε να κατανοηθεί με περιγραφικό τρόπο η διαφορά τους.

Σύμφωνα με τον Hobsbawm, «έθιμο» είναι το πως λειτουργούν οι δικαστές, «παράδοση» είναι η περούκα, η τήβεννος και τα άλλα επίσημα εξαρτήματα και τελετουργικές πρακτικές που περιβάλλουν τις ουσιαστικές ενέργειες τους (Hobsbawm & Ranger, 1983). Οπότε με αρχιτεκτονικούς όρους και στην περίπτωση των παραδοσιακών κατασκευών στους οικισμούς της Ηπείρου, «έθιμο» είναι ο τρόπος με τον οποίο έχτιζαν οι παλιοί μάστορες με βάση τα φυσικά διαθέσιμα υλικά, τον τρόπο ένταξης της κατασκευής στο φυσικό υπόβαθρο, οι τυπολογίες των κατασκευών, το ύφος της αρχιτεκτονικής και η σχέση του μέσα με το έξω – το οποίο επηρεάζεται από τις κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής και τις εξωτερικές απειλές. Από την άλλη «παράδοση» είναι οι εμφανής ξυλοδεσιές, η φέρουσα τοιχοποιία από πέτρα, τα ξύλινα κουφώματα και η τοποθέτησή τους στην

εξωτερική παρειά του τοίχου, οι ξύλινες αντιρίδες που στηρίζουν τα «σαχνισιά», η σχιστολιθικές πλάκες της στέγης κ.α.

Όλα αυτά όπως είναι κατανοητό όφειλαν την ύπαρξη τους στους περιορισμούς – τεχνολογικούς, τεχνικούς, οικονομικούς και υλικούς – που επέβαλλε η εποχή στην οποία εντάσσονται. Σε καμία περίπτωση δεν συνιστούν αισθητικές-φορμαλιστικές επιλογές των μαστόρων ή του ιδιοκτήτη, αλλά ήταν η μοναδική οδός, δοκιμασμένη σε ένα βάθος ετών, η οποία είχε επικρατήσει για την κατασκευή μία στέρεης οικοδομής ικανή να αντέξει τις κακουχίες της φύσης. Από την άλλη η σημερινή επιδερμική-σκηνογραφική προσέγγιση που εφαρμόζεται κατά κόρον, δεν μπορεί να κρυφτεί από το έμπειρο μάτι καθώς οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες την εκθέτουν σχεδόν ακαριαία. Είναι χαρακτηριστικό πως η αποδυνάμωση του «εθίμου» αναπόφευκτα μεταβάλλει την «παράδοση» με την οποία συνήθως συνυφάινεται (Hobsbawm & Ranger, 1983). Κάτι το οποίο δεν έχει γίνει αποδεκτό από την σημερινή κοινωνία και το οποίο αφαιρεί από την «παράδοση» κάθε προοπτική δημιουργικής εξέλιξής της, καθιστώντας την μία γκάμα ή καλύτερα ένα κατάλογο διαθέσιμων επιλογών επένδυσης της κατασκευής προς εξυπηρέτηση μίας μμητικής αισθητικής προσέγγισης του προ υπάρχοντος ανθρωπογενούς περιβάλλοντος.

Καταληκτικά η παραδοσιακή-λαϊκή αρχιτεκτονική σήμερα έρχεται αντιμέτωπη με νέες απαιτήσεις πρώτον του χρήστη καθώς ο τρόπος ζωής άλλαξε και κατά κανόνα οι οικισμοί έχουν μετατραπεί σε ορεινά θέρετρα διακοπών για τους αστούς έχοντας απωλέσει τον μόνιμο πληθυσμό τους. Δηλαδή ο σημερινός άνθρωπος επιστρέφει πίσω στους οικισμούς μόνο ως περαστικός, ως τουρίστας που θέλει να ξεκουραστεί από την φασαρία και την έντονη καθημερινότητα των αστικών κέντρων. Δεύτερον όλων των αντισεισμικών, τεχνολογικών, ενεργειακών, στατικών απαιτήσεων της κατασκευής και των κανονισμών, οι οποίοι καθιστούν αδύνατο να εφαρμοστούν οι μέθοδοι της ορεινής κατασκευαστικής παράδοσης μίας προηγούμενης εποχής. Δεν έχει βρεθεί δηλαδή η, οφειλόμενη προς τις προηγούμενες γενιές, χρυσή τομή που θα επιτρέψει την δημιουργικότητα και την καινοτομία των σύγχρονων μηχανικών να εμπλουτίσουν το δομημένο περιβάλλον των ορεινών περιοχών. Αυτό που έχει σημασία να στιγματιστεί είναι πως τα τελευταία 60 χρόνια η κοινωνία γνώρισε ταχύς μετασχηματισμούς με αποτέλεσμα να εξαλειφθούν τα κοινωνικά πρότυπα και το πλαίσιο μέσα στα οποία χτίστηκαν, οι χαρακτηρισμένες σήμερα, παραδοσιακές κατασκευές. Τα νέα πρότυπα καθιστούν τα προηγούμενα ασύμβατα με την εποχή καθώς έχουν προκύψει δραματικές αλλαγές κυρίως από την πλευρά της ζήτησης (Hobsbawm & Ranger, 1983). Το ότι η αρχιτεκτονική παρέμεινε «παγωμένη» στο χρόνο, για τους λόγους που αναφέρθηκαν, δεν συνεπάγεται πως το να διατηρηθεί επιδερμικά είναι η ενδεδειγμένη στάση που οφείλουμε απέναντι σε αυτήν αλλά και στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο των περιοχών στις οποίες εντάσσεται.

3.2. Ανώνυμη, λαϊκή αρχιτεκτονική

Ως ανώνυμη-λαϊκή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα ορίζουμε το δομημένο περιβάλλον που κληρονομήσαμε από τους προγόνους μας, στην αέναη προσπάθειά τους να εξυπηρετήσουν τις βασικές τους ανάγκες και μόνο. Επομένως το αποτύπωμά τους στον χώρο χαρακτηρίζεται από την οικονομία και το μέτρο. Μέτρο που όριζε η ίδια η φύση, τα περιορισμένα μέσα και οι τεχνικές κατασκευής και που οδηγούσε τους ανθρώπους στην αναζήτηση του απολύτως απαραίτητου. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Δ. Πικιώνης, «η φύση στένεψε τον απλό άνθρωπο να βρει το θεμελιακό, το απαραίτητο στη φυσική και πνευματική του ζωή. Γι' αυτό και η τέχνη, η έκφρασή της είναι αληθινή. Το αναγκαίο, το απαραίτητο, το νιώθεις σε κάθε πέτρα της λαϊκής αρχιτεκτονικής» (Κονταράτος, 1986). Πρόκειται για μία αρχιτεκτονική λειτουργική η οποία αποστασιοποιείται από την υπερβολή. Η αρχιτεκτονική αυτή δεν είναι δημιούργημα των λαμπρών αρχιτεκτόνων της κάθε εποχής ούτε βασίζεται σε αρχιτεκτονικά σχέδια. Προκύπτει από την βαθιά γνώση των κλιματικών συνθηκών, των γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών, των αναγκών του χρήστη και των ιδιοτήτων των διαθέσιμων υλικών κάθε περιοχής. Γνώσεις τις οποίες οι απλοί μάστορες είχαν κάνει κτήμα τους μέσα από την

επανάληψη, τον πειραματισμό και τις αποτυχίες και οι οποίες περνούσαν από γενιά σε γενιά, πολλές φορές σαν επτασφράγιστο μυστικό δεδομένου του αυξημένου αισθήματος της επιβίωσης και της ανάγκης εξασφάλισης εισοδήματος για τον βιοπορισμό της οικογένειας. Βέβαια όπως κάθε λαϊκή τέχνη, έτσι και η λαϊκή οικοδομική τέχνη αν και δεν εμφανίζει ραγδαίες μεταβολές κατά το πέρασμα του χρόνου, εξελίσσεται ανάλογα με τις απαιτήσεις και τα διαθέσιμα μέσα κάθε εποχής. Με κριτήριο πάντοτε το αναγκαίο, η λαϊκή αρχιτεκτονική μπολιάζεται δια μέσου των χρόνων με νέα υλικά και τεχνικές ώστε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της λειτουργικότητας και της εξασφάλισης των αναγκών. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τρόπος διαμόρφωσης των δωματίων στα λαϊκά σπίτια. Αρχικά η τελική εξωτερική επιφάνεια διαμορφωνόταν με πατημένο χώμα ενώ σταδιακά οι μάστορες, βλέποντας τις ιδιότητες του τσιμέντου και τις μειωμένες απαιτήσεις συντήρησης σε σχέση με το χώμα, το χρησιμοποίησαν κατά κόρον.

Οι ορεινές κοινωνίες, ως επί των πλείστων αγροτικές, βασίζονταν στην αυτονομία την οποία εξασφάλιζαν οι καθημερινές ασχολίες, συνυφασμένες πλήρως με το φυσικό υπόβαθρο κάθε περιοχής αλλά και τα επαγγέλματα στα οποία έγινε αναφορά σε προηγούμενη ενότητα. Συνεπώς και η αρχιτεκτονική των κοινωνιών αυτών δεν θα μπορούσε να μην εναρμονίζεται πλήρως με το φυσικό περιβάλλον εκμεταλλεόμενη κάθε χαρακτηριστικό αυτού για την επίτευξη της μέγιστης λειτουργικότητας με τα ελάχιστα μέσα. Άλλωστε στις αντίξοες συνθήκες που διαμόρφωναν τα κατοικήσιμα βουνά η αναζήτηση του καινοφανούς και της πρωτοτυπίας ήταν πρακτικές ασύμβατες ως προς τον τρόπο ζωής και του χαρακτήρα των κατοίκων. Αυτό όμως φυσικά και δεν συνεπάγεται την έλλειψη αισθητικής ευαισθησίας. Η ορεινή, και όχι μόνο, λαϊκή αρχιτεκτονική παρουσιάζει ένα πλήθος ιδιαίτερων γνωρισμάτων και αρετών τα οποία έχουν γίνει στις μέρες μας αντικείμενο έρευνας και συζήτησης. Κυρίως ως προς τον τρόπο ένταξης των λαϊκών αυτών κατασκευών στο τοπίο, την προσαρμογή της κατασκευής στο φυσικό έδαφος και της χρήσης κάθε φυσικού διαθέσιμου υλικού με σοφία ώστε να αντέξουν στον χρόνο μέχρι σήμερα. Δύο βασικοί παράμετροι που συντελούν στην επίτευξη μίας αισθητικά και κατασκευαστικά άρτιας κατασκευής είναι:

α) Οι βασικές αρχές και οι αξίες που χαρακτήριζαν παλαιότερα τις αγροτικές κοινωνίες της ελληνικής υπαίθρου όπως ήταν η αλληλεγγύη, η συνεργασία και η συλλογικότητα. Με άλλα λόγια η κοινωνική οργάνωση όριζε και τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι έχτιζαν. Παρατηρώντας την συνολική εικόνα των ορεινών οικισμών, τα μορφολογικά γνωρίσματα, την κλίμακα και το μέτρο των πέτρινων κατασκευών, τον προσανατολισμό και τον τρόπο γειτνίασης των κατοικιών μεταξύ τους, διαμορφώνουν ένα σύνολο άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο συνεκτικό, το οποίο κάθε φορά παρουσιάζει μία εγγενής σχέση με τον τόπο.

β) Η επιμελημένη κατασκευή, η οποία έπρεπε να αντέξει τις δύσκολες καιρικές συνθήκες. Η επιλογή, η επεξεργασία των υλικών και το χτίσιμο ήτανε μια μεθοδική εργασία κάτι που πιστοποιείται από τη προσεκτική συναρμογή και το πλέξιμο της κάθε πέτρας με τις δίπλα, το σχήμα κάθε πέτρας και η ελαφριά κλίση της πάνω επιφάνειας προς τα έξω για την καλύτερη απορροή του βρόχινου νερού, η επιμέλεια των γωνιόλιθων, η περιδίεση του κτιρίου με τις χαρακτηριστικές ξυλοδεσιές, ανά τακτά διαστήματα καθ' ύψος του κτιρίου-αναπόσπαστο στοιχείο της στατικής λειτουργίας του κτιρίου, η κλίση της στέγης και η προεξοχή της από τον βασικό όγκο του κτιρίου για την προστασία της λιθοδομής, το σωστό αρμολόγημα και ένα πλήθος άλλων οικοδομικών λεπτομερειών.

Τα παραπάνω συνιστούν μία άρτια κατασκευή η οποία χωρίς ανούσιους φαρμαλισμούς αποδίδει ένα αισθητικό αποτέλεσμα. Κατασκευή η οποία διαμέσου των χρόνων επιδέχεται αλλοιώσεις ως προς την αρχική της μορφή, μέσω της προσθετικής διαδικασίας όγκων ανάλογα με την μεταβολή και την αύξηση των αναγκών ή ακόμα και του αριθμού των μελών μίας οικογένειας. Δεν χάνει όμως την ζωοποιό της σχέσης με το τοπίο ούτε την σχέση της με το σύνολο του

ανθρωπογενούς περιβάλλοντος καθώς οι αφετηριακές καταβολές δεν μεταβάλλονται όσο δεν μεταβάλλονται οι άνθρωποι και μαζί οι αξίες και το ήθος τους.

Μέχρι στιγμής ορίστηκε το είδος της αρχιτεκτονικής που συναντάται ευρέως στην Ήπειρο και ιδιαίτερα εντός των ορεινών οικισμών. Όμως όπως έχει εννοηθεί, αν και κυρίαρχο δεν είναι το μοναδικό είδος αρχιτεκτονικής παρά μόνο ένα από τα δείγματα αρχιτεκτονικού πλούτου που έχει να επιδείξει η Ήπειρος ως σταυροδρόμι πολιτισμών. Στη συνέχεια θα παρουσιαστεί η ιστορική αρχιτεκτονική η οποία διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο στην προσπάθεια να υποστηριχθεί πως η Ήπειρος αποτέλεσε παλαιότερα κέντρο αναφοράς της οικονομικής ζωής των Βαλκανίων και ως τέτοιο οι επόμενες γενιές οφείλουν να συνεχίσουν να την αντιμετωπίζουν.

3.3. Η σημασία των ιστορικών αναφορών και η αντίστοιχη «Ιστορική Αρχιτεκτονική»

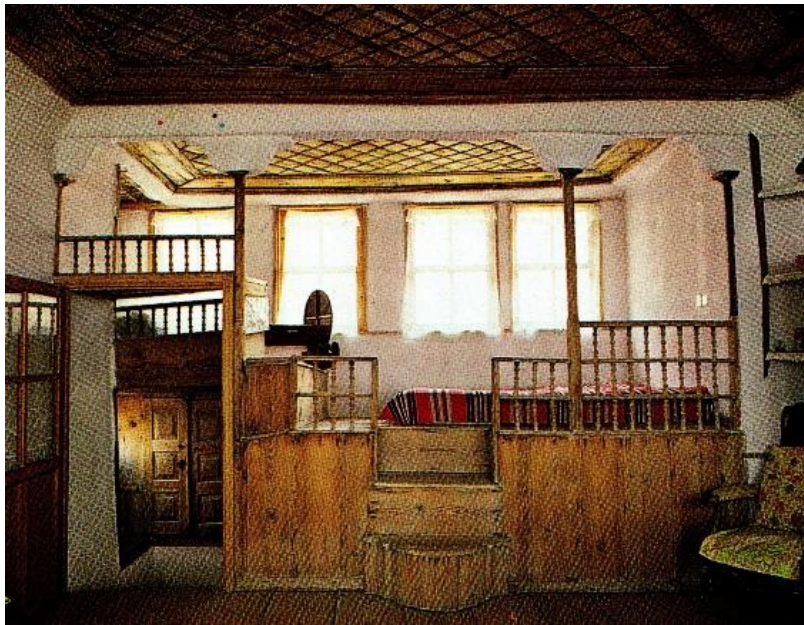
Η παρουσίαση, νωρίτερα, των ιστορικών μεταβολών που γνώρισε η Ήπειρος σε συνδυασμό με τις αναφορές στην αρχιτεκτονική είχαν σκοπό να υπαινιχθούν πως στην Ήπειρο, τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στην ύπαιθρο οι μεταβολές αυτές έχουν αφήσει το αποτύπωμά τους. Ένα αποτύπωμα το οποίο έρχεται να υποστηρίξει το επιχείρημα πως οι νέες κατασκευές είναι μέρος της εξελικτικής πορείας τη Ηπείρου και πως δεν υπάρχει μόνο ένα αρχιτεκτονικό ύφος που ταιριάζει καλύτερα με το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον της. Αντίθετα τα δείγματα που έχουν απομείνει μέχρι σήμερα δείχνουν πως κάθε ιστορική περίοδος, ανάλογα πολλές φορές και με τις δραστηριότητες των κατοίκων, παρήγαγε τα δικά της αρχιτεκτονικά έργα. Με άλλα λόγια αν και όλα μαζί συνιστούν ένα αδιαίρετο σύνολο, με μία ερευνητική προσέγγιση μπορούν να εντοπιστούν τα στοιχεία που διαφοροποιούν τα έργα μεταξύ τους. Τέτοιες διαφοροποιήσεις στοιχείων πέρα από την διαφορετική περίοδο αποδίδονται στις διαφορετικές χρήσεις – δημόσιο ή ιδιωτικό – στη κοινωνική διαστρωμάτωση, στις επιρροές λόγω γεωγραφικής θέσης, στα φυσικά διαθέσιμα υλικά. Γεγονός το οποίο καθιστά διαφορετική την ανώνυμη αρχιτεκτονική από την αρχιτεκτονική των δημόσιων κτιρίων ή εκείνη των αρχοντικών και διαφορετική την αρχιτεκτονική των Χριστιανικών Ορθόδοξων ναών από τα οθωμανικά τζαμιά. Ακόμα εμφανίζονται κτίρια που εξυπηρετούν χρήσεις οι οποίες δεν συναντώνται στα ήθη και τα έθιμα του γηγενούς πληθυσμού αλλά αποτελούν καθημερινές λειτουργίες του κατακτητή. Σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να χαρακτηριστούν αυτά ως παραδοσιακά λόγω της ίδια πέτρας ή της ίδια σχιστολιθικής πλάκας στη στέγη, παρά μόνο ως δείγματα της ιστορικής αρχιτεκτονικής του τόπου. Ο όρος «ιστορικοί» όταν αναφερόμαστε στους οικισμούς του ελλαδικού χώρου άλλωστε είναι αναμφίβολα σωστότερος από τον όρο «παραδοσιακοί» ο οποίος εμπεριέχει μέσα του την ασάφεια (Μαμαλούκος, 2012). Προς υπεράσπιση αυτής της οπτικής κατά την εξέταση του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος ο Αράπογλου χαρακτηριστικά αναφέρει πως *«οι σχέσεις της ανθρωπογεωγραφίας με το αρχιτεκτονικό έργο τέχνης συνοψίζονται, εν πρώτοις, σε δύο άμεσους επιθετικούς προσδιορισμούς του τελευταίου, ήτοι, τον γεωγραφικό και τον χρονικό»* (Αράπογλου, 2012). Για να εξηγήσει στη συνέχεια πως ο γεωγραφικός ακυρώνει τον γενικό όρο της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και τον αντικαθιστά σε αρχιτεκτονική της Ηπείρου, της Μικράς Ασίας κλπ. Ενώ όταν γίνεται χρήση του χρονικού προσφέρεται η δυνατότητα της απαιτούμενης εμβάθυνσης στο κάθε έργο συμβάλλοντας στη ουσιαστικότερη διαχείρισή του, μελέτη, αποκατάσταση, συντήρηση και χρήση του (Αράπογλου, 2012).

Τα παραδείγματα πιο κάτω αντιπροσωπεύουν την ευρεία γκάμα της ιστορικής αρχιτεκτονικής της Ηπείρου και κατηγοριοποιούνται στα πλαίσια της προσπάθειας να τα αντιληφθούμε ως έργα που κληροδοτήθηκαν σε μία συγκεκριμένη χωρική ενότητα και σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο (Αράπογλου, 2012) για την καλύτερη κατανόηση της ύπαρξής τους με βάση το εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο.

3.3.1. Αρχοντικά και δημόσια κτίρια με κεντροευρωπαϊκή αρχιτεκτονική στο Ζαγόρι, στο Μέτσοβο και στη Κόνιτσα

Εντός των οικιστικών συνόλων των ορεινών οικισμών της Ηπείρου, εκτός από τα λαϊκά σπίτια της ανώνυμης αρχιτεκτονικής, της αρχιτεκτονικής των απλών ανθρώπων που προκύπτει από την ανάγκη τους για στέγαση και προστασία, εντοπίζονται και κτίρια, είτε ιδιωτικά είτε δημόσια, τα οποία διαφέρουν εμφανώς σε κλίμακα, ποιότητα κατασκευής και δομικών υλικών αλλά και επιμέρους μορφολογικών στοιχείων. Πρόκειται είτε για ιδιωτικά έργα που ανήκουν σε κάποια οικογένεια οικονομικά εύρωστων εμπόρων οι οποίοι επιστρέφοντας στις ιδιαίτερες πατρίδες τους έχτισαν τις κατοικίες τους είτε για δημόσια έργα τα οποία και πάλι προκύπτουν από δωρεές των απόδημων, που θέλησαν να βοηθήσουν την ανάπτυξη του τόπου τους. Το αίσθημα της προσφοράς στο τόπο καταγωγής τους, ιδιαίτερα όσων απόδημων μπόρεσαν να ανελιχθούν κοινωνικά και οικονομικά στο εξωτερικό, ήταν παλαιότερα και συνεχίζει να είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα των ανθρώπων αυτών λόγω προφανώς της παιδείας και πνευματικής καλλιέργειας τους. Έχοντας εμπειρία από άλλους πολιτισμούς, ιδιαίτερα της δύσης οι οποίοι δεν τελούσαν υπό οθωμανική κατοχή και είχαν την δυνατότητα εξέλιξης χωρίς να υπόκεινται σε καθεστώς παρακμής, μπόρεσαν να διακρίνουν πως ένας λαός προχωράει μπροστά και εξελίσσεται μόνο μέσω της παιδείας, της κοινωνικής οργάνωσης, της καλής γνώσης του παρελθόντος και του σεβασμού της κουλτούρας, των ηθών και εθίμων των προγόνων του. Παράλληλα με την δράση της εκκλησίας η οποία είχε στόχο την διαπαιδαγώγηση και πνευματική αφύπνιση του λαού, η επαφή των απόδημων με τις ιδέες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού της περιόδου συντέλεσε στην αναγνώριση της σημασίας της παιδείας στην προσπάθεια απελευθέρωσης των Ελλήνων από τους Οθωμανούς. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε που τα περισσότερα έργα από ευεργέτες πρόκειται για σχολεία, δημόσια κτίρια υπηρεσιών, βιβλιοθήκες, κτίρια δημοτικών συλλόγων, εκκλησίες και αναπλάσεις του δημόσιου χώρου.

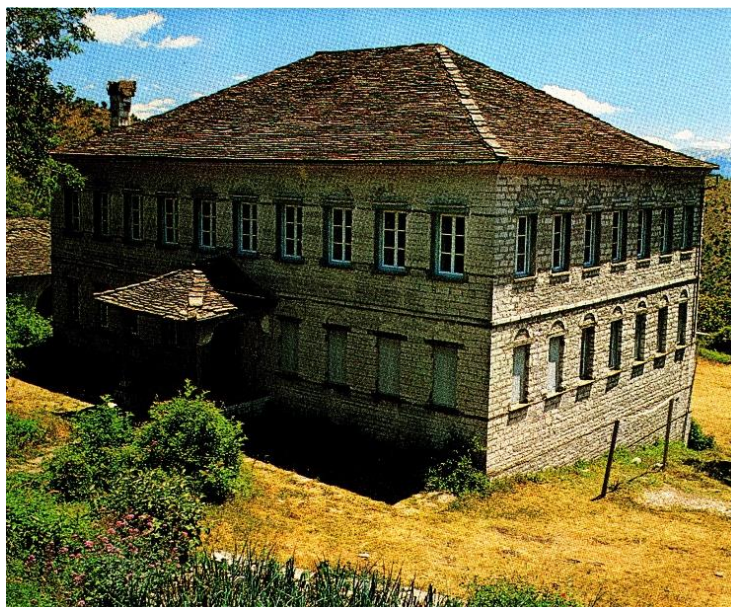
Μέσα από την παράθεση ανάλογων παραδειγμάτων αυτού του είδους ιστορικής αρχιτεκτονικής είναι σημαντικό να εστιαστεί το ενδιαφέρον στην ποιότητα των εσωτερικών χώρων αλλά και στα μορφολογικά στοιχεία των κατασκευών. Η παρατήρηση αυτή έχει σημασία στην κατανόηση πως όταν γίνεται λόγος για κατοίκους ορεινών περιοχών δεν πρόκειται για πολιτισμικά κατώτερους ανθρώπους με μειωμένο δείκτη παιδείας και αισθητικών ευαισθησιών. Αντίθετα πρόκειται για ανθρώπους και κοινωνίες ιδιαίτερα καλλιεργημένες καθώς κατάφεραν μέσω της δραστηριότητάς τους να έρθουν σε επαφή με διάφορους λαούς, να γνωρίσουν νέες κουλτούρες και να επιστρέψουν πίσω στις πατρίδες τους μεταφέροντας όλα εκείνα τα στοιχεία που είναι συμβατά, προσαρμόζοντας τα ως αναπόσπαστο κομμάτι της εξελικτικής πορείας του πολιτισμού τους. Τα παραπάνω καθώς και το γεγονός πως όλα αυτά έλαβαν χώρα κατά την διάρκεια μίας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου όπου ήταν μείζονος σημασίας η ίδρυση αρχικά σχολείων για την διαπαιδαγώγηση του λαού και στη συνέχεια συνεισφοράς στην ανέγερση σχολών και δημόσιων κτιρίων λόγω των περιορισμένων οικονομικών πόρων της πολιτείας, καθιστά την παραγόμενη αρχιτεκτονική ως ιστορική.

Εικόνα 13: Χώρος ύπνου κατοικίας στο Ζαγόρι
(Πηγή: Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική. Ζαγόρι, Σταματοπούλου Χ.)

Εικόνα 14: Χώρος υποδοχής στο αρχοντικό Γ. Αβέρωφ στο Μέτσοβο.
(Πηγή: Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική. Ζαγόρι, Σταματοπούλου Χ.)

Εικόνα 15: Πασχάλειος Σχολή στο Καπέσοβο
(Πηγή: Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική. Ζαγόρι, Σταματοπούλου Χ.)

Εικόνα 16: Αναγνωστοπούλειος Γεωργική Σχολή, Κόνιτσα

3.3.2. Αρχιτεκτονική της οθωμανικής περιόδου στην Ήπειρο

Ιδιαίτερη μνεία οφείλεται στα μνημεία που άφησε πίσω της η οθωμανική περίοδος κατοχής καθώς αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της εξελικτικής πορείας της Ηπείρου. Αν και κατά τα πρώτα χρόνια απελευθέρωσης της Ηπείρου τα έργα αυτά συναντιόνταν σε ομολογουμένως μεγαλύτερη συχνότητα, αφ' ενός η προσπάθεια απόκρυψης και υποβάθμισης μίας τραυματικής περιόδου και αφ' ετέρου η ανάγκη δημιουργίας νέων δημόσιων κτιρίων προς εκμετάλλευσή τους από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος είχε ως αποτέλεσμα την περιθωριοποίηση των οθωμανικών μνημείων. Τα μνημεία επομένως είτε κατεδαφίστηκαν είτε αφέθηκαν στην τύχη τους μέχρι την κατάρρευση τους (Αγγέλη, 2017). Όμως με το πέρασμα του χρόνου έχει αποδειχθεί πως η μελέτη και η διατήρηση κάθε πτυχής της πολιτιστικής κληρονομιάς, ακόμα και των πιο σκοτεινών περιόδων και όχι μόνο όσων μας θυμίζουν τα κατορθώματα ενός λαού, είναι ικανή να βοηθήσει στην κατανόηση της σημερινής κατάστασης αλλά και να χαράξει την βέλτιστη κατεύθυνση προς την διαμόρφωση του μέλλοντος (Uzzel, 1989).

Βέβαια η τύχη των οθωμανικών μνημείων διαφέρει ανά περιοχή, ενώ θα μπορούσε να πει κανείς πως στη πόλη των Ιωαννίνων έχουν διασωθεί σε μεγαλύτερο βαθμό, σε σχέση με άλλες περιοχές, κάτι που θα διαφανεί και στο πλήθος των παραδειγμάτων στη συνέχεια. Αυτό οφείλεται κυρίως στη χάραξη της τουριστικής πολιτικής για την ανάδειξη του τόπου με την οθωμανική

πολιτιστική κληρονομιά να διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο. Παρακάτω παρατίθενται μερικά μόνο από τα κτίρια και τα μνημεία της οθωμανικής περιόδου τα οποία έχουν διασωθεί μέχρι της μέρες μας είτε σε αστικά κέντρα είτε σε οικισμούς της Ηπείρου ως ένα σημαντικό και μεγάλο κομμάτι του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος στην προσπάθεια ανάδειξης του τελευταίο σε ένα σύνολο μίας διαρκούς ιστορικής συνέχειας με πολυπολιτισμικά χαρακτηριστικά.

Αρχικά εντός του κάστρου των Ιωαννίνων εντοπίζονται στην βορειοανατολική ακρόπολη το Ασλάν Τζαμί το οποίο αποτελεί τοπόσημο για την πόλη και αποπερατώθηκε το 1618. Σύμφωνα με την παράδοση κτίστηκε στη θέση του βυζαντινού ναού του Αγίου Ιωάννη λίγα χρόνια μετά την κατάπνιξη της αποτυχημένης επανάστασης του Διονύσιου του Φιλοσόφου (Κουλίδας, 2004). Χαρακτηριστικό σημείο είναι και το πρόσωπο της δυτικής πλευράς το οποίο στηρίζεται σε κίονες παλαιοχριστιανικού ή βυζαντινού οικοδομήματος το οποίο δεν έχει διευκρινιστεί. Σήμερα λειτουργεί ως δημοτικό μουσείο. Το Φετιχίε Τζαμί το οποίο εντάσσεται στο συγκρότημα της νοτιοανατολικής εσωτερικής ακρόπολης του κάστρου – ‘Ιτς Καλέ – όπου εκεί βρισκόταν και το ανάκτορο του Αλή Πασά μαζί με μία σειρά άλλων κτιρίων. Μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν οι στρατώνες οι οποίοι αποτελούν και κομμάτι του περιμετρικού εσωτερικού τείχους και σήμερα στεγάζουν το Μουσείο Αργυροτεχνίας. Εντός των τειχών του κάστρου έξω όμως από τις περιτειχισμένες ακροπόλεις συναντώνται επίσης μερικά σημαντικά αρχιτεκτονικά έργα. Αρχικά το Σουφαρί Σεράι το οποίο λειτούργησε ως η Ιππική σχολή του Αλή Πασά ενώ σήμερα έπειτα από τις απαιτούμενες εργασίες συντήρησης και αναστήλωσης έχει παραχωρηθεί στο Ελληνικό Δημόσιο και στεγάζονται τα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Ακόμα άξια αναφοράς είναι, το κτίριο της Οθωμανικής Βιβλιοθήκης το οποίο είναι ένα σπάνιο είδος κτιρίου ενώ στον περιβάλλοντα χώρο εντοπίζονται το οθωμανικό χαμάμ και το βυζαντινό λουτρό.

Περνώντας στην εκτός των τειχών πόλη των Ιωαννίνων γίνεται αναφορά σε μερικά ακόμη οικοδομήματα της οθωμανικής περιόδου που αξίζει να αναφερθούν και τα οποία βρίσκονται στο πυρήνα της πόλης αποτελώντας σημαντικά στοιχεία της ταυτότητας των Ιωαννίνων. Πρόκειται για τα άλλα δύο από τα τέσσερα διασωζόμενα τζαμιά τα οποία κατάφεραν να αντέξουν στο χρόνο παρά την κακομεταχείρισή τους. Πρόκειται για το Βελή τζαμί το οποίο ανεγέρθηκε στη θέση του ναού του Αγίου Στεφάνου κατά τον 17^ο αιώνα από τον Μπαλή Κετχουντά. Αρχικά αποτελούταν από έναν ορθογωνικό όγκο με οκταγωνικό τρούλλο ενώ στην συνέχεια προσαρτήθηκε πρόσωπο με τρεις τρούλλους. Προσθήκη ή οποία αποδίδεται στον Βελή (Κουλίδας, 2004). Βρίσκεται στο περιβάλλοντα χώρο του πνευματικού κέντρου του Δήμου Ιωαννιτών και του οποίου ο μιναρές κατεδαφίστηκε τον 20^ο αιώνα ενώ σε μεγάλη εγγύτητα βρίσκεται ο μεντρεσές-ιεροδιδασκαλείο και τα μαγειρεία τα οποία κτίστηκαν προς εξυπηρέτηση του σεραγιού που έχτισε γύρω στο 1800 ο Αλή Πασάς πάνω στα ερείπια του νορμανδικού φρουρίου Λιθαρίτσια και το οποίο βρίσκεται στο ομώνυμο ύψωμα. Τα Λιθαρίτσια λειτουργούσαν ως προμαχώνας του κάστρου και ενίσχυε την αμυντική λειτουργία του κάστρου. Εντάσσεται μεταξύ άλλων στον κατάλογο των έργων της ύστερης οθωμανικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής. Το τέταρτο τζαμί είναι αυτό της Καλούτσιανης που βρίσκεται στην ομώνυμη συνοικία και το οποίο παρουσιάζει την μεγαλύτερη φθορά ενώ κατά το πέρασμα του χρόνου στέγασε διάφορες λειτουργίες μεταξύ άλλων και καφενείο.

Ἀσλάν Τζαμί (Μουσείον Ἰωαννίνων)

Εικόνες 17-18: Αριστερά: Ἀσλάν Τζαμί. Δεξιά: Φετιχιέ Τζαμί

Εικόνες 19-20: Αριστερά: Σουφαρί Σεράι. Δεξιά: Οθωμανική βιβλιοθήκη

Εικόνες 21-22: Αριστερά: Βελή Τζαμί και περιβάλλοντας χώρος όπως είναι σήμερα. Δεξιά: Τζαμί Καλούτσιανης

Τέλος ξεχωριστή θέση μεταξύ των μνημείων – οικοδομημάτων της οθωμανικής περιόδου και αντιπροσωπευτικά δείγματα της τουρκογιαννιώτικης αρχιτεκτονικής και της αστικής γιαννιώτικης αρχιτεκτονικής του 19^{ου} αιώνα αντίστοιχα κατέχουν δύο αρχοντικά, η οικία του Χουσεΐν Μπέη ή Σπίτι του Δεσπότη και δεύτερο το αρχοντικό Μίσιου. Το πρώτο δυστυχώς τηρεί υπό καθεστώς εγκατάλειψης με κίνδυνο να χαθεί ένα αρχιτεκτονικό έργο το οποίο κοσμεί τα Ιωάννινα ενώ το δεύτερο έχει χαρακτηριστεί διατηρητέο με βασιλικό διάταγμα από το 1936.

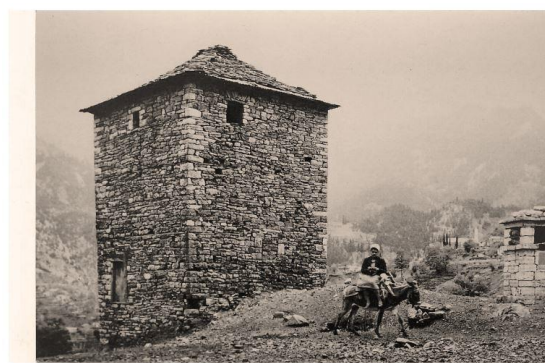

Εικόνες 23-24: Αριστερά: Οικία Χουσεΐν Μπέη. Δεξιά: Αρχοντικό Μίσιου

3.3.3. Οχρωματική αρχιτεκτονική υπαίθρου

Η ανάγκη των κατοίκων της υπαίθρου για προστασία λόγω των δυσμενών συνθηκών, λεηλασιών, συνεχών επιδρομών και διωγμών που υπόκειντο κατά την διάρκεια της οθωμανικής περιόδου οδήγησε στην δημιουργία ανάλογης αρχιτεκτονικής. Η τυπολογία κατοικίας που υιοθετήθηκε τόσο σε περιοχές της Ηπείρου αλλά και στην γειτονική Αλβανία είναι αυτή του πυργόσπιτου. Η κάτοψη μίας οχρωματικής κατοικίας είχε προσεγγιστικά τετραγωνικό σχήμα ενώ υψωνόταν πολλές φορές πέραν των τριών και τεσσάρων ορόφων. Για την κατασκευή του πυργόσπιτου, γνωστού και ως Κούλια, επιλεγόταν συνήθως ένα αμφιθεατρικό σημείο για τον καλύτερο έλεγχο της γύρω περιοχής. Η λέξη «κούλια» έχει τουρκικές ρίζες από την λέξη 'KULE' που σημαίνει πύργος, φρούριο.

Ως ένα από τα αντιπροσωπευτικότερα δείγματα οχρωματικής αρχιτεκτονικής καταλογίζεται η Κούλια των Μπονολάτων στη Παραμυθιά η οποία έχει ύψος 26 μέτρα και οι χώροι διαμορφώνονται σε πέντε ορόφους. Η κύρια είσοδος γίνεται στον β' όροφο μέσω μία ξύλινης ανασυρόμενης κλίμακας για καλύτερη προστασία. Η κατασκευή στεγάζεται με θόλο ο οποίος καλύπτεται από τετράρριχτη στέγη ενώ τα πατώματα των ορόφων είναι ξύλινα εκτός της οροφής ισογείου το οποίο στεγάζεται με θόλο. Χαρακτηριστικά είναι τα ανοίγματα των ορόφων καθώς οι πρώτοι δύο όροφοι διαθέτουν μόνο τυφεκιοθυρίδες ενώ μεγαλύτερα ανοίγματα συναντώνται στους τελευταίους τρεις ορόφους. Στον τελευταίο όροφο διαθέτει σε κάθε πλευρά καταχύστρες ως μία προσπάθεια αύξησης της αμυντικής λειτουργίας της κατοικίας και απώθησης των εξωτερικών απειλών (Χαραλάμπους, 2008).

Εικόνες 25-26: Αριστερά: Κούλια Παραμυθιάς, Δεξιά: Κούλια στην Ηπειρωτική ύπαιθρο

Αντίστοιχα παραδείγματα οχρωματικής αρχιτεκτονικής συναντώνται και στη Κόνιτσα με την διαφορά πως στις δύο περιπτώσεις που εξετάζονται οι πύργοι είναι ενταγμένοι σε ένα ευρύτερο οικιστικό συγκρότημα και όχι ελεύθεροι από όλες τις πλευρές ως μία αυτόνομη κατοικία. Πρόκειται για τον οχρωματικό πύργο-κούλια του αρχοντικού της Χαμκώς, της μητέρας του Αλή Πασά και για την κούλια στο αρχοντικό του Χουσεΐν Σίσκο Μπέη.

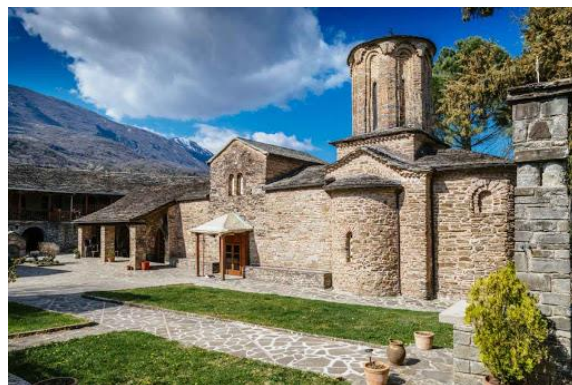

Εικόνα 27: Αριστερά: Κούλια στο Αρχοντικό της Χαμκώς, Κόνιτσα.

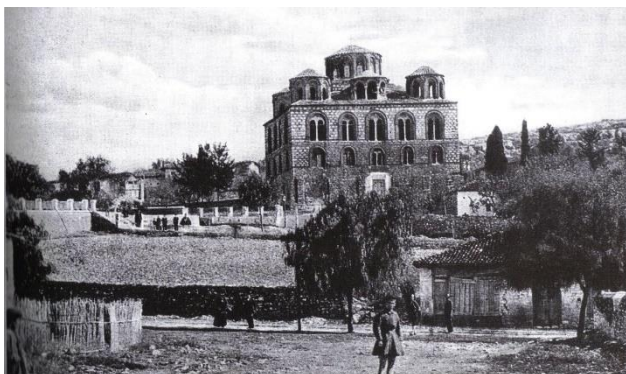
Εικόνα 28: Δεξιά: Αρχοντικό Χουσεϊν Σίσκο Μπέη με προσαρτημένο τον οχυρωματικό πύργο-Κούλια

3.3.4. Βυζαντινή αρχιτεκτονική – μοναστήρια και εκκλησίες

Θα ήταν παράλειψη να μην γίνει αναφορά στα βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου καθώς η μακραίωνη βυζαντινή περίοδος έχει αφήσει πίσω της πλήθος αξιόλογων Ιερών Ναών και μοναστηριών τόσο εντός των αστικών κέντρων όσο και στο ύπαιθρο. Μάλιστα πολλές φορές χάρη σε αυτά τα μοναστήρια, όπως για παράδειγμα στην Μονή Φιλανθρωπινών στην Νήσο Ιωαννίνων και στη Ι. Μονή Παναγίας Μολυβδοσκεπάστου στα οποία λειτουργούσαν σχολές, εργαστήρια και βιβλιοθήκη, καλλιεργήθηκε η επιθυμία της απελευθέρωσης, την οποία φρόντισαν να διατηρήσουν ζωντανή μέσω της πνευματικής καλλιέργειας και της διάδοσης των αξιών που διέπουν έναν ελεύθερο λαό. Πέρα από την ιστορικότητα των μνημείων αυτών ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το αρχιτεκτονικό κομμάτι των κατασκευών αυτών. Η επινοητικότητα που εντοπίζεται στις εφαρμογές οχυρωματικής αρχιτεκτονικής για την προστασία των μοναχών και την διαφύλαξη των κειμηλίων και των ιερών λειψάνων των Αγίων είναι πραγματικά αξιοθαύμαστη. Όπως φαίνεται από την φωτογραφία της Ι. Μονής Κηπίνας, κρέμεται κυριολεκτικά από τον βράχο και κατά την είσοδο ο επισκέπτης πρέπει να περπατήσει πάνω σε μία ανακλινόμενη ξύλινη γέφυρα η οποία προσέδιδε ακόμα μεγαλύτερη προστασία σε περιόδους πολιορκίας. Η Ι. Μονή Σηλαιωτίσσης και αυτή χτισμένη στην απόληξη μίας βραχώδους έξαρσης, στην οποία έχει ενσωματωθεί με ιδιαίτερη επιμέλεια, εποπτεύει την γύρω περιοχή. Αυτή η οικειοποίηση μέχρι και του πιο δύσβατου και απρόσιτου σημείου του ορεινού τοπίου έχει αποδώσει κατασκευές οι οποίες προκαλούν τον θαυμασμό του επισκέπτη μέχρι και σήμερα. Το σύνολο των βυζαντινών μνημείων της Ηπείρου αποτελεί στις μέρες ένα ισχυρό αναπτυξιακό στοιχείο καθώς χιλιάδες είναι οι αυτοί που επιλέγουν να τα επισκεφτούν. Η αρχιτεκτονικές τυπολογίες των ναών και των μοναστηριών, οι διαστάσεις τους, η επίλυση του στατικού φορέα όπως και τα επιμέρους μορφολογικά στοιχεία και η τοιχοποιία ελκύουν μελετητές και απλούς επισκέπτες. Χαρακτηριστικές ακόμα είναι οι περιπτώσεις του Ι.Ν. Παναγίας Παρηγορήτισσας στην Άρτα, η οποία υπήρξε το καθολικό παλαιότερης μονής. Εντυπωσιακός είναι ο τρόπος με τον οποίο επιλέχθηκε να στηριχθεί ο κεντρικός τρούλος με ένα σύστημα από επάλληλες σειρές κίωνων οι οποίες εν τέλει διαμορφώνουν τον ναό στο πάνω μέρος σε σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλο. Αντίθετα στο επίπεδο του ισογείου ο ναός είναι διαμορφωμένος με οκτώ παραστάδες. Και ο Ι.Ν. Αγίου Βασιλείου Αγοράς του οποίου η εξωτερική τοιχοποιία διατηρεί πλούσια διακόσμηση από εφυσωμένα πλακίδια και άλλα κεραμικά στοιχεία. Ξεχωρίζει επίσης και η πολύχρωμη ζωφόρος που τρέχει στην ανατολική και βόρεια πλευρά του ναού. Πέρα της περιήγησης, δια μέσου των αιώνων μέχρι και σήμερα σε αρκετές από τις μονές όπως στην Μονή Μολυβδοσκεπάστου επιτελείται σημαντικό πνευματικό έργο το οποίο έχει άμεσο αντίκτυπο στους κατοίκους και στην κοινωνία γενικότερα.

Εικόνες 29-31: Αριστερά: Μονή Κηπίνας. Δεξιά πάνω: Ιερά Μονή Μολυβδοσκεπάστου. Δεξιά κάτω: Ιερός Ναός Αγίου Βασιλείου Αγοράς

Εικόνες 32-33: Ιερός Ναός Παναγίας Παρηγορήτισσας (αριστερά). Εσωτερικό ναού (δεξιά)

3.3.5. Λοιπά παραδείγματα ιστορικής αρχιτεκτονικής

Στην ιστορική αρχιτεκτονική που συναντάται στην Ήπειρο εντάσσονται και μερικά ακόμη αξιόλογα παραδείγματα τα οποία μαρτυρούν το πλήθος των διαφορετικών κατασκευαστικών μεθόδων που υιοθετήθηκαν κατά καιρούς. Επιλέχθηκε πριν κλείσει αυτή η ενότητα να συμπεριληφθούν μερικά από αυτά στην κατεύθυνση εξέτασης όσο το δυνατόν περισσότερων περιπτώσεων σε αυτή την σύντομη και επιγραμματική παρουσίαση.

Πρώτη περίπτωση είναι τα πέτρινα τοξωτά γεφύρια τα οποία συνέδεαν το πλήθος των ορεινών οικισμών συντελώντας στην οικονομική και εμπορική άνθιση του τόπου. Τα γεφύρια αυτά υπάρχουν σε αφθονία ιδιαίτερα στην περιοχή του Ζαγορίου καθώς η ύπαρξη του ποταμού Βοϊδομάτη και των πολλών παραπόταμων και ρεμάτων σε συνδυασμό με την έντονη κοινωνική και οικονομική δραστηριότητα κατά τα χρόνια της τουρκοκρατίας και του καθεστώς ελευθερίας που υπήρχε, οδήγησε στην ανάγκη κατασκευής ενός διευρυμένου δικτύου επικοινωνίας μέσω των γεφυριών. Τα γεφύρια αυτά θεωρούνται σημαντικά επιτεύγματα της ενδογενούς κατασκευαστικής

παράδοσης της Ηπείρου καθώς με την χρήση των φυσικών διαθέσιμων υλικών οι μάστορες της τότε εποχής κατάφεραν να «δαμάσουν» την άγρια φύση και να την φέρουν στα ανθρώπινα μέτρα. Παράλληλα όμως παρήγαγαν κατασκευαστικά έργα υποδομής τα οποία παρουσιάζουν ιδιαίτερη αισθητική, τα οποία εναρμονίζονται πλήρως με το φυσικό τοπίο σε βαθμό που σήμερα σε συνδυασμό με την πατίνα του χρόνου φαντάζουν σαν να έστεκαν πάντοτε εκεί. Τα γεφύρια αυτά παρουσιάζουν ένα εύρος σε κλίμακα, σε αριθμό τόξων αλλά και στον τρόπο με τον οποίο εδράζονται στο έδαφος, ανάλογα πάντοτε και με την εκάστοτε μορφολογία και θέση που επιλέγεται να ανεγερθούν. Αν και για τα γεφύρια φημίζεται το Ζαγόρι, στην Ήπειρο εξέχουσα θέση διατηρεί το πρόσφατα αποκατεστημένο γεφύρι της Πλάκας ως το μεγαλύτερο μονότοξο γεφύρι των Βαλκανίων. Επίσης γνωστό είναι το γεφύρι της Κόνιτσας το οποίο γεφυρώνει τις δύο όχθες του ποταμού Αώου. Τέλος τα πέτρινα γεφύρια είναι ευρέως διαδομένα σε όλα τα μήκη και πλάτη της Ηπείρου αλλά και γενικότερα της ορεινής και ημιορεινής Ελλάδας.

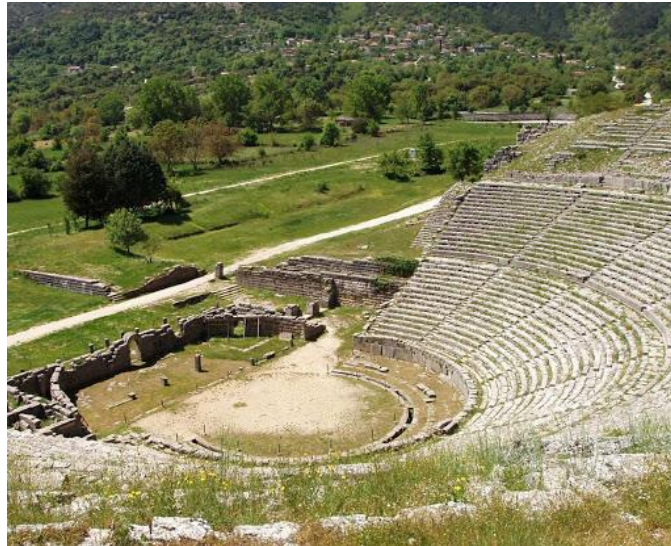

Εικόνες 34-35: Αριστερά: Γεφύρι Πλάκας, Άρτα. Δεξιά: Γεφύρι Κόνιτσας.

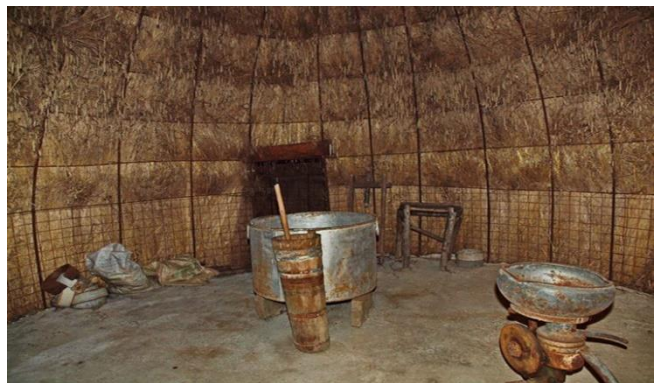
Εικόνες 36-37: Αριστερά: Γεφύρι του Κόκκορη, Ζαγόρι. Δεξιά: Γεφύρι Πλακίδα, Κήποι Ζαγορίου

Στη συνέχεια γίνεται λόγος για τους αρχαιολογικούς χώρους της Ηπείρου. Αδιαμφισβήτητα ο αρχαίος πολιτισμός διαδραματίζει με την σειρά του σημαντικό αναπτυξιακό ρόλο καθώς αποτελεί εκτός από τουριστικό προορισμό και πεδίο επιστημονικής έρευνας και μελέτης, αυξάνοντας ακόμα περισσότερο το πολιτισμικό φορτίο του τοπίου. Στα πλαίσια της εργασίας αναφέρεται ο αρχαιολογικός χώρος της Δωδώνης περισσότερο ως ακόμα ένα είδος ιστορικής αρχιτεκτονικής καθώς είναι ο σημαντικότερος αρχαιολογικός χώρος της περιφέρειας με πανελλαδική ακτινοβολία. Εξέχουσα θέση στον αρχαιολογικό χώρο κατέχει το αρχαίο θέατρο της Δωδώνης, χωρητικότητας δεκαοκτώ χιλιάδων θεατών, του οποίου η κατασκευή του χρονολογείται τον 3^ο αιώνα π.Χ., περίοδος βασιλείας του Πύρρου. Κατά την περίοδο εκείνη αναδεικνύεται ο χώρος στο σημαντικότερο διοικητικό κέντρο των Ηπειρωτών λόγω του οικοδομικού προγράμματος του βασιλιά Πύρρου που περιλάμβανε μία σειρά από οικοδομήματα δημόσιου χαρακτήρα.

Εικόνα 38: Αρχαίο θέατρο Δωδώνης

Τελευταίο παράδειγμα και μεμονωμένη περίπτωση αποτελεί η νομαδική αρχιτεκτονική που ανέπτυξαν οι Σαρακατσάνοι. Οι Σαρακατσάνοι υπήρξαν παλαιότερα κτηνοτρόφοι που ζούσαν ως νομάδες και η κοιτίδα του πολιτισμού τους θεωρείται ο ορεινός όγκος της Πίνδου. Λόγω του ιδιαίτερου τρόπου ζωής, ο οποίος ομολογουμένως ήταν σκληρός με πολλές κακουχίες, λόγω των συνεχών μετακινήσεων από τα ορεινά στα πεδινά και πίσω, ζούσαν στις χαρακτηριστικές καλύβες. Η Σαρακατσάνικη καλύβα ήταν φτιαγμένη κυρίως από ένα είδος καλάμιου-το σάλωμα-το οποίο κρατούσε στεγανό τον εσωτερικό χώρο. Σήμερα ως ανάμνηση του βίου των Σαρακατσάνων έχει δημιουργηθεί κοντά στο οικισμό Σκαμνέλι Ζαγορίου η Σαρακατσάνικη Στάνη στην οποία έχουν κατασκευαστεί καλύβια που λειτουργούν ως υπαίθριο μουσείο.

Εικόνες 39-41: Αριστερά: Σαρακατσάνικη Στάνη, Δεξιά. Εσωτερικό Σαρακατσάνικης καλύβας.

Με το τέλος των δύο κεφαλαίων έχει εντοπιστεί το ιστορικό, κοινωνικό-οικονομικό και πολιτιστικό πλαίσιο στο οποίο οφείλονται όλα τα παραδείγματα αρχιτεκτονικής τα οποία εντοπίζονται στην Ήπειρο στην προσπάθεια υποστήριξης της πως η Ήπειρος υπήρξε διαβαλκανικό κέντρο με διαρκής ιστορική παρουσία. Σε καμία περίπτωση, όπως διαφάνηκε, δεν υπήρξε γεωγραφική ενότητα της οποίας οι πλείστες περιοχές ανήκουν στην παραμεθόριο. Φαινόμενο το οποίο επικράτησε τον τελευταίο αιώνα. Αντίθετα οι περιοχές αυτές ανέπτυξαν πολιτισμό ο οποίος διαχύθηκε σε ολόκληρη την Ελλάδα και τα Βαλκάνια.

Στη συνέχεια η εργασία εξειδικεύεται στην ίδια την αρχιτεκτονική στους τρόπους διατήρησης, προστασίας, ανάδειξης και αξιοποίησης για να καταλήξει σε προτάσεις αναζωογόνησης της ορεινής

υπαίθρου μέσω της αρχιτεκτονικής. Η αρχιτεκτονική βέβαια δεν μπορεί από μόνη της να αναστρέψει την υφιστάμενη κατάσταση αλλά οφείλει να εντάσσεται σε γενικότερα στρατηγικά πλάνα ανάπτυξης με την συνεργασία ενός πλήθους άλλων ειδικοτήτων. Οπωσδήποτε όμως ο ρόλος της είναι κρίσιμος σε οποιαδήποτε προσπάθεια.

Κεφάλαιο 4 – Ενίσχυση ορεινών οικισμών. Επανάχρηση παλαιών κελυφών, νέες χρήσεις και νέες κατασκευές

Στις προηγούμενες ενότητες η μελέτη επικεντρώθηκε στην υποστήριξη των βασικών θεωρητικών θέσεων της μεθοδολογίας που αφορούν την ανάδειξη της Ηπείρου ως περιοχή με αυξημένη πολιτιστική ποιότητα, της οποίας οι δραστηριότητες των κατοίκων της εντάσσονταν διαχρονικά σε ένα ευρύτερο παραγωγικό, οικονομικό και πολιτισμικό δίκτυο εκτεινόμενες σε όλο το εύρος της Βαλκανικής χερσονήσου, στην Κεντρική Ευρώπη αλλά και νοτιότερα σε περιοχές όπως την Αίγυπτο. Αποτέλεσμα των πιο πάνω, όπως εξετάστηκε ήταν η παραγωγή ενός αξιόλογου τοπιακού υποβάθρου, φυσικού και ανθρωπογενούς, το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον. Η μεταφορά των αρχιτεκτονικών κατασκευών, των μνημείων των διάφορων ιστορικών φάσεων της Ηπείρου, στο σήμερα αποτελεί ένα γεγονός το οποίο εισάγει ποικίλες παραμέτρους τις οποίες δεν μπορεί να παραβλέψει κάθε αρχιτέκτονας που καλείται να επέμβει στο τοπίο της Ηπείρου.

Το ιστορικό φορτίο και οι μνήμες των κτισμάτων κάθε περιόδου είναι η παρακαταθήκη των παλαιότερων γενεών στις μελλοντικές. Η σημερινή γενιά επομένως έχει το χρέος να διασφαλίσει πως μαζί με τα δικά της έργα, των οποίων η ποιότητα και η νομιμότητα θα κριθεί στο διάβα του χρόνου, θα παραδώσει στις επόμενες και τα έργα του παρελθόντος με τρόπο ώστε η πολιτισμική εξέλιξη να είναι ευδιάκριτη. Όπως σημειώνει και ο Τ. Παπαϊωάννου, « η αρχιτεκτονική μας αποκαλύπτει κυρίως τον τρόπο κατοίκησης των ανθρώπων που τα έχτισαν, μ' άλλα λόγια τον πολιτισμό τους». Και συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι τα κτίρια «στέκουν στο χώρο και στο χρόνο ως χτισμένη έκφραση της ανθρώπινης ζωής, αδιάψευστοι μάρτυρες των ανθρώπων που τα βίωσαν.» (Παπαϊωάννου, 2020).

Όπως γίνεται κατανοητό οι αρχιτεκτονικές επεμβάσεις, από την πιο μικρή μέχρι την πιο μεγάλη, δεν μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε μείζονος ή ήσσονος σημασίας, όταν πραγματοποιούνται σε περιβάλλοντα με βαρύ ιστορικό και πολιτισμικό φορτίο και ιδιαίτερα όταν εντάσσεται εντός των ορίων ιστορικού – παραδοσιακού οικιστικού συνόλου. Η ανάλυση, ιστορική, κατασκευαστική, κοινωνική, οικονομική, πολιτική, του άμεσου περιβάλλοντος είναι αναγκαία και παράλληλη διαδικασία ώστε να είναι δυνατή η τεκμηρίωση κάθε νέας αρχιτεκτονικής επέμβασης.

Στην ενότητα αυτή λοιπόν που αφορά την έμπρακτη ενίσχυση των ορεινών περιοχών διαπραγματεύονται τα ζητήματα που εγείρονται γύρω από την διαχείριση και αντιμετώπιση της υφιστάμενης αρχιτεκτονικής καθώς και την εισαγωγή νέας αρχιτεκτονικής στο ορεινό τοπίο. Αρχικά στην ενίσχυση εντάσσονται θέματα που έχουν να κάνουν αμιγώς με την συνθετική διαδικασία και την κατασκευή όπως είναι η προστασία του χαρακτήρα των οικισμών, η συντήρηση και αποκατάσταση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, ο σχεδιασμός νέας αρχιτεκτονικής. Τα παραπάνω είναι θέματα διαχρονικά και εντάσσονται στην ευρύτερη συζήτηση αφ' ενός περί διατήρησης της αυθεντικότητας του κτίσματος, όταν πρόκειται για αποκατάσταση, ή ακόμα και ολόκληρου του οικιστικού συνόλου και αφ' ετέρου περί αρχιτεκτονικής ένταξης νέας αρχιτεκτονικής στο υφιστάμενο φυσικό ή ανθρωπογενές περιβάλλον. Βέβαια η ενίσχυση δεν επιτυγχάνεται μέσω μόνο μίας άρτιας κατασκευής. Στην εξίσωση εισέρχεται η χρήση που θα αποδοθεί στο κτίριο αυτό, αποκατεστημένο ή εξ' ολοκλήρου νέο. Άρα λοιπόν η ενίσχυση έχει να κάνει, σε μεγαλύτερο θα λέγαμε βαθμό με θέματα χωροταξικά, πολεοδομικά, οικονομικά και κοινωνικά και περιβαλλοντικά. Αυτά όλα είναι και τα ζητήματα στα οποία γίνεται λόγος στη συνέχεια.

4.1. Ζητήματα αυθεντικότητας και αρχιτεκτονικής ένταξης

Ίσως από τα ουσιαστικότερα ζητήματα γύρω από την ενίσχυση των ορεινών οικισμών αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε και στη συνέχεια αντιμετωπίζουμε ως αρχιτέκτονες την αρχιτεκτονική κληρονομιά. Οι ορεινοί οικισμού που κάποτε έσφυζαν από ζωή και χαρακτηρίζονταν από έντονη κοινωνικό-οικονομική δραστηριότητα φαίνεται να αδυνατούν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της σημερινής κοινωνίας, οδηγούμενοι στην εγκατάλειψη και τον μαρασμό. Συνέπεια είναι και η εγκατάλειψη της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς στη φθορά του χρόνου, της οποίας τα σημάδια είναι πλέον εμφανή. Είναι σημαντικό να εστιαστεί το ενδιαφέρον στην αντιμετώπιση της ίδιας της αρχιτεκτονικής, των υφιστάμενων κτισμάτων αλλά και όλων αυτών που πρόκειται να ανεγερθούν και τα οποία θα επιχειρήσουν να ενταχθούν σε ένα σύνολο το οποίο έχει ήδη την δικιά του ισορροπία. Πάντοτε μέσα στα πλαίσια της προστασίας και διατήρησης της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας που εμφανίζει το άμεσο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον. Τα παραπάνω εξ' άλλου θα κληθούν να υποστηρίξουν τις νέες χρήσεις που εν τέλει θα αποτελέσουν το συνδετήριο

νήμα της σημερινής εποχής με τις παλαιότερες συνεχίζοντας την αέναη ανθρώπινη παρουσία στα βουνά,

Αρχικά στις πλείστες των περιπτώσεων οι ορεινοί οικισμοί διαθέτουν ένα ικανό εγκαταλελειμμένο κτιριακό απόθεμα το οποίο οι αρχιτέκτονες καλούνται να μελετήσουν αποτιμώντας την ιστορική, αρχιτεκτονική, κατασκευαστική του αξία και στη συνέχεια να κρίνουν σε ποια κτίρια αυτή η αξία είναι σημαντική ώστε να αξίζει να διατηρηθεί και να αποκατασταθεί. Σε κάθε περίπτωση είτε αποκατάστασης είτε αντικατάστασης, επιβεβλημένη είναι η σχολαστική αρχιτεκτονική αποτύπωσή του ώστε να υπάρχει αρχείο καταγραφής οτιδήποτε υπήρξε. Τέτοιο αρχείο θα μπορούσε να αποτελέσει μουσειακό έκθεμα αλλά και πηγή αυξημένης ιστορικής σημασίας το οποίο πάντοτε θα είναι χρήσιμο, ειδικά στις επόμενες γενιές. Βέβαια εδώ εγείρεται ένα από τα πρώτα ζητήματα αυθεντικότητας και που πολύ καλά εντοπίζει ο Σταύρος Μαμαλούκος. Συγκεκριμένα τον απασχολεί πως «*με τη λογική της διατήρησης στους ιστορικούς οικισμούς μιας γενικής εικόνας μέσω της επιβολής ειδικών όρων δόμησης στα νέα κτίρια, εκατοντάδες ιστορικά κτίρια, συνήθως «κτίσματα συνοδείας» αλλά και σημαντικότερα μνημεία κατεδαφίζονται σε όλη τη χώρα, προκειμένου στη θέση τους να ανεγερθούν ψευτοπαραδοσιακά εκτρώματα»* (Μαμαλούκος, 2012). Εδώ θίγεται μία σημαντική πτυχή του όλου ζητήματος Η προαναφερθείσα αποτίμηση και αποτύπωση αν και αποτελούν ένα αρχικό βήμα αντιμετώπισης δεν αρκούν από μόνες τους αν δεν υπάρχει κάποια θεσμική αρχή να συμμετέχει ουσιαστικά στην όλη διαδικασία. Όσον αφορά του ειδικούς όρους δόμησης στους οποίους αναφέρεται θα γίνει λόγος και στη συνέχεια όταν θα αναλυθεί σχολαστικότερα η ένταξη νέας σύγχρονης αρχιτεκτονικής. Συνεχίζοντας γύρω από την αυθεντικότητα πρακτικές όπως η αποκατάσταση, κοινώς και κακώς γνωστή ως «αναπαλαίωση», διατηρητέων κτιρίων και χαρακτηριστικών κτιρίων τα οποία προσδίδουν και την αξία προστασίας ενός οικισμού, παρατηρείται εκτεταμένη επέμβαση, σε βαθμό που τα κτίρια αυτά χάνουν εν τέλει τα χαρακτηριστικά τα οποία τα κατέστησαν άξια διατήρησης (Μαμαλούκος, 2012). Τραγική κατάληξη είναι η «βελτιωμένη» έκδοση μην είναι τίποτε άλλο παρά ένα κακέκτυπο του εαυτού τους με την διαδικασία να μπορεί να παρομοιαστεί ως μία συγκεκαλυμμένη καταστροφή παρά ως προστασία (Μαμαλούκος, 2012). Η Χάρτα της Βενετίας αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο ως προς την πρόληψη των πιο πάνω δυσάρεστων γεγονότων.

Γίνεται αντιληπτό πως η διατήρηση της αυθεντικότητας ενός κτιρίου και συνάμα ενός ιστορικού οικιστικού συνόλου είναι το κυριότερο προβλήμα που έρχεται αντιμέτωπη οποιαδήποτε προσπάθεια αρχιτεκτονικής επέμβασης σε υφιστάμενο κελύφος. Πρόκειται για πρόβλημα αρχικά θεωρητικό και στοχαστικό που στη συνέχεια μετατρέπεται και σε κατασκευαστικό. Ποια είναι τα στοιχεία που πρέπει να διατηρηθούν και με ποιόν τρόπο; Ποιες είναι οι ιστορικές οικοδομικές φάσεις του κτιρίου; Μέσα σε ποιο κοινωνικό πλαίσιο κτίστηκε; Ποια δομικά υλικά είναι συμβατά με την κατασκευή και ποια είναι η κατάλληλη κατασκευαστική μέθοδος που πρέπει να ακολουθηθεί; Τέτοια και αρκετά ακόμα ερωτήματα καλείται ένας αρχιτέκτονας μηχανικός να απαντήσει, πάντοτε σε συνεργασία με μία ευρύτερη ομάδα μηχανικών άλλων ειδικοτήτων, πριν προχωρήσει στον σχεδιασμό.

Αφήνοντας πίσω τα υφιστάμενα κελύφη, στην εξίσωση της προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς εισάγεται η ένταξη κάθε νέας αρχιτεκτονικής δημιουργίας που έρχεται να συμπληρώσει το κενό που τυχόν να υπάρχει και που εμπεριστατωμένα χρειάζεται ένας οικισμός ή ένας τόπος με στόχο την ολοκληρωμένη ανάπτυξη του. Αυτό που είναι σημαντικό να τονιστεί είναι το «εμπεριστατωμένα χρειάζεται» καθώς είτε πρόκειται για ιστορικούς οικισμούς είτε για ορεινά φυσικά τοπία, σε κάθε περίπτωση πρόκειται για ευαίσθητους πολιτισμικούς και πολιτιστικούς τόπους. Σε αυτούς λοιπόν πρέπει να είναι ξεκάθαρο πως κάθε επέμβαση δημιουργεί κατά κάποιον τρόπο έναν νέο τόπο μέσα στον τόπο (Παπαϊωάννου, 2020). Οπωσδήποτε λοιπόν πρέπει να υπάρχει ξεκάθαρος λόγος ύπαρξης κάθε νέας δημιουργίας και αυτό επιτυγχάνεται μόνο με την ενεργοποίηση της συνείδησης. Ο Βασίλης Γκανιάτσας εύστοχα αναφέρει πως «*ο συσχετισμός της αρχιτεκτονικής δημιουργίας με τον τόπο όπου χτίζεται μοιάζει να αποτελεί το πιο απτό σημείο συγκρότησης του νοήματος της, μιας και η αρχιτεκτονική δημιουργία δεν μπορεί να αποφύγει, ακόμα και αν το ήθελε, τον τόπο πραγμάτωσης της»* (Γκανιάτσας, 2011). Βέβαια παράμετροι που θέτει ο αρχιτέκτονας για την ένταξη ενός κτίσματος διαφέρουν δραματικά όταν πρόκειται για ένταξη σε ένα αξιόλογο φυσικό τοπίο από ότι σε έναν ιστορικό οικισμό. Σχεδόν αποκλειστικά τις παραμέτρους στη δεύτερη περίπτωση υπαγορεύει η ίδια η αρχιτεκτονική μορφολογία του ιστορικού οικισμού (Κρεμέζη, 2012). Καθώς στο ορεινό τοπίο υπάρχει ομολογουμένως περισσότερη ελευθερία κινήσεων και λιγότεροι μορφολογικοί περιορισμοί το ενδιαφέρον εστιάζεται στις, ενός των οικισμών, νέες προσθήκες.

Νωρίτερα έγινε λόγος για ειδικούς όρους και περιορισμούς δόμησης που ισχύουν σε έναν μεγάλο αριθμό ορεινών οικισμών ανά την Ελλάδα με βάση προεδρικά διατάγματα. Εύστοχο είναι το ερώτημα του γιατί επικράτησε μία συγκεκριμένη πρακτική προσέγγισης του σύγχρονου αρχιτεκτονικού σχεδιασμού ως πανάκεια για την διατήρηση του παραδοσιακού χαρακτήρα όλων των προστατευόμενων οικισμών, την στιγμή που αυτοί παρουσιάζουν έντονες διαφοροποιήσεις ανάλογα την γεωγραφική και υψομετρική τους κατανομή; Αυτό προκύπτει καθώς το περιεχόμενο των κανονιστικών διατάξεων αναλώνεται περισσότερο σε μία μορφοκρατική προσέγγιση της αρχιτεκτονικής, στην διατήρηση ενός αυθαίρετα-παγωμένου ιστορικού στιγμιότυπου (Γκνιιάτσας, 2011). Και είναι ένα δυστύχημα αυτή η ανούσια αναπαραγωγή καθώς απευθείας θέτει εκτός κάθε δυναμική του καινούργιου. Κάτι το οποίο δικαίως απασχολεί την αρχιτεκτονική κοινότητα καθώς με την αποδοχή αυτής της προσέγγισης δηλώνεται ταυτόχρονα μία μορφή αδυναμίας αντιπρότασης και συνθετικής ιδέας (Κρεμέζη, 2012). Αποτέλεσμα είναι να οδηγούμαστε σε μία απλοϊκή αντιμετώπιση του ιστορικού περιβάλλοντος καθώς αφαιρείται κάθε δυνατότητα δημιουργικής προσέγγισης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς με αποτέλεσμα την αναπαραγωγή εικονογραφικών αναχρονισμών και επιδερμικών μιμητισμών (Κρεμέζη, 2012). Είναι σημαντικό να τονιστεί αυτό που έχει λεχθεί και από τον Ignasi de Sola Morales I Rubio, ότι δηλαδή «η σχέση μεταξύ μια νέας αρχιτεκτονικής επέμβασης και μιας ήδη υπάρχουσας αρχιτεκτονικής είναι ένα φαινόμενο που αλλάζει σε σχέση με τις πολιτιστικές αξίες που αποδίδονται τόσο στο νόημα της ιστορικής αρχιτεκτονικής όσο και στις προθέσεις της νέας επέμβασης» (Nesbitt, 1996). Με άλλα λόγια δεν υπάρχει μία συγκεκριμένη οδός για την επίτευξη της προστασίας και της διατήρησης του παραδοσιακού χαρακτήρα. Αντίθετα κάθε φορά ο κάθε δημιουργός καλείται να συγκεράσει τα προσωπικά του ερεθίσματα και ευαισθησίες με τις παραμέτρους που όπως αναφέρθηκε υπαγορεύονται από το ιστορικό περιβάλλον, πριν προχωρήσει στο σχεδιασμό

Με βάση τα προηγούμενα έχει γίνει ξεκάθαρη η θέση πως η απόλυτη ελευθερία σχεδιασμού σε ιστορικά περιβάλλοντα είναι κατακριτέα. Αυτό που πρέπει να αναζητείται είναι ο συσχετισμός του παλιού και του νέου κάτι το οποίο δεν περιλαμβάνει μόνο μορφολογικά χαρακτηριστικά αλλά κυρίως διερευνά την βαθύτερη ουσία του υφιστάμενου και προσπαθεί να την προβάλλει με σύγχρονα μέσα στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Παραδοσιακή αρχιτεκτονική δεν είναι μόνο μία συγκεκριμένη αναλογία στα κουφώματα, μία συγκεκριμένη λιθοδομή ή μία συγκεκριμένη κλίση στέγης. Παραδοσιακή αρχιτεκτονική είναι και οι κατασκευαστικές μέθοδοι, ο τρόπος οικειοποίησης της τοπογραφίας, ο τρόπος κατοίκησης, η κοινωνική και οικονομική διαφοροποίηση των κατοίκων και η έκφραση του φαινομένου στον χτισμένο χώρο, η οργάνωση του δημόσιου χώρου και η σχέση του με τον ιδιωτικό-ο βαθμός συνοχής του οικισμού, η κλίμακα οι αναλογίες και οι σχέσεις των κτιριακών όγκων και άλλα πολλά που εν τέλει διαμορφώνουν την εικόνα που συναντάμε σήμερα. Μία εικόνα που ο απλός επισκέπτης δεν μπορεί να αντιληφθεί στο σύνολο τους τα δυναμικά χαρακτηριστικά της παρά μόνο του προκαλούνται τόσο δυνατά συναισθήματα που τον κάνουν να θέλει να επανέρχεται κάθε τόσο στους ορεινούς οικισμούς. Από την άλλη οι αρχιτέκτονες, λόγω της παιδείας τους και μέσω της χρήσης όλων των εργαλείων που έχουν στην διάθεσή τους για την αρχιτεκτονική τεκμηρίωση και ανάλυση αλλά και για τον σχεδιασμό, οφείλουν να διαφυλάξουν αυτή την δυναμική. Αυτό προϋποθέτει την αντιμετώπιση του υπάρχοντος περιβάλλοντος ως μία ζώσα και εξελισσόμενη οντότητα, ώστε να υπάρξει συνομιλία μαζί του, συναινετική ή οσοδήποτε συγκρουσιακή αλλά οπωσδήποτε συνομιλία (Γκνιιάτσας, 2011). Αυτή άλλωστε είναι και η αξία της παράδοσης. Να μπορεί να λειτουργεί ως εφελτήριο για τους δημιουργούς κάθε επόμενης γενεάς στην προσπάθειά τους να εμπλουτίσουν τις αρχιτεκτονικές μορφές και τυπολογίες χωρίς να καταλύεται ότι έχει ήδη υπάρξει. Στο να συνεχίσουν δηλαδή τη χάραξη της ιστορικής εξελικτικής πορείας διατηρώντας ισχυρούς δεσμούς, άλλοτε εμφανής και άλλοτε λιγότερο, με το παρελθόν τους.

Στη παρούσα διπλωματική δεν θα επιχειρηθεί η παρουσίαση του εύρους που παρουσιάζει το ζήτημα της ένταξης που απασχολεί αρχιτέκτονες και αρχαιολόγους. Αυτό μπορεί κανείς να το διαπιστώσει μέσω μίας προσωπικής εντρυφήσης επί του θέματος κατά την οποία με ευκολία θα το διαπιστώσει. Θα ήταν πιο σωστό να λεχθεί πως εδώ δεν γίνεται πάρα μόνο μία προσπάθεια ορισμού του ζητήματος καθώς αποτελεί μείζον θέμα όπως εμμέσως θέτει ο τίτλος. Οι νέες κατασκευές λοιπόν όπως πολύ σωστά έχει ειπωθεί προσλαμβάνονται, κατανοούνται, θεωρούνται, ερμηνεύονται και εν τέλει βρίσκουν το νόημά τους πάντοτε σε σχέση με το περιβάλλον στο οποίο εντάσσονται. (Γκνιιάτσας, 2011). Στο σημείο αυτό έχει σημασία να δώσουμε έμφαση στο ότι η νέα δημιουργία προσπαθεί να υπάρξει σε σχέση με τα υπάρχοντα. Το να έρθω σε σχέση π.χ. με έναν άνθρωπο σημαίνει να μπορέσω να φύγω από τον εαυτό μου και να μπω στον άλλον, να προσπαθήσω να τον κατανοήσω, να του προσφέρω αυτά που θέλει, αποβάλλοντας τον εγωισμό μου. Αυτό ακριβώς πρέπει να επιχειρήσει και ο αρχιτέκτονας, να έρθει σε κοινωνία με το βαθύτερο νόημα και όχι να

μείνει στην επιδερμική απλοϊκή ανάγνωση. Να μπει στη διαδικασία να κατανοήσει τον παλιό μάστορα, να στοχαστεί πάνω σε αυτό που έχει κληρονομήσει ώστε να καταλάβει το πως και το γιατί. Πάνω σε αυτή την διαλεκτική βάση οφείλει να στηρίζεται ο σύγχρονος αρχιτεκτονικός σχεδιασμός που υπηρετεί την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Μόνο έτσι θα αποφευχθεί η βίαιη ρήξη με το παρελθόν, εκτός και αν αυτό είναι το ζητούμενο, όπως για παράδειγμα η συνειδητή ρήξη των πρεσβευτών του μοντέρνου κινήματος με τον άμεσο παρελθόν στην προσπάθεια διαμόρφωσης μίας νέας κοινωνίας. Γεγονός που δεν αποτελεί επιλογή, κατά την προσωπική πεποίθηση του γράφοντα, καθώς αποδέχεται πλήρως την άποψη πως «η αρχιτεκτονική κληρονομιά πραγματικά ενέχει πολύτιμες για το σήμερα χωρικές αξίες» (Γκανιάτσας, 2011).

4.2. Προσαρμοστική επανάχρηση–Adaptive Reuse

Έχοντας μιλήσει για το θέμα το οποίο πολλές φορές συγκεντρώνει όλο το ενδιαφέρον της συζήτησης όσον αφορά τις επεμβάσεις σε ορεινούς οικισμούς σειρά παίρνει ένα εξίσου σημαντικό και καθόλου αμελητέο ζήτημα, αν και σε αρκετές περιπτώσεις όταν έρχεται η ώρα της πρακτικής εφαρμογής, ελέω της έλλειψης των απαραίτητων γνώσεων και απουσία ανθρώπων σχετικών με τον στρατηγικό σχεδιασμό και την χωροταξία στις δημοτικές αρχές, δεν λαμβάνει της προσοχής που του αρμόζει. Πρόκειται για το ζήτημα της εύρεσης της κατάλληλης χρήσης που θα αποδοθεί σε υφιστάμενο κέλυφος ή νέο κτίριο το οποίο σχεδιάζεται για έναν τόπο. Δεν είναι λίγα τα παραδείγματα που αφορούν είτε πρώην δημοτικά σχολεία ή δημαρχεία ή κτίρια κοινοτικών συλλόγων, σε ορεινούς οικισμούς, τα οποία έπειτα από μία δαπανηρή ανακαίνιση και αποκατάσταση, κατανοούν να είναι κλειστά κλειδωμένα και ξεχασμένα λαογραφικά μουσεία, χώροι συνεδριάσεων, των οποίων τα κλειδιά τα κρατάει κάποιος από τους μόνιμους κατοίκους και ο επισκέπτης αν είναι τυχερός θα μπορέσει να τα επισκεφθεί. Βέβαια αυτές οι προσπάθειες απόδοσης νέας χρήσης προκύπτουν από την καλή διάθεση και τον ενθουσιασμό των πιο δραστήριων μόνιμων αλλά και απόδημων κατοίκων που δραστηριοποιούνται μέσω των τοπικών συνδέσμων του κάθε οικισμού, οι οποίοι προσπαθούν να επαναφέρουν τη ζωή στον τόπο τους, μη αντέχοντας να τον βλέπουν να ρημάζει. Από αυτές τις προσπάθειες, ως επι των πλείστων βιαστικές λόγω πίεσης για την απορρόφηση κάποιου κονδυλίου από την περιφέρεια ή την δημοτική αρχή, λείπει ο σχολαστικός καθορισμός των δυνατοτήτων, των περιορισμών, των ευκαιριών και των απειλών που εντοπίζονται σε έναν οικισμό ή μία ευρύτερη ενότητα ορεινών κοινοτήτων. Επομένως πολλές φορές καταφεύγουν σε προσπάθειες ενεργοποίησης μονάχα των προφανών και επιφανειακών δυνατοτήτων που αυτοί βλέπουν αφήνοντας πολλές άλλες πίσω που ίσως και να προηγούνται σε ιεραρχία. Το πρόβλημα αυτό θα μπορούσε να λυθεί μέσω μίας εμπειριστατωμένης μελέτης που θα αναλύσει και θα αναδείξει τι πραγματικά ζητάει ο τόπος με βάση την μεθοδολογία που προτείνει η αξιοβίωτη ολοκληρωμένη ανάπτυξη σε συνδυασμό με μεθόδους λήψης αποφάσεων και πολυκριτηριακής ανάλυσης. Τα πιο πάνω αποτελούν προσεγγίσεις του ορεινού χώρου, η ανάλυση των οποίων ξεφεύγει από τα πλαίσια της παρούσας εργασίας.

Επιστρέφοντας στο θέμα της επανάχρησης η Φανή Μαλλούχου-Tufano υποστηρίζει πως η αδιάλειπτη χρήση ενός κτιρίου δια μέσου των χρόνων είναι αυτή που μπορεί να εγγυηθεί και τον μεγαλύτερο βαθμό διατήρησης του. Βέβαια αναγνωρίζει πως η συνεχής αυτή χρήση ίσως να επιφέρει αρκετές αλλαγές στο κτίριο. Παράλληλα μας υπενθυμίζει πως αυτό είναι κάτι το οποίο έχει συνειδητοποιηθεί εδώ και αρκετά χρόνια (Μαλλούχου-Tufano, 2015). Για την αποφυγή του προβλήματος που έμμεσα ορίζει, αυτό των αλλαγών και των επεμβάσεων στο κτίριο που ίσως εν τέλει να το αλλοιώνουν παρά να το διατηρούν, οι χρήσεις που αποδίδονται σε ιστορικά κτίρια και ο τρόπος που θα προσπαθήσουν να οικειοποιηθούν τον χώρο, οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη την ιστορία του κτιρίου, τις οικοδομικές φάσεις μέχρι να φτάσει στην σημερινή του κατάσταση όπως επίσης και το περιβάλλον μέσα στο οποίο εντάσσεται το κάθε κτίσμα. Το γύρω περιβάλλον είτε φυσικό είτε ανθρωπογενές από μόνο του θέτει κάποιες παραμέτρους σε κάθε προσπάθεια επανάχρησης και απόδοσης νέας χρήσης. Παράμετροι όπως η κοινωνική δομή, η οικονομική δραστηριότητα, τα ήθη και τα έθιμα, η δημογραφία, η γεωμορφολογία, οι κλιματολογικές συνθήκες και η ιστορία είναι αυτοί που θέτουν τους περιορισμούς που θα οδηγήσουν στην επιλογή της κατάλληλης χρήσης αλλά και στον βέλτιστο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Οι περιορισμοί αυτοί όταν αντιμετωπίζονται ως αναπόσπαστο στοιχείο της συνθετικής διαδικασίας, σε καμία περίπτωση δεν στερούν την δημιουργικότητα της επέμβασης αλλά λειτουργούν υποστηρικτικά αυτής αποτρέποντας τυχόν αρχιτεκτονικές αυθαιρεσίες που αφαιρούν παρά προσθέτουν ποιότητα από την υφιστάμενη κατάσταση.

Πρέπει να γίνει ξεκάθαρο πως, όπως και στην ένταξη της νέας αρχιτεκτονικής, έτσι και στην απόδοση νέας χρήσης εφ' όσον αποτελεί και αυτό μία μορφή ένταξης, είναι ουσιώδες να

εξυπηρετείται μία ανάγκη η οποία θα δημιουργήσει μία νέα συνθήκη. Αυτή η συνθήκη καλείται αφ' ενός να συντελέσει στην οικονομική και κοινωνική αναζωογόνηση του τόπου και αφ' ετέρου να προστατέψει το ίδιο το κτίριο και συγχρόνως τον χαρακτήρα του οικισμού. Από την άλλη πρέπει να θεωρείται απευκταία η βίαιη διατάραξη της υφιστάμενης ισορροπίας οπότε το στοίχημα εν τέλει είναι η εναρμόνιση της πολιτισμικής παράδοσης, των πρακτικών νέων αναγκών, λόγω της αλλαγής του κοινωνικού πλαισίου και του τρόπου λειτουργίας του οικονομικού συστήματος, και της σύγχρονης έκφρασης. (Μαλλούχου-Tufano, 2015).

Καταληκτικά διαφαίνεται πως η προσαρμοστική επανάχρηση επιχειρήθηκε να αναλυθεί σε δύο πτυχές εξίσου σημαντικές. Από την μία είναι η προσαρμοστική επανάχρηση του ίδιου του αρχιτεκτονικού έργου που καταπιάνεται περισσότερο με την προστασία του χαρακτήρα, της κατασκευής και των στοιχείων που καθιστούν το έργο άξιο διατήρησης με την παράλληλη ικανοποίηση των τεχνολογικών απαιτήσεων της νέας χρήσης, όλων των κανονισμών ασφαλείας που απαιτούνται και των απαιτήσεων του χρήστη που προκύπτουν από έναν σύγχρονο τρόπο ζωής που διαφέρει από αυτόν που είχε ο χρήστης για τον οποίο αρχικά σχεδιάστηκε το κτίριο. Από την άλλη είναι η προσαρμοστική επανάχρηση του κτιρίου κατά την οποία γίνεται προσπάθεια ένταξης της νέας χρήσης και του κτιρίου σε ένα ευρύτερο αναπτυξιακό πλάνο. Σε ένα πλάνο το οποίο στοχεύει στην εκμετάλλευση όλων των δυνατοτήτων που παρουσιάζει ένας τόπος ώστε να αρθεί το καθεστώς εγκατάλειψης και μαρασμού στο οποίο υπόκειται.

4.3 Εφαρμοσμένη αρχιτεκτονική στην βάση της ένταξης και της επανάχρησης

Εν συνεχεία με τις προηγούμενες αναφορές ως προς την αντιμετώπιση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και γενικότερα του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος των ορεινών περιοχών, πιο κάτω αναλύονται αρχιτεκτονικά παραδείγματα τα οποία θεωρήθηκαν αντιπροσωπευτικά της κατεύθυνσης που επιχειρείται να χαραχθεί μέσω της παρούσας εργασίας. Πρόκειται επομένως για παραδείγματα σύγχρονης αρχιτεκτονικής τα οποία έχουν ως κύρια χαρακτηριστικά βασικές αρχές της αρχιτεκτονικής ένταξης και της προσαρμοστικής επανάχρησης.

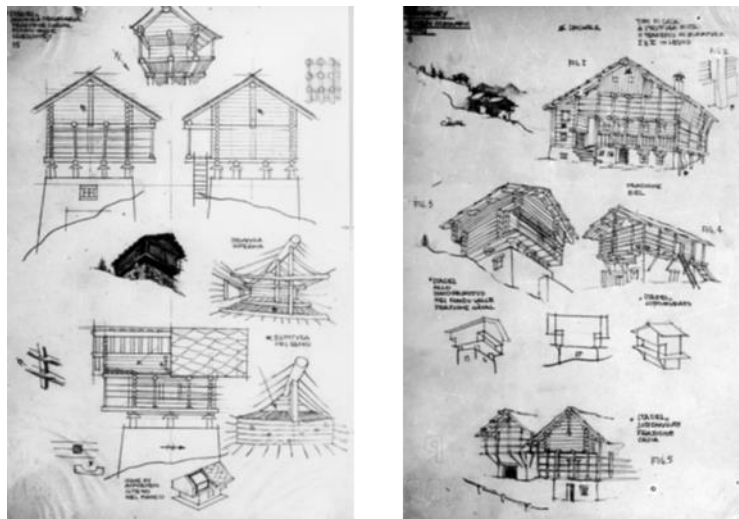
Όσον αφορά την αρχιτεκτονική ένταξη θα παρουσιαστούν συγκεκριμένα παραδείγματα τα οποία διαφέρουν τόσο σε κλίμακα όσο και σε λειτουργία. Το ζητούμενο στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι η συνοχή μεταξύ τους αλλά ο τρόπος με τον οποίο κάθε φορά αναπτύσσεται μία διαλεκτική σχέση με το άμεσο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον και η παράλληλη ένταξη μίας νέας χρήσης που πυροδοτεί αναπτυξιακές δυνατότητες. Τα παραδείγματα αυτά βρίσκονται σε απομονωμένα ορεινά τοπία αλλά και εντός προστατευόμενων οικισμών και αυτό έχει την δική του σημασία για την σύγκριση και την εξαγωγή συμπερασμάτων ως προς το την ποικιλία στην αντιμετώπιση της σύγχρονης αρχιτεκτονικής ανάλογα με το άμεσο περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται. Όπως επίσης για πως θα μπορούσε και στην περιοχή στην οποία εστιάζει η εργασία να εφαρμοσθούν αντίστοιχες πρακτικές και όχι απλώς μία οριζόντια κανονιστική προσέγγιση.

Από την άλλη η ανάλυση υπό το πρίσμα της προσαρμοστικής επανάχρησης, δεν περιορίζεται μονάχα εντός των στενών ορίων της αρχιτεκτονικής κατασκευής. Δηλαδή δεν αναφέρεται μόνο στον τρόπο, κυρίως σχεδιαστικό και κατασκευαστικό, με τον οποίο ένα παλαιό κτίριο πρώτον θα διατηρηθεί, λόγω αυξημένου πολιτισμικού φορτίου και δεύτερον θα καταστεί ικανό και ασφαλές να φέρει μία νέα χρήση. Αλλά επεκτείνεται και στο πως αυτή η επέμβαση θα ανταποκριθεί σε μία γενικότερη επιχειρησιακή στρατηγική ανάπτυξης του τόπου. Να μπορέσει να ενεργοποιήσει τις δυνατότητες που εμφανίζουν τα εγκαταλελειμμένα και ανεκμετάλλευτα στοιχεία του τόπου επιφέροντας κοινωνική και οικονομική αναζωογόνηση στην εκάστοτε περιοχή. Στοιχείο το οποίο είναι και το νόημα της προσαρμοστικής επανάχρησης και το οποίο καθορίζει τον βαθμό επιτυχίας της προσπάθειας.

Μέσα από αυτή την ενότητα θα διαφανεί δηλαδή πως είναι δυνατόν να επιτευχθεί η διατήρηση του υπάρχοντος κτιριακού αποθέματος και ο εκσυγχρονισμός του με την ταυτόχρονη προσθήκη νέων κατασκευών. Κατεύθυνση που θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η σημερινή γενιά και οι επόμενες οφείλουν να χαράξουν ως υποχρέωση απέναντι στην ιστορία της Ηπείρου. Δηλαδή, όπως ακριβώς αναγνωρίστηκε μέσω των προηγούμενων κεφαλαίων, στο γεγονός πως η Ήπειρος δεν αποτελεί παραδοσιακό τόπο με την έννοια του αναλλοίωτου και του αμετάβλητου στο χρόνο, αλλά τόπος διαρκών ιστορικών, κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών μεταβολών. Επομένως βαρύνουσας σημασίας είναι ο ρόλος επαναπροσέγγισης της αρχιτεκτονικής, αλλά και αποδέσμευσής της από αναχρονιστικές πρακτικές, στην προσπάθεια εισαγωγής σύγχρονων λειτουργιών για την δημιουργία των συνθηκών που θα προσελκύσουν νέο πληθυσμό στα ορεινά.

4.3.1. Επανερμηνεία παραδοσιακού χαρακτήρα και νέες κατασκευές

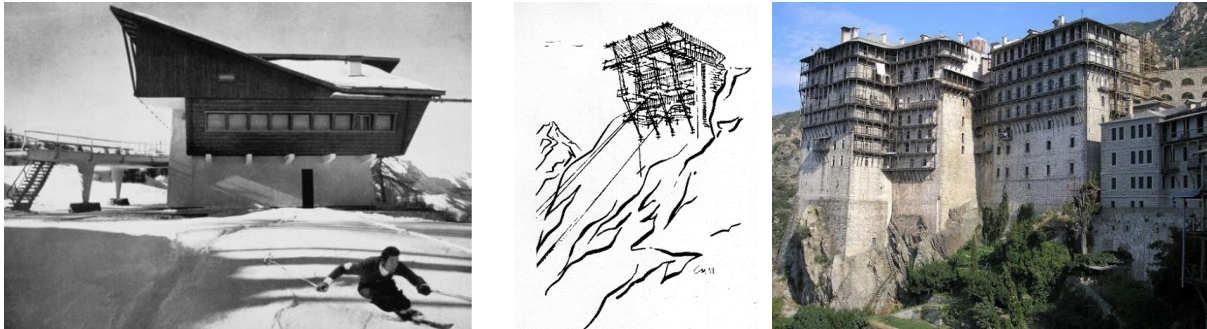
Μία από τις πιο αξιόλογες αρχιτεκτονικά προσεγγίσεις επανερμηνείας του παραδοσιακού χαρακτήρα των κατασκευών σε ορεινές και αλπικές περιοχές αποτελεί το έργο του αρχιτέκτονα Carlo Mollino. Πριν εξετάσουμε κάποια από τα έργα του είναι θεμιτό να αναφερθούμε και στο υπόβαθρο που ώθησε τον αρχιτέκτονα προς αυτή την κατεύθυνση. Κατά την μεταπολεμική περίοδο στις Άλπεις και ιδιαίτερα στις Ιταλικές, οι αρχιτέκτονες έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στην αναζήτηση της ιδιαίτερης ταυτότητας του τόπου ώστε πάνω σε αυτή να εδραιώσουν την νέα αρχιτεκτονική ως μία αντίδραση στην μέχρι τότε επικρατούσα Ρασιοναλιστική προσέγγιση και του Διεθνούς στυλ (Menini, 2017). Μία προσέγγιση που είχε την βάση της στις καθαρές μορφές και στα φυσικά στοιχεία του ορεινού τοπίου με την παράλληλη περιθωριοποίηση του πολιτισμικού υποβάθρου. Η τάση συσχετισμού του παραδοσιακού χαρακτήρα με τις νέες κατασκευές της εποχής εκφράστηκε μέσω της συνειδητής άντλησης διαφόρων στοιχείων από την παράδοση. Τα στοιχεία αυτά κατά τον Bruno Reichlin αποκτήσανε το ρόλο του προσχήματος έτσι ώστε στην συνέχεια μέσα από την επεξεργασία τους να παραχθούν νέες κατασκευαστικές και μορφολογικές δυνατότητες. Μέσα σε αυτό το πνεύμα ενήργησε και ο Mollino ώστε να παράξει νέα αρχιτεκτονική η οποία θα εμπλουτίσει μορφολογικά την αλπική αρχιτεκτονική. Χαρακτηριστική είναι το συμπέρασμα του Mollino για τον πειραματισμό των αρχιτεκτόνων στην προσέγγιση της αλπικής αρχιτεκτονικής. Ότι δηλαδή, το καλύτερο παράδειγμα συνεχίζει να είναι η παραδοσιακή αρχιτεκτονική και για αυτό είναι ουσιώδες να προστατευθεί (Reichlin, 2017). Η ενασχόλησή του με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική απαντάται στα σκίτσα και στα σχέδια αποτύπωσης παραδοσιακών λαϊκών κτιρίων που συναντώνται σε περιοχές των Ιταλικών Άλπεων με στόχο την βαθύτερη κατανόηση των κατασκευαστικών μεθόδων και των επιμέρους μορφολογικών στοιχείων που συνθέτουν το όλον (Rossi, 2006).

Εικόνες 42-43: Carlo Mollino, "Έρευνα της αγροτικής αρχιτεκτονικής στην κοιλάδα της Aosta" 1930

Έπειτα από την σύντομη εισαγωγή στο εφελθτήριο της στροφής στην παράδοση, πιο κάτω εξετάζονται μερικά από τα έργα του ίδιου ως πρακτική εφαρμογή της επανερμηνείας του παραδοσιακού χαρακτήρα. Αρχικά ένα από τα πιο γνωστά του έργα είναι το Lago Nero sledge-lift, στο Sauze d' Oulx, το οποίο πραγματοποιήθηκε κατά τα έτη 1946-1947. Το συγκεκριμένο κτίριο αντλεί στοιχεία της τυπικής αλπικής αγροικίας τα οποία πλέον τα χρησιμοποιεί για την δημιουργία ενός κτιρίου για χιονοδρομία. Βλέπουμε δηλαδή πως επιλέγει στοιχεία μίας παραδοσιακής κατοικίας σε ένα κτίριο με εντελώς σύγχρονη λειτουργία η οποία δεν υφίστατο προηγουμένως. Μάλιστα σε καμία περίπτωση δεν έχει προσπαθήσει να μιμηθεί παραδοσιακές μορφές αλλά διαχειρίζεται τα μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία αποσυνθέτοντας και ανασυνθέτοντας τα με τρόπο που προσδίδει στο αρχιτεκτονικό έργο έναν δυναμικό χαρακτήρα ο οποίος εναρμονίζεται πλήρως με την λειτουργία του και το ίδιο το άθλημα ενώ παράλληλα διατηρεί απόλυτα ευκρινή την αναφορά στην παράδοση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο σταθμός τελεφερίκ στην κορυφή Furggen στα 3492 μέτρα. Εδώ συνδυάζεται η αγκύρωση του κτιρίου στο βράχο και από την άλλη η αιώρηση των ελαφρυτέρων στοιχείων στο κενό. Λογική κατασκευών η οποία συναντάται και στην Ελλάδα όπως για παράδειγμα στο Άγιον Όρος στην Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας. Η χρήση κάθε υλικού για την απόδοση των μορφών,

η δοκιμασία των δυνατοτήτων τους σε τόσο μεγάλα υψόμετρα και η εκμετάλλευση του φυσικού υποβάθρου, εν προκειμένω του βράχου, για την στερέωση της δομής αλλά και ως προστασία από τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες είναι γνωρίσματα τα οποία εν τέλει προσδίδουν μια αεροδυναμική στο όλο εγχείρημα.

Εικόνες 44-46: Lago Nero sledge-lift, Sauze d' Oulx, Carlo Mollino, 1946-1947, Carlo Mollino, σταθμός τελεφερίκ στην κορυφή Furggen, 1950-1953, Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας, Άγιον Όρος

Παραμένοντας σε μεγάλα υψόμετρα περνάμε στην εξέταση του σταθμού τελεφερίκ και εστιατορίου Chäserrugg στο Toggenburg της Ελβετίας των Herzog & de Meuron. Πρόκειται, όπως και οι προηγούμενες, για κατασκευή σε μεγάλο υψόμετρο για την οποία οι αρχιτέκτονες έλαβαν υπόψη τους τον χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της ευρύτερης περιοχής. Όπως αναφέρει η μελετητική ομάδα στην επίσημη ιστοσελίδα τους⁶, «χρησιμοποιήσαμε το ξύλο για να αναπτύξουμε μια αρχιτεκτονική γλώσσα και υλικότητα που θα εναρμονίζεται με την περιοχή του Toggenburg χωρίς ωστόσο να καταφύγουμε στα συνηθισμένα αλπικά κλισέ». Αξιοσημείωτο είναι πως η επεξεργασία του ξύλου καθής και η κατασκευή έγινε από τεχνίτες της περιοχής ενώ ο βράχος που λαξεύτηκε χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή του οπλισμένου σκυροδέματος της βάσης αλλά και στην διάστρωση επιφανειών δαπέδων. Πέρα από την υλικότητα αναφορά στην παράδοση αποτελεί και το κυρίαρχο στοιχείο της σύνθεσης το οποίο είναι η στέγη. Στοιχείο το οποίο λόγω της δίρριχτης μορφής, του χρώματος της τελικής επιφάνειας και του ότι έρχεται σε εγγύτητα με το βράχο συντελεί και στην ένταξη του κτιρίου στο βραχώδες ανάγλυφο. Δηλαδή σε αυτή την περίπτωση συνυπάρχει η επανερμηνεία του παραδοσιακού χαρακτήρα και η ένταξη σε φυσικό τοπίο.

Εικόνες 47-48: Σταθμός τελεφερίκ και εστιατορίου Chäserrugg στο Toggenburg της Ελβετίας, Herzog & de Meuron

Πιο πάνω τα παραδείγματα διαπραγματεύονται την επανερμηνεία του παραδοσιακού χαρακτήρα αλλά δεν έρχονται ουσιαστικά αντιμέτωπα με αυτόν καθώς εντάσσονται σε αμιγώς φυσικό περιβάλλον. Με άλλα λόγια αν και διατηρούν μία σχέση με στοιχεία του πολιτισμικού υποβάθρου δεν αναμετρώνται πλήρως με αυτά καθώς η απουσία κάθε ανθρώπινης δημιουργίας στο άμεσο περίγυρο τους, τους επιτρέπει μία περισσότερη ελευθερία στην έκφραση. Αντίθετα πιο κάτω

⁶ Ιστοσελίδα αρχιτεκτονικού γραφείου Herzog & de Meuron

<https://www.herzogdemeuron.com/index/projects/complete-works/351-375/374-chaeserrugg.html>

παρουσιάζονται δύο ξένα παραδείγματα, το Atelier Bardill του Valerio Olgiati και το Nues Atelier του Peter Zumthor, και δύο ελληνικά, η κατοικία στην ορεινή Δωρίδα της Έλενας Μάντζιου και το συγκρότημα δύο κατοικιών στην Βυζίτσα Πηλίου του Ιωάννη Κίζη τα οποία αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της επανερμηνείας της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής στην βάση του, δηλαδή σε άμεση σχέση με το ανθρωπογενές περιβάλλον. Η διαφορά των δύο παραδειγμάτων από το εξωτερικό με τα δύο ελληνικά είναι προφανής. Αυτό μπορεί να απαντηθεί στους περισσότερους περιορισμούς και κανονιστικές διατάξεις που ισχύουν στη χώρα μας σε αντίθεση με την μεγαλύτερη διαλλακτικότητα σε άλλες χώρες. Κοινά στοιχεία και των τεσσάρων είναι η προσπάθεια διατήρησης της κλίμακας των κατασκευών αλλά και του επικρατέστερου γενικού σχήματος των όγκων.

Το Atelier Bardill χτίστηκε στην θέση μία παλιάς αγροικίας με την προϋπόθεση ότι θα είχε ακριβώς το ίδιο όγκο. Το κτίριο μορφολογικά έχει συνταχθεί με τα γύρω του αν και δεν διατηρεί την απόλυτη συμμετρία των υπολοίπων. Το υλικό κατασκευής είναι το οπλισμένο σκυρόδεμα με ιδιαίτερη απόχρωση η οποία σε συνδυασμό με τα ίχνη του ξυλότυπου προσομοιάζει το παλαιωμένο ξύλο των γύρω κατοικιών. Το σχήμα υπαινίσσεται μία δίρριχτη στέγη η οποία όμως δεν υπάρχει ενώ το κτίριο έχει έντονο εσωστρεφή χαρακτήρα. Το Nues Atelier διατηρεί και αυτό μονάχα την κλίμακα και το γενικό σχήμα. Από την άλλη η κατασκευή αποτελείται από ξύλινα υποστυλώματα και δοκάρια ενώ η πλήρωση των κενών γίνεται εξολοκλήρου με υαλοστάσια τα οποία έχουν εξωτερικά ένα σύστημα μεταβαλλόμενης σκίασης. Η τολμηρότητα είναι αυτή που χαρακτηρίζει και τις δύο περιπτώσεις καθώς δεν ακολουθούν τα συνήθη πρότυπα των περιοχών στις οποίες εντάσσονται. Αντίθετα φτάνουν στα άκρα την επανερμηνεία του παραδοσιακού χαρακτήρα χωρίς όμως να τον προσβάλλουν.

Εικόνες 49-50: Atelier Bardill, Valerio Olgiati (αριστερά). Nues Atelier, Peter Zumthor (δεξιά)

Πίσω στον ελληνικό χώρο η κατοικία στην ορεινή Δωρίδα δεν διαθέτει το πειραματισμό των προηγούμενων, εντάσσεται στο ανθρωπογενές περιβάλλον διατηρώντας την τυπολογία της πυργοειδούς διαμόρφωσης της κατοικίας τετραγωνικής κάτοψης και την χρήση πέτρας στο εξωτερικό. Το κτίριο μας ενδιαφέρει λόγω της χρήσης σύγχρονων δομικών υλικών για την επίτευξη παθητικής λειτουργίας με βάση τις αρχές του βιοκλιματικού σχεδιασμού, της εκμετάλλευσης του ήλιου μέσω του σωστού προσανατολισμού των χώρων, της τελικής επιφάνειας της στέγης καθώς και της ένταξης στοιχείων όπως το ενεργειακό τζάκι. Με άλλα λόγια όλες οι παράμετροι που έθεταν οι παλιοί μάστορες έχουν συμπεριληφθεί στον σχεδιασμό έχοντας όμως εκφραστεί μέσω σύγχρονων μεθόδων στο πνεύμα πάντοτε της οικονομίας, της ελαχιστοποίησης του περιβαλλοντικού αποτυπώματος και του σεβασμού της τοπικής αρχιτεκτονικής. Συγχρόνως οι δύο κατοικίες στην Βυζίτσα Πηλίου διαμορφώθηκαν με βάση την τοπική αρχιτεκτονική παράδοση έχοντας δοθεί έμφαση στην διάρθρωση των όγκων και στην διερεύνηση των τυπολογιών. Για την περίδεση του κτιρίου φέρουσας τοιχοποιίας εδώ αντί για ξυλοδεσιές χρησιμοποιούνται διαζώματα-σεναζ οπλισμένου σκυροδέματος. Ένα στοιχείο που ανατρέπει την τυπολογία είναι η διάνοιξη μεγάλων ανοιγμάτων στο ισόγειο καθιστικό κάτι το οποίο ορίζει ο σύγχρονος τρόπος ζωής σε αντίθεση με παλαιότερα που ο κύριος χώρος του σπιτιού ήταν στο όροφο καθώς το ισόγειο αποτελούσε είτε μεταβατικό χώρο για αύξηση της προστασίας είτε χρησιμοποιούταν για τον σταβλισμό των ζώων. Αξιοσημείωτο είναι πως διατηρήθηκε η λογική κατασκευής του ορόφου με ξύλινο σκελετό.

Εικόνες 51-52: Κατοικία στη ορεινή Δωρίδα, Μάντζιου Λένα (αριστερά).
Κατοικίες στην Βυζίτσα Πηλίου, Κίζης Ιωάννης (δεξιά)

Μέχρι στιγμής εξετάστηκαν παραδείγματα τα οποία είτε εμφανίζονται απομονωμένα μέσα στο ορεινό τοπίο είτε εντάσσονται μέσα σε οικιστικά σύνολα ορεινών οικισμών. Πιο κάτω γίνεται αναφορά και σε περιπτώσεις που αφορούνε μεγαλύτερες αναπτύξεις ολόκληρων οικιστικών συγκροτημάτων με πολεοδομικά χαρακτηριστικά, κυρίως προς τουριστική αξιοποίηση, τα οποία επιχειρούν να ενταχθούν μέσα στο ορεινό τοπίο διατηρώντας σαφής τους δεσμούς με τον παραδοσιακό χαρακτήρα αντίστοιχων ορεινών περιοχών.

Ξεχωριστή θέση σε αυτή την κατηγορία διατηρεί ο οικισμός-ορεινό θέρετρο αναψυχής με την ονομασία Eni Village, στο Corte di Cadore στους Δολομίτες της Ιταλίας (1955-1963), τον οποίο σχεδίασε ο αρχιτέκτονας Edoardo Gellner για λογαριασμό του πετροχημικού ομίλου Eni. Πρόκειται για ένα από τα πιο αξιόλογα πειράματα πολεοδομικού σχεδιασμού σε ορεινό τοπίο το οποίο είχε κοινωνική διάσταση. Συγκεκριμένα ο οικισμός αυτός ήταν σύλληψη του επιχειρηματικού διευθυντή του ομίλου, Enrico Mattei, ο οποίος οραματίστηκε αυτό το μεγαλεπήβολο σχέδιο δημιουργίας ενός εταιρικού συγκροτήματος αναψυχής για όλους ανεξαιρέτως τους υπαλλήλους της εταιρείας στην βάση της προώθησης της ισότητας και της απαλοιφής των ταξικών διαφοροποιήσεων. Ο Gellner έθεσε ως στόχο κατά τον σχεδιασμό να εναρμονίσει όσο το δυνατόν πιο πολύ την αρχιτεκτονική με το ορεινό ανάγλυφο και την φύση μέσω της επανερμηνείας της ενδογενούς κατασκευαστικής παράδοσης των Άλπεων. Στοιχείο το οποίο διέπει όλα τα εξεταζόμενα παραδείγματα. Η μεγαλύτερη πρόκληση σε αυτή την περίπτωση ήταν πως η πρόποδες του Mt. Antelao μέχρι εκείνη την στιγμή ήταν ανέγγιχτοι.

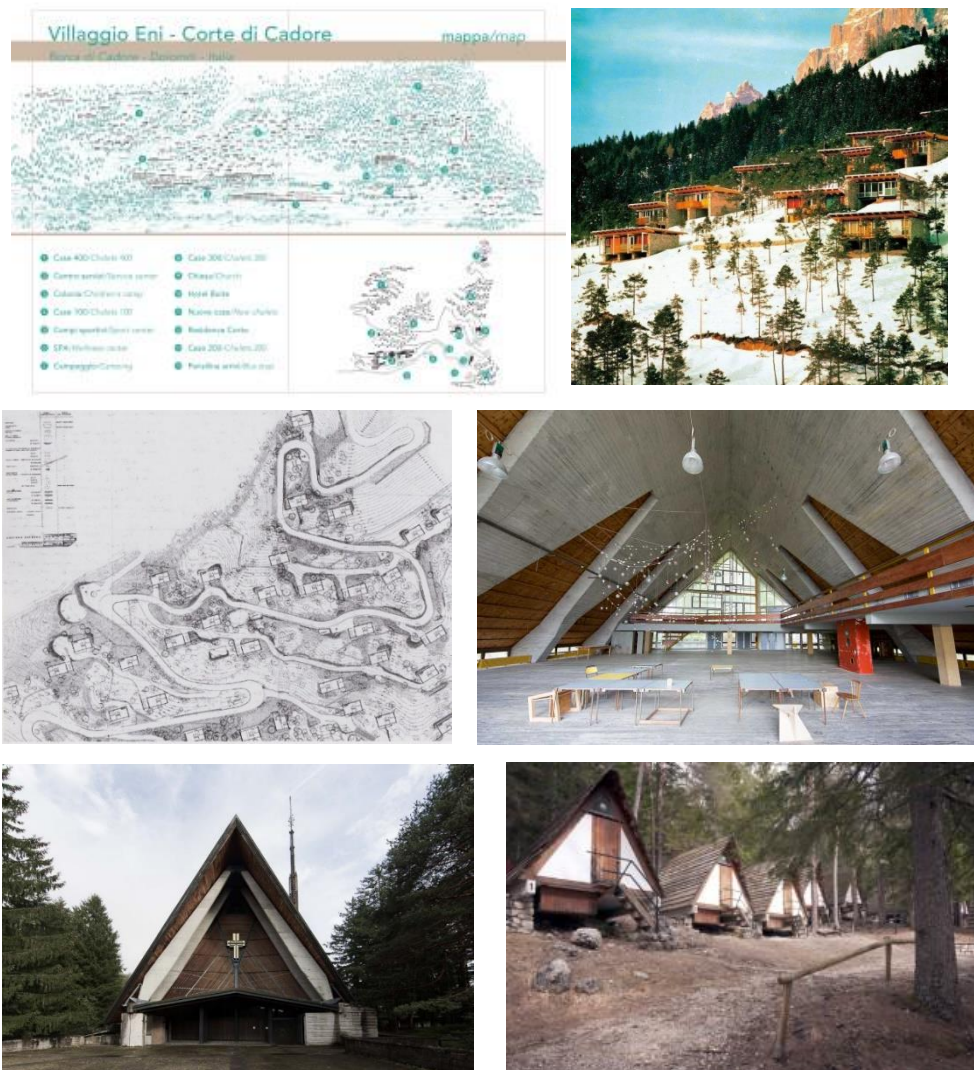
Η πρώτη περιοχή που αναπτύχθηκε ήταν η Αποικία (Colonia-Colony). Η περιοχή αυτή ήταν και το κυρίαρχο στοιχείο του σχεδιασμού, εκεί που θα ήταν ο παλμός του έργου. Τα δεκαεπτά κτίρια συνδέονταν μεταξύ τους μέσω ενός δικτύου στεγασμένων διαδρομών ενώ είχαν την δυνατότητα φιλοξενίας τετρακοσίων παιδιών και πέραν των διακοσίων συνοδών. Πέρα από κοιτώνες τα κτίρια φιλοξενούσαν χρήσεις όπως τραπεζαρία φαγητού και μία μεγάλη αίθουσα συλλογικών εκδηλώσεων-Aula Magna-η οποία ξεχωρίζει για την αρχιτεκτονική της. Στον χάρτη φαίνονται και οι υπόλοιπες περιοχές μερικές από τις οποίες είναι οι τέσσερις περιοχές ανάπτυξης εξοχικών κατοικιών για τους υπαλλήλους και τις οικογένειες τους (1,4,8,13), η κατασκήνωση για παιδιά με τις χαρακτηριστικές μόνιμες τριγωνικές καμπίνες (7), το ξενοδοχείο το οποίο φιλοξενούσε μεμονωμένους εταιρικούς συνεργάτες και νεαρά ζευγάρια χωρίς παιδιά (10), το κτίριο διαμονής του προσωπικού-Residence (12) και η εκκλησία (9) για τον σχεδιασμό της οποίας ο Gellner συνεργάστηκε με τον Βενετό αρχιτέκτονα Carlo Scarpa (Perletti, 2015).

Αξιωματημένο είναι το γεγονός πως ο αρχιτέκτονας όντας ευαισθητοποιημένος για την όσο το δυνατόν λιγότερο προσβολή του ορεινού τοπίου πέρα από τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και την χρήση των διάφορων υλικών ζήτησε από τον εργοδότη να θάψει όλα τα ηλεκτρικά δίκτυα, κάτι το οποίο έγινε αποδεκτό (Gubellini, 2018). Βλέπουμε λοιπόν πως ακόμα και σχεδόν εβδομήντα χρόνια νωρίτερα υπήρχαν τέτοιες ευαισθησίες από τους αρχιτέκτονες που ασχολούνταν με το ορεινό τοπίο αλλά και η δυνατότητα για την πρακτική εφαρμογή τους. Γεγονός που πρέπει να προβληματίσει του

αρμόδιους σήμερα καθώς το ζήτημα διατάραξης του ορεινού τοπίου από τους πασσάλους της ηλεκτρικής και τα καλώδια, τα οποία πολλές φορές είναι άτακτα και ασχεδίαστα τοποθετημένα μέσα στους ορεινούς οικισμούς με αντιαισθητικό εν τέλει αποτέλεσμα, δεν είναι καθόλου αμελητέο.

Τέλος το συγκρότημα δεν λειτούργησε πότε σύμφωνα με το όραμα του Mattei καθώς μετά τον απροσδόκητο θάνατό του δεν υπήρξε μεγάλο ενδιαφέρον από κάποιον άλλον να συνεχίσει την προσπάθεια (Perletti, 2015). Ωστόσο οι δομές του συγκροτήματος δεν παρέμειναν ανενεργές και σε αχρησία καθώς πολλές από τις εξοχικές κατοικίες έχουν πωληθεί σε ιδιώτες ενώ η περιοχή Colony και γενικότερα οι υπόλοιπες δομές ανήκουν σε εταιρεία ιδιωτικών συμφερόντων η οποία σε συνεργασία με την Dolomiti Contemporanee⁷ αξιοποιούν τις εγκαταστάσεις μέσω του Progetto Borca. Το Progetto Borca είναι ένα πρόγραμμα το οποίο βασίζει την δράση του στο γεγονός πως το Eni Village αποτελεί τόπο υψηλής πολιτιστικής αξίας ο οποίος οφείλει να χρησιμοποιείται από όλους ως δημόσιο αγαθό και όχι να εκμεταλλεύεται από ιδιώτες. Μέσω του προγράμματος διοργανώνονται πληθώρα εκδηλώσεων με την συμμετοχή καλλιτεχνών, οργανωμένες ξεναγήσεις σεμινάρια και εκθέσεις. Οι καλλιτέχνες φιλοξενούνται στις δομές και δημιουργούν έργα εμπνευσμένα από την αρχιτεκτονική του Gellner και του Scarpa, την ιστορία του συγκροτήματος αλλά και το άμεσο ορεινό τοπίο που το περιβάλλει. Ακόμα οι δομές έχουν προταθεί για την υποστήριξη εκδηλώσεων των χειμερινών ολυμπιακών αγώνων του 2026 καθώς και την φιλοξενία αθλητών.

Εικόνες 53-58: Χάρτης ENI Village. Εξοχικές κατοικίες στους πρόποδες του Mt. Antelao. Τοπογραφικό ανάπτυξης εξοχικών κατοικιών. Εσωτερικό αίθουσα συλλογικών εκδηλώσεων-Aula Magna. Εκκλησία. Μόνιμες τριγωνικές καμπίνες παιδικών κατασκηνώσεων.

⁷ Το Dolomiti Contemporanee ιδρύθηκε το 2011 έπειτα από την κήρυξη των Δολομιτών ως περιοχή παγκόσμιας κληρονομιάς από την UNESCO. Έχει ως στόχο την προβολή του φυσικού και πολιτιστικού ορεινού τοπίου των Δολομιτών.

Στο ίδιο κλίμα, ανάλογο εγχείρημα ανάπτυξης ορεινής περιοχής υπάρχει και εντός ελληνικών συνόρων αν και η τύχη του δεν ήταν η ίδια με αυτή στους Δολομίτες. Βέβαια από την άλλη είναι άξιο αναφοράς καθώς και σε αυτή την περίπτωση η εναρμόνιση των κτιρίων στο φυσικό περιβάλλον με την παράλληλη αναφορά σε μορφολογικά και τυπολογικά στοιχεία και υλικότητες της εγχώριας ορεινής κατασκευαστικής παράδοσης διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο κατά την συνθετική διαδικασία. Πρόκειται για το δασικό χωριό που εντάσσεται μέσα στο πανεπιστημιακό δάσος Περτουλίου Τρικάλων, ιδιοκτησίας του Αριστοτέλειο πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Το συγκρότημα άρχισε να κτίζεται το 1991 σε σχέδια του αρχιτέκτονα μηχανικού Δημήτρη Πικιώνη, καθηγητή στο Ε.Μ.Π., και περιλαμβάνει κτίρια ξενώνων για φοιτητές και καθηγητές, αίθουσες διαλέξεων και συνεδρίων, γραφεία, υποσταθμό για ηλεκτροδότηση. Εντάσσεται μέσα σε ένα ευρύτερο αναπτυξιακό σχέδιο διαχείρισης και τουριστικής αξιοποίησης του δάσους Περτουλίου αποκλειστικά από το Α.Π.Θ. με στόχο η περιοχή να αποτελέσει πόλο έλξης για ορεινή αναψυχή, περιήγηση στη φύση, χειμερινά αθλήματα και περιβαλλοντική εκπαίδευση. Δυστυχώς αν και τα κάποια κτίσματα (πανεπιστημιακό δασαρχείο, το δασοφυλακείο, τη λέσχη και το σταθμό χωροφυλακής) περατώθηκαν πολύ πριν το 1991 με επιτυχία, οι κύριες εγκαταστάσεις του δασικού χωριού δεν μπόρεσαν τότε να ανοίξουν τις πόρτες τους σε φοιτητές και καθηγητές.

Παρά την πορεία παρακμής του και την αποτυχία ουσιαστικής λειτουργίας αξίζει να ασχοληθεί κανείς με την αρχιτεκτονική των ημιτελών κτιρίων του. Από τα σκίτσα, τα σχέδια και τις φωτογραφίες διαπιστώνεται πως ο αρχιτέκτονας προσπάθησε μέσω της διάρθρωσης των όγκων, της κλίμακας των κατασκευών, των ανοιγμάτων και των επιμέρους μορφολογικών στοιχείων, των ημι-υπαίθριων χώρων, της διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου, της χρήσης της πέτρας και του ξύλου, της σχιστόπλακας αλλά και σύγχρονων δομικών υλικών όπως το οπλισμένο σκυρόδεμα να αποδώσει την παραδοσιακή αρχιτεκτονική με την δική του ερμηνεία. Ακόμα το φυσικό τοπίο, ο βράχος, τα δέντρα και το είδος τους διαδραματίζουν και αυτά τον ρόλο τους στην προσπάθεια εναρμόνισης του φυσικού και του τεχνητού. Δεν είναι δηλαδή στοιχεία καλλωπισμού των σχεδίων αλλά ουσιαστικά στοιχεία σύνθεσης στην βάση μία ολιστικής προσέγγισης αρχιτεκτονικής και αρχιτεκτονικής τοπίου.

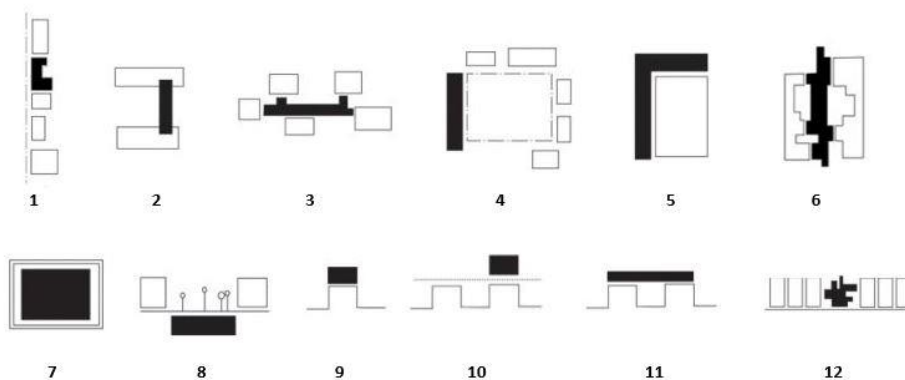
Εικόνες 59-62: Σκίτσα και σχέδια του Δ. Πικιώνη για το πανεπιστημιακό χωριό στο δάσος Περτουλίου. (Πηγή: Αρχείο μουσείου Μπενάκη)

Συμπερασματικά με βάση την εξέταση των δύο τελευταίων παραδειγμάτων μπορούμε να πούμε πως στην πρώτη περίπτωση διαπιστώνουμε ότι το όραμα τουριστικής ανάπτυξης μίας ορεινής περιοχής και μάλιστα ιδιωτικής πρωτοβουλίας, η σύλληψη του οποίου έγινε πριν από περίπου εβδομήντα

χρόνια, εξελίχθηκε και συνεχίζει να εξελίσσεται δυναμικά δημιουργώντας συνεχώς μέχρι και σήμερα νέες δυνατότητες και προοπτικές για την περιοχή. Και οι δύο περιπτώσεις ανεξαρτήτως της κατάληξης τους διαπραγματεύονται μία πολύπλευρη διαχείριση ορεινής περιοχής με κύριο εργαλείο το αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, την ποιότητα αυτού καθώς και την αναφορά στα κάθε φορά τοπικά αρχιτεκτονικά πρότυπα. Όλα αυτά σε συνδυασμό με το υψηλό του ορεινού τοπίου μπορούν να λειτουργήσουν ως κινητήριες δυνάμεις ενεργοποίησης των δυνατοτήτων της εκάστοτε περιοχής. Βέβαια μοναδικό δυσοίωνα στοιχείο είναι πως από τα δύο παραδείγματα αυτό που είχε την καλύτερη κατάληξη παρ' όλες τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει είναι το ιδιωτικό. Γεγονός που πρέπει να θορυβήσει τους αρμόδιους φορείς εάν πραγματικά υπάρχει ειλικρινό ενδιαφέρον για την ολοκληρωμένη ανάπτυξη των ορεινών περιοχών.

4.3.2. Επανάχρηση ανενεργού κτιριακού αποθέματος σε ορεινές περιοχές

Κατά την προσαρμοστική επανάχρηση ο ουσιαστικότερος παράγοντας στο σχεδιασμό είναι η σχέση μεταξύ υφιστάμενου κτιρίου και νέας προσθήκης. Ως τρεις κατηγορίες ή στρατηγικές βάσει του βαθμού της επέμβασης κατά την επανάχρηση ενός κτιρίου ορίζονται η εγκατάσταση (installation), η προσθήκη (insertion) και η παρέμβαση (intervention). Η πρώτη αφορά την εγκατάσταση μίας αυτόνομης κατασκευής η οποία θα εμπεριέχεται μέσα στην υφιστάμενη και η οποία αν αφαιρεθεί τότε το κτίριο επανέρχεται στην προηγούμενη του κατάσταση. Με την προσθήκη η νέα κατασκευή εξαρτάται πλήρως από το υφιστάμενο κέλυφος και για την εύρυθμη λειτουργία του κτιριολογικού προγράμματος ίσως χρειαστούν μερικές μικρές τροποποιήσεις-επεμβάσεις. Τέλος με την παρέμβαση εννοείται η δραματική αλλαγή του υφιστάμενου κτιρίου όπου πλέον η νέα κατασκευή ενσωματώνεται πλήρως εγκαθιδρύοντας μία νέα μόνιμη κατάσταση στο κτίριο (Fisher-Gewirtzman, 2018). Βέβαια σε πολλές περιπτώσεις μπορούν να συνυπάρξουν περισσότερες από μία στρατηγικές. Έπειτα από τις στρατηγικές στην εξίσωση εισέρχονται οι διάφοροι τύποι σύμφωνα με τους οποίους η νέα κατασκευή θα συσχετιστεί με το υφιστάμενο κτίριο. Ο Sung-o Park περιγράφει μέσω διαφόρων διαγραμμάτων, μερικά από τα οποία παρατίθενται πιο κάτω, μια σειρά από πιθανούς τρόπους συσχετισμού παλαιού και νέου. Στα διαγράμματα το παλαιό σημαίνεται με τον τονισμό του εξωτερικού περιγράμματος με μαύρη γραμμή ενώ η προσθήκη είναι το μαύρο συμπαγές σχήμα (Park, 2009).

Εικόνες 63: Πιθανοί τρόποι συσχέτισης παλαιού και νέου

Πηγή: "A Design Strategy for Transforming an Old Power Plant into a Cultural Center", Sung-o Park, 2009

Τα διαγράμματα είναι αρκετά σαφής όμως για την καλύτερη κατανόηση πιο κάτω αναφέρονται κάποια επεξηγηματικά σχόλια για την κάθε περίπτωση σύμφωνα με τον Park.

- Διάγραμμα 1: Wall-Τοίχος: Το νέο έρχεται να συμπληρώσει το κενό μεταξύ δύο στοιχείων ή κτιρίων με αποτέλεσμα την διαμόρφωση ενός τοίχου – ορίου.
- Διάγραμμα 2: Bridge-Γέφυρα: Η νέα κατασκευή ενοποιεί δύο ξεχωριστά κτίρια λειτουργώντας ως μία γέφυρα που χρησιμεύει και στην επίλυση του λειτουργικού προγράμματος και των κινήσεων με βάση την νέα λειτουργία.
- Διάγραμμα 3: Consolidator-Ενοποιητής: Μία δυναμική νέα μορφή έρχεται να ενοποιήσει τα υφιστάμενα κτίρια μεταξύ τους. Σε αυτή την περίπτωση η νέα κατασκευή μπορεί να διάφορα σχήματα σύμφωνα με τον κενό ενδιάμεσο χώρο και ταυτόχρονα να ακουμπήσει σε κάθε κτίριο με διάφορους τρόπους (σημειακά, σε όλο το μήκος της πλευράς)

- Διάγραμμα 4: Boundary-Όριο: Δημιουργία ενός σαφούς ορίου μέσω της κατασκευής νέας πτέρυγας και συνεπώς αύξηση της εσωστρέφειας του συγκροτήματος προς μία αυλή-αίθριο.
- Διάγραμμα 5: New face-Νέα πρόσοψη: Η νέα προσθήκη αγκαλιάζει εξωτερικά μία ή περισσότερες πλευρές ενός κτιρίου ή μίας αυλής παράγοντας μία νέα πρόσοψη η οποία δεν είναι μονάχα μία επένδυση αλλά παραλαμβάνει και λειτουργίες. Σύγχρονο παράδειγμα αποτελεί η μεταλλική κατασκευή που προστέθηκε στην Εθνική Πινακοθήκη για την δημιουργία κατακόρυφων κινήσεων και συνδέσεων.
- Διάγραμμα 6: Zipper-Φερμουάρ: Πολύ παρόμοια περίπτωση με τον ενοποιητή μόνο που εδώ πρόκειται για καθαρά γραμμική σύνδεση δύο αντικριστών μετώπων με μία κεντρική διαδρομή από την οποία φεύγουν δεξιά και αριστερά πολλαπλά 'δόντια'.
- Διάγραμμα 7: New Interior-Νέο εσωτερικό: Η επέμβαση είναι είτε μία ένθετη κατασκευή εντός των ορίων του υφιστάμενου κελύφους είτε ολική ανακατασκευή του εσωτερικού με επέμβαση και στην εσωτερική παρειά της εξωτερικής τοιχοποιίας.
- Διάγραμμα 8: Plaza-Πλατεία: Δημιουργία νέου υπόγειου χώρου και από πάνω τον σχεδιασμό δημόσιου χώρου. Χαρακτηριστική και επιτυχημένη περίπτωση είναι το Λούβρο στο Παρίσι.. Σε ορεινούς οικισμούς όπου οι σχέσεις του δημόσιου χώρου με τον ιδιωτικό έχουν μεγάλη σημασία μπορεί μία τέτοια επιλογή να λύσει πολλά προβλήματα σε περιπτώσεις που υπάρχει μεγάλη ανάγκη για μία νέα λειτουργία π.χ. χώρος στάθμευσης στο κέντρο του Μετσόβου.
- Διάγραμμα 9: Addition (Hat type)-Προσθήκη: Εδώ είναι η προφανής περίπτωση προσθήκης νέου ορόφου σε υφιστάμενο κτίριο (το γνωστό ελληνικό πανωσήκωμα το οποίο έχει σημαδέψει την πέμπτη όψη πολλών κτιρίων σε κάθε γωνιά της χώρας με της χαρακτηριστικές αναμονές). Βέβαια όταν αυτό γίνεται σε παραδοσιακούς οικισμούς θέλει μεγάλη προσοχή και ευαισθησία καθώς το ύψος των κτιρίων, η σχέση με τον γείτονα και η θέα που ίσως αποκρυφθεί, οι αναλογίες των όγκων, το πλάτος των καλντεριμιών κ.α. είναι καθοριστικής σημασίας για την διατήρηση του ιδιαίτερου χαρακτήρα. Το Caixa Forum στην Μαδρίτη των Herzog & de Meuron αποτελεί ενδεικτική περίπτωση.
- Διάγραμμα 10: To View (Hat type)-Προσθήκη με ενδιάμεσο κενό: Παρόμοιο με το προηγούμενο. Η διαφορά εδώ πέρα είναι πως αφήνεται ένας ενδιάμεσο χώρος μεταξύ νέου και παλαιού, για την διατήρηση μίας σημαντικής οπτικής φυγής, για αερισμό ή για την δημιουργία μεταβατικού χώρου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το κτίριο της όπερας στο Αμβούργο και πάλι των Herzog & de Meuron.
- Διάγραμμα 11: To transfer (Bridge type)-Γέφυρα σύνδεσης: Η νέα προσθήκη είναι και πάλι όπως είδαμε και νωρίτερα μία γέφυρα η οποία αυτή την φορά είναι αποκλειστικά στην κορυφή των κτιρίων και όχι σε οποιοδήποτε ενδιάμεσο επίπεδο.
- Διάγραμμα 12: Feature building-Αυτοαναφορικό: Συμπλήρωση του κενού ή προσθήκη σε υφιστάμενη κατασκευή η οποία αναφέρεται στον εαυτό της. Ο τρόπος συσχετισμού είναι ακριβώς το να έρθει σε πλήρη ρήξη με το υφιστάμενο. Βέβαια σε ανθρωπογενή περιβάλλοντα με αυξημένο ιστορικό φορτίο αυτή η επιλογή συνήθως είναι απορριπτέα. Παράδειγμα αποτελούν τα έργα του Daniel Libeskind όπως το Michael Lee-Chin Crystal που είναι προσθήκη στο Royal Ontario Museum στο Τορόντο ή η προσθήκη στο Bundeswehr Military History Museum στην Δρέσδη.

Τα προηγούμενα θα μας βοηθήσουν στην εξέταση μερικών παραδειγμάτων της προσαρμοστικής επανάχρησης τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό τα οποία εντοπίζονται αμιγώς σε ορεινούς οικισμούς ή σε ορεινά φυσικά περιβάλλοντα. Τα προς ανάλυση παραδείγματα αποτελούν προσωπική επιλογή του γράφοντα χωρίς να σημαίνει πως είναι και τα αντιπροσωπευτικότερα. Να σημειωθεί επίσης πως οι τύποι του Park που παρουσιάστηκαν νωρίτερα δεν είναι οι μοναδικοί καθώς πιο κάτω θα υποστηριχθεί πως μέσα στο ευρύ φάσμα της προσαρμοστικής επανάχρησης μπορούν να εισαχθούν και άλλες πρακτικές αρκεί να υπάρξει η ανάλογη τεκμηρίωση.

Αρχικά πριν από την εξέταση των επιλεγμένων επώνυμων παραδειγμάτων παρατίθενται μεμονωμένες περιπτώσεις επανάχρησης παλαιών κελυφών στα οποία μπορούν να εντοπιστούν με ευκολία μερικοί από τους ανωτέρω αναφερόμενους τρόπους συσχετισμού παλαιού και νέου με στόχο την καλύτερη κατανόησή τους. Και τα τέσσερα παραδείγματα αφορούνε την επανάχρηση πέτρινων κατοικιών με διαφορετική κάθε φορά προσέγγιση. Στη πρώτη περίπτωση (φωτογραφίες 1-2) ως στρατηγική επέμβασης έχει ακολουθηθεί η εγκατάσταση (installation) μέσω της τοποθέτησης μίας ένθετης κατοικίας εντός του περιγράμματος χωρίς όμως να ακουμπάει στο υφιστάμενο. Το

διάγραμμα 7 είναι αυτό που ταιριάζει καλύτερα εδώ πέρα. Στο επόμενο κτίριο η στρατηγική επέμβασης είναι αυτή της παρέμβασης (intervention) καθώς γίνεται δραματική αλλαγή τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά με την διάνοιξη νέων ανοιγμάτων για καλύτερο φωτισμό και προβολή νέων εξωστών. Στην τρίτη περίπτωση (φωτογραφία 4) έχουμε την λογική της προσθήκης (insertion) καθώς από το κομμάτι του παλιού κτιρίου δεν σωζόταν τίποτα και η νέα κατασκευή έρχεται να συμπληρώσει το κενό που δημιουργήθηκε προσκολλώντας στην υφιστάμενη κατασκευή. Εσωτερικά βέβαια η κάτοψη λύνεται ενιαία με το υπόλοιπο. Ένα από τα διαγράμματα που θα ταίριαζε εδώ πέρα θα ήταν το πρώτο, αυτό του τοίχου (wall). Τέλος στις φωτογραφίες 5 και 6 διακρίνεται το παλιό οίκημα και έπειτα η νέα κατάσταση. Μέσω της στρατηγικής της παρέμβασης (intervention) προστέθηκε νέος μεταλλικός όροφος του οποίου μέρος του βρίσκεται εν προβάλλω έχοντας όμως διατηρήσει την δίρριχτη στέγη. Το διάγραμμα 9 ταιριάζει απόλυτα σε αυτή την περίπτωση.

Εικόνες 64-65: Ένθετη προσθήκη. Naumann Architektur

Εικόνα 66: Αποκατάσταση, προσθήκη και διάνοιξη ανοιγμάτων. Arcadi Pla Masmiquel & Núria Pla Illa.

Εικόνα 67: Συμπλήρωση κενού. Fuertespenedo Arquitectos.

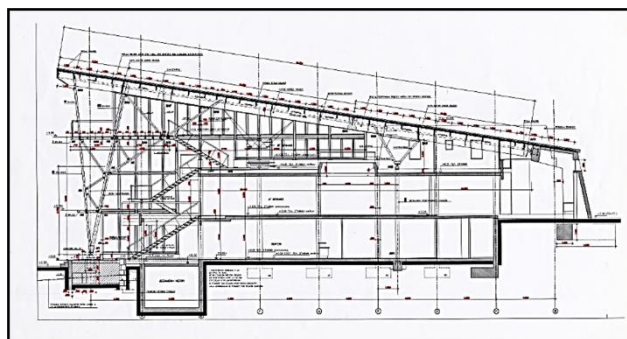

Εικόνες 68-69: Καθαίρεση στέγης και προσθήκη νέου ορόφου. McGarry-Moon Architects

4.3.2.1. Χιονοδρομικό κέντρο Παρνασσού

Για την περίπτωση του χιονοδρομικού κέντρου στον Παρνασσό ενδιαφέρον έχει η εξέταση της προσθήκης στο κεντρικό κτίριο της οποίας την μελέτη εκπόνησε ο αρχιτέκτονας μηχανικός Παναγιώτης Τουλιάτος. Να αναφερθεί πως εδώ δεν υπήρξε αλλαγή χρήσης αλλά για την διαφύλαξη της εξασθενημένης, λόγω των αντίξωων καιρικών συνθηκών, συμβατικής κατασκευής οπλισμένου σκυροδέματος απαιτήθηκε η προστασία και αναβάθμιση των εγκαταστάσεων.

Η προσθήκη ουσιαστικά έρχεται και λειτουργεί σαν ένα μεγάλο μεταλλικό στέγαστρο το οποίο καλύπτει την υφιστάμενη κατασκευή. Το κενό που δημιουργείται μεταξύ υφιστάμενου και νέου είναι ουσιαστικά ο νέος εσωτερικός χώρος που προστίθεται και λειτουργεί ως χώρος εστίασης και θέασης προς τις πίστες. Η μελέτη έγινε με μεγάλη προσοχή έτσι ώστε τα εκτεταμένα υαλοστάσια να σκιάζονται μέσω του μεγάλου προβόλου του στεγάστρου. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται η μεγιστοποίηση της θέας προς το ορεινό τοπίο και παράλληλα αποφεύγονται οι ενοχλητικές ανακλάσεις του ηλίου προς τις πίστες χιονοδρομίας και τους χιονοδρόμους. Επιπρόσθετα το κτιριο-στέγαστρο προστασίας εκτός του διττού ρόλου που κατέχει χαρακτηρίζεται και από το ελάχιστο αποτύπωμα στο ορεινό τοπίο καθώς τα υλικά από τα οποία απαρτίζεται και ο τρόπος κατασκευής παρέχουν την δυνατότητα καθαίρεσης του οποιαδήποτε στιγμή. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την συμβατική κατασκευή από οπλισμένο σκυρόδεμα της οποίας το περιβαλλοντικό αποτύπωμα είναι συγκριτικά τεράστιο. Τέλος η μονοκλινής στέγη βοηθάει στην ολίσθηση του χιονιού και την επακόλουθη αποφόρτιση του φορτίου που προσθέτει το χιόνι. Με βάση τα διαγράμματα η προσθήκη έχει στοιχεία νέας πρόσοψης, προσθήκης με ενδιαμέσο κενό και αυτοαναφορικότητας (διαγράμματα 5,10, 12).

Εικόνες 70-71: Χιονοδρομικό κέντρο Παρνασσού. (Πηγή: Αρχείο Παναγιώτη Τουλιάτου)

4.3.2.2. Μουσείο Υδροκίνησης Δημητσάνας

Το μουσείο υδροκίνησης στην Δημητσάνα εξεταζόμενο υπό το πρίσμα της προσαρμοστικής επανάχρησης είναι ένα από τα σημαντικά παραδείγματα στην Ελλάδα. Η Δημητσάνα έμεινε γνωστή στην ιστορία για την συμβολή των κατοίκων της στην ελληνική επανάσταση του 1821. Λίγο πιο έξω από τον οικισμό με την συνεννόηση όλων των κατοίκων του και την απαξίωση της οθωμανικής απειλής με κίνδυνο την απώλεια της ζωής τους, είχε στηθεί η κυριότερη μονάδα παραγωγής μπαρουτιού για το στρατό των Ελλήνων. Σήμερα η Δημητσάνα συνεχίζει να αποτελεί δημοφιλή προορισμό λόγω της ιστορικότητας της, της ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής της, της τοποθεσίας, κτισμένη κατά μήκος μίας κορυφογραμμής, αλλά και για το μουσείο υδροκίνησης που λειτουργεί στις προβιομηχανικές εγκαταστάσεις όπου παραγόταν το μπαρούτι. Στις ίδιες εγκαταστάσεις λειτουργούσαν παράλληλα μία σειρά άλλων προβιομηχανικών τεχνικών εκμετάλλευσης του νερού ως κύρια πηγή ενέργειας όπως η νεροτριβή-μαντάνι και ο αλευρόμυλος. Το μουσείο έχει στόχο την προβολή της σημασίας της υδροκίνησης στην παραδοσιακή κοινωνία και είναι προορισμός τόσο για μαθητές όσο και για ενήλικες είτε μεμονωμένα είτε μέσω πολιτιστικών-πεζοπορικών συλλόγων. Οπότε η λειτουργία των εγκαταστάσεων έχει διατηρηθεί όμως πλέον δεν χρησιμεύει στην καθημερινή ζωή των κατοίκων αλλά ως μουσειακός χώρος με βαρύ ιστορικό φορτίο, γεγονός που συνεχίζει να έχει αντίκτυπο στην τοπική κοινωνία και την οικονομική ζωή του τόπου.

Η εύρεση μίας λειτουργίας, ικανής να το διατηρήσει ζωντανό είναι προφανές πως έχει επιτευχθεί σε αντίθεση θα λέγαμε με το κλειστό λαογραφικό μουσείο στο κέντρο της Βυτίνας λίγα χιλιόμετρα πριν και με πολύ πιο εύκολη πρόσβαση. Επόμενο βήμα είναι να δούμε από την πλευρά της αρχιτεκτονικής πως ο αρχιτέκτονας έχει προσεγγίσει τα παλαιά κτήρια και γενικότερα την

διαμόρφωση του συγκροτήματος για την προσαρμογή του λειτουργικού προγράμματος ενός μουσείου. Όσον αφορά τα παλαιά πέτρινα κτίσματα έχει γίνει προσεκτική συντήρηση της εμφανούς λιθοδομής ενώ για τις στέγες όσα ξύλα μπορούσαν να διατηρηθούν, συντηρήθηκαν και διατηρήθηκαν ενώ όπου χρειάστηκε η αντικατάσταση τους, δημιουργήθηκαν νέα ζευκτά. Μερικά από τα οποία δεν ακολουθούν τις παραδοσιακές κατασκευές αλλά συνδυάζουν και μεταλλικά στοιχεία, ελκυστήρες και συνδέσεις προσδίδοντας με αυτό τον τρόπο μεγαλύτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον με την παράλληλη επανερμηνεία ενός από των χαρακτηριστικότερων στοιχείων της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Εσωτερικά οι απαιτούμενες σημάνσεις και ενημερωτικές πινακίδες απλώς ακουμπάνε πάνω στους πέτρινους τοίχους ενώ σε κάποια σημεία και καθαρά για την λειτουργία του μουσείου έχουν δημιουργηθεί πατάρια και κάποιοι πιο κλειστοί χώροι που απαιτούνται. Το κτίριο υποδοχής και έκδοσης εισιτηρίων είναι εξ' ολοκλήρου νέα μεταλλική κατασκευή η οποία δεν έρχεται σε σύγκρουση με τα υφιστάμενα κτίρια καθώς έχει μελετηθεί μορφολογικά και ογκοπλαστικά ώστε να εναρμονίζεται με την γενικότερη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου. Οι ραδινές αναλογίες των μεταλλικών στοιχείων και η επένδυσή της εξωτερικά με ξύλινες τάβλες εντείνουν τον βαθμό προσαρμογής της στο σύνολο.

Εικόνες 72-75: Εγκαταστάσεις μουσείου Υδροκίνησης στη Δημητσάνα. (Προσωπικό αρχείο)

4.3.2.3. Shigeru Ban Secondary School Nepal

Το επόμενο παράδειγμα εντοπίζεται εκτός συνόρων στο μακρινό Νεπάλ, χώρα η οποία φιλοξενεί της ψηλότερες κορυφές του κόσμου. Πρόκειται για την ανακατασκευή του Khumjung Secondary School στον ομώνυμο οικισμό του Νεπάλ από το γραφείο Shigeru Ban Architects. Το κτίριο αυτό πρόκειται για ολική ανακατασκευή εκ θεμελίων, καθώς το 2015 η περιοχή πλήγηκε από σεισμό με αποτέλεσμα ορισμένα από τα κτίρια του σχολείου να παρουσιάσουν ζημιές οι οποίες έθεταν σε κίνδυνο τα παιδιά και του δασκάλου⁸. Για ποιον λόγο όμως επιλέχθηκε ως παράδειγμα προσαρμοστικής επανάχρησης εφ' όσον δεν έχει διατηρηθεί εκ πρώτης όψης τίποτα από το παλαιό κτίσμα; Η απάντηση χωρίζεται

⁸ Επίσημη ιστοσελίδα του αρχιτεκτονικού γραφείου Shigeru Ban Architects, http://www.shigerubanarchitects.com/works/2016_Nepal4/index.html

σε δύο μέρη. Πρώτον το κτίριο έχει ακριβώς το ίδιο σχήμα και μέγεθος με το αρχικό και καταλαμβάνει την ίδια θέση. Επομένως η νέα κατασκευή δεν αλλάζει καθόλου τις σχέσεις του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου, τις σχέσεις κτιστού-άκτιστου αλλά ούτε γίνεται προσπάθεια ένταξης νέων μορφών και τυπολογιών σε έναν τόπο με ιδιαίτερο πολιτιστικό υπόβαθρο. Βέβαια οι επιλογές αυτές δεν καθιστούν τη μελέτη μία στείρα μίμηση του υπάρχοντος καθώς ο τρόπος που εκφράστηκαν τα παραπάνω είναι υποδειγματικός. Δεύτερον οι πέτρες που αποτελούσαν το υλικό δόμησης του κτιρίου που κατεδαφίστηκε χρησιμοποιήθηκαν εκ νέου όμως αυτή την φορά μονάχα ως πλήρωση των ενδιάμεσων κενών του ξύλινου φορέα, στην βάση της κυκλικής οικονομίας. Καταληκτικά το κτίριο μέσω του νέου φέροντος οργανισμού από ξύλο της περιοχής επανερμηνεύει την παραδοσιακή αρχιτεκτονική ενισχύοντας την στατική λειτουργία χωρίς όμως να εισάγει νέες μορφές. Παράλληλα ανοίγει τον δρόμο προς την επανάχρηση των παραδοσιακών υλικών με μεγαλύτερη έμφαση στην προστασία του κτιρίου από τα φυσικά φαινόμενα αλλά και στην προστασία του ίδιου του χρήστη. Ο αρχιτέκτονας στην περίπτωση αυτή έχει απαλλαχθεί από την ανησυχία της πρωτοτυπίας που ταλαιπωρεί την σύγχρονη αρχιτεκτονική. Περιορίζεται σε αυτά που του ορίζει ο ίδιος ο τόπος, η ίδια η κοινωνία και η οικονομικές δυνατότητες του γηγενούς πληθυσμού. Η νέα κατασκευή έχει προσαρμοστεί πλήρως στο περιβάλλον της ενώ παράλληλα καταφέρνει να διαδραματίζει διδακτικό ρόλο στην αντιμετώπιση ανάλογων μελλοντικών περιπτώσεων χωρίς την απαίτηση οικοδομικής τεχνολογίας, μη διαθέσιμης, στην τοπική κοινωνία.

Εικόνες 76-79: Φάσεις κατεδάφισης και κατασκευής του νέου κτιρίου του Khumjung Secondary School

4.3.3. Επανάχρηση εγκαταλελειμμένων φυσικών τόπων σε ορεινές περιοχές

Ανάλογο παράδειγμα με το μουσείο υδροκίνησης, είναι οι μουσειακές εγκαταστάσεις σε ιστορικό ορυχείο στη Νορβηγία από τον Peter Zumthor. Στην περίπτωση αυτή ως προσαρμοστική επανάχρηση λογίζεται η προσπάθεια επανεκμετάλλευσης ενός λατομικού τόπου μέσω της δημιουργία τριών νέων κτιρίων εντός των παλιών ορυχείων ψευδαργύρου, Allmannajuvet με στόχο την προσέλκυση επισκεπτών. Οπότε αν και σήμερα ο χώρος δεν λειτουργεί ως ορυχείο δεν έχει εγκαταλειφθεί αλλά επαναχρησιμοποιείται με την κατάλληλη αρχιτεκτονική υποστήριξη για την προβολή της λατομικής τέχνης που κάποτε υπήρξε στην περιοχή. Δεν έχουμε δηλαδή επανάχρηση κτιρίου αλλά επανάχρηση

ενός φυσικού τοπίου που υπέστη έντονη ανθρωπογενή επέμβαση. Για τον λόγο αυτό τα διαγράμματα που αναφέρθηκαν νωρίτερα δεν μας είναι χρήσιμα. Όμως κατ' ουδένα λόγο δεν παύει να είναι περίπτωση προσαρμοστικής επανάχρησης. Τα τρία κτίρια φιλοξενούν διαφορετικές ενότητες του λειτουργικού προγράμματος του μουσείου, καφετέρια, χώροι υγιεινής, έκθεση. Η όλη σύνθεση έχει ένα ήπιο χαρακτήρα ως προς την ένταξη νέας αρχιτεκτονικής μέσα στο ορυχείο χωρίς να διεκδικεί κάποιο πρωταγωνιστικό ρόλο. Σε αυτό συμβάλει και η συνθετική επιλογή αποδόμησης του μουσείου σε τρεις ξεχωριστές ενότητες για την αποφυγή δημιουργίας ενός μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος. Επίσης με τον τρόπο αυτό «εξαναγκάζεται» ο επισκέπτης να περιδιαβεί τον χώρο του ορυχείου αποκτώντας συνεπώς μία βιωματική σχέση με αυτόν. Η χρήση του ξύλου και του σκούρου χρώματος καμουφλάρουν τις εγκαταστάσεις στο φυσικό τοπίο ενώ ο τρόπος με τον οποίο οι κατασκευές άλλοτε ακουμπάνε στον φυσικό βράχο και άλλοτε μοιάζουν να αναρτώνται από την λιθοδομή, μέσω ενός συστήματος ξύλινου ικριώματος, είναι υποδειγματικός ως προς το ελάχιστο αποτύπωμα. Αξιομνημόνευτη είναι στάση που ο αρχιτέκτονας επιχείρησε να κρατήσει απέναντι στο πολιτιστικό τοπίο θέλοντας μέσω της αρχιτεκτονικής του να προβάλλει την σκληρή και κοπιαστική διαδικασία εξόρυξης και της καθημερινής ζωής των εργατών που χαρακτηριζόταν από τις πολλές κακουχίες. Οι εγκαταστάσεις θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως σέβονται απόλυτα το ιστορικό πλαίσιο.

Εικόνες 80-81: Μουσείο Allmannajuvet, Peter Zumthor

Κεφάλαιο 5 - Σχεδιαστικές προσεγγίσεις νέων κατασκευών και επανάχρησης παραδοσιακών κτιριακών κελυφών για την ενεργοποίηση ορεινών κοινοτήτων στον Δήμο Κόνιτσας

Ως καταληκτικό σημείο της διπλωματικής εργασίας ορίστηκε η διερεύνηση σχεδιαστικών προσεγγίσεων και στρατηγικών επέμβασης σε εγκαταλελειμμένα κτιριακά κελύφη εντός ορεινών οικισμών, η προσπάθεια ένταξης νέων κατασκευών εντός των οικιστικών συνόλων και η επανάχρηση κτιρίων τα οποία συναντώνται έξω από τα όρια των οικισμών στην ορεινή ύπαιθρο. Απώτερος στόχος είναι η ενεργοποίηση υφιστάμενων κατασκευών και η ένταξη νέων στο φυσικό και πολιτιστικό τοπίο της Ηπείρου οι οποίες θα συντελέσουν στην οικονομική και κοινωνική αναζωογόνηση του τόπου.

Η ευρύτερη περιοχή του Δήμου Κόνιτσας, επιλέχθηκε ως περιοχή μελέτης, για μία σειρά από λόγους στους οποίους, εν συντομία, γίνεται αναφορά ακριβώς στην συνέχεια.

Αρχικά ο δήμος Κόνιτσας αποτελεί το βορειότερο τμήμα της περιφέρειας Ηπείρου και συνορεύει με την γειτονική Αλβανία, οπότε εντάσσεται στην κατηγορία των συνοριακών δήμων με αρκετές από τις περιοχές του να χαρακτηρίζονται και ως παραμεθόριες. Αυτό έχει την σημασία του καθώς είναι γνωστό πως τέτοιες περιοχές είναι συνήθως πιο «αδικημένες» σε σύγκριση με περιοχές της κεντρικής και νότιας Ελλάδας. Στην εξίσωση προστίθεται και το γεγονός πως κατά βάση οι περιοχές αυτές είναι και ορεινές. Γεγονός που εντείνει τον βαθμό περιθωριοποίησης και εγκατάλειψής τους. Βέβαια τα τελευταία χρόνια και μέσω προγραμμάτων ενίσχυσης των διασυνοριακών σχέσεων έχουν γίνει προσπάθειες ανάδειξης του τόπου σε συνεργασία με δήμους της γειτονικής Αλβανίας. Παρ' όλα αυτά η Κόνιτσα δεν τυγχάνει της αναγνώρισης που της αξίζει συγκριτικά με άλλες ορεινές περιοχές της Ηπείρου όπως το Ζαγόρι και το Μέτσοβο.

Περνώντας στα ιδιαίτερα φυσικά χαρακτηριστικά, ο δήμος ξεχωρίζει για τους ορεινούς όγκους, τα ποτάμια και τον εύφορο κάμπο. Συγκεκριμένα εντός των ορίων του δήμου εντάσσεται μέρος του όρους Τύμφη, ο Σμόλικας και σημαντικό κομμάτι της οροσειράς του Γράμμου. Βορειοδυτικά ορίζεται από το όρος Νεμέρτσικα. Τον δήμο διασχίζει ο ποταμός Βοϊδομάτης ο οποίος ανταμώνει τον Αώο στον κάμπο Κόνιτσας, ενώ λίγο πριν περάσει στην γειτονική Αλβανία ο Αώος ενώνεται με τον ποταμό Σαραντάπορο και συνεχίζει την πορεία του βόρεια για να εκβάλει στην Αδριατική θάλασσα. Ο ποταμός Αώος είναι από τους λίγους ποταμούς ελεύθερης ροής της Ευρώπης στοιχείο το οποίο σε συνδυασμό με το οικοσύστημα που υπάρχει κατά μήκος του, την ελάχιστη ανθρώπινη επέμβαση και τον ελάχιστον βαθμό ρύπανσης λόγω της μειωμένης ανθρώπινης παρουσίας σε όλη την περιοχή, τον καθιστούν σημαντικό και ευαίσθητο βιότοπο που χρήζει ιδιαίτερο καθεστώς προστασίας.

Το πολιτιστικό υπόβαθρο της περιοχής είναι εξίσου ένας σημαντικός καθώς η περιοχή και ιδιαίτερα τα Μαστοροχώρια είναι η γενέτειρα των μαστόρων και των τεχνητών που έχτισαν ανά την Ελλάδα, και όχι μόνο, κτήρια που έμελλαν να καταστούν πρότυπο της παραδοσιακής λαϊκής αρχιτεκτονικής της Ελλάδας. Όπως γίνεται κατανοητό οι ορεινοί οικισμοί και δη τα Μαστοροχώρια παρουσιάζουν τεράστιο αρχιτεκτονικό και οικοδομικό ενδιαφέρον το οποίο έλκει όχι μόνο αρχιτέκτονες αλλά και τον απλό κόσμο που απολαμβάνει την ορεινή περιήγηση. Είναι θα λέγαμε μαζί με το φυσικό περιβάλλον τα δύο κύρια αναπτυξιακά στοιχεία του τόπου, το οποίο με τον κατάλληλο τρόπο ανάδειξης μπορεί να προσδώσει στην περιοχή πολλά πλεονεκτήματα.

Τέλος καθώς ένα ζήτημα μείζονος σημασίας για τον δήμο Κόνιτσας είναι η μειωμένη ανθρώπινη παρουσία και η δημογραφική αποψίλωση. Ιδιαίτερα από το 1950 και έπειτα με την λήξη του πολέμου, της αστυφιλίας και της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης προς τα μεγάλα αστικά κέντρα που ακολούθησαν, ο τόπος γνώρισε μία πρωτόγνωρη εγκατάλειψη που οδήγησε στη κοινωνική αποσύνθεση και πολιτισμική και πολιτική αποδυνάμωση. Σταδιακά η σχέση με την γηγενών κατοίκων που ξενιτεύτηκαν με τον τόπο τους άρχισε να μεταμορφώνεται καθώς με την πάροδο των χρόνων τα αστικά ήθη που αποκτούσαν είχαν ως αποτέλεσμα να μεταβληθεί ο τρόπος αντιμετώπισης του τόπου που άφησαν πίσω τους. Σήμερα οι οικισμοί αντιμετωπίζονται με μία φολκλορική, ρομαντική προσέγγιση ενώ οι παραγωγικές δραστηριότητες και ο πρωτογενής τομέας είναι σχεδόν ανύπαρκτες λειτουργίες στον ορεινό χώρο. Οι οικισμοί ζωντανεύουν μονάχα το καλοκαίρι ενώ τον χειμώνα ο αριθμός των κατοίκων που παραμένουν στα χωριά είναι μηδαμινός και οι περισσότεροι είναι μεγάλης ηλικίας. Σε αυτό συντελεί και η έλλειψη δημόσιων υπηρεσιών, σχολείων και οι ελάχιστες ευκαιρίες εργασίας. Τα πιο πάνω με μία πρώτη ανάγνωση λειτουργούν αρνητικά ως προς την ανάπτυξη του τόπου. Από την άλλη μπορεί να υποστηριχθεί πως με κατάλληλες, σχεδόν χειρουργικές κινήσεις ως προς την επαναφορά συγκεκριμένων υπηρεσιών σε ενδεδειγμένες θέσεις, η εγκατάλειψη και η απομόνωση μπορούν να λειτουργήσουν ευεργετικά για την πρόωθηση του

εναλλακτικού τουρισμού. Το αίσθημα της απομόνωσης το ότι δηλαδή βρίσκεσαι κανείς σε μία περιοχή στην οποία δεν συναντά τόσο εύκολα άλλους ανθρώπους και ανθρωπογενή όχληση σε συνδυασμό με την φυσικότητα της περιοχής, τα ψηλά βουνά, τους μεγάλους ποταμούς, τους μικρότερους παραπόταμους, τις βαθιές χαράδρες και το πολιτιστικό υπόβαθρο, είναι στοιχεία τα οποία δύσκολα κανείς μπορεί να τα βρει στον δυτικό κόσμο σε αυτή την ανέγγιχτη μορφή. Για αυτό τον λόγο οι άνθρωποι κυρίως αστοί των ελληνικών και ευρωπαϊκών πόλεων αναζητούν τέτοιες περιοχές ολοένα και περισσότερο για να περάσουν τις διακοπές τους μακριά από τους φρενήρεις ρυθμούς της καθημερινότητας τους.

Πέρα από τις προοπτικές αγροτουριστικής ανάπτυξης παλαιότερα οι κάτοικοι των ορεινών οικισμών προκειμένου να εξασφαλίσουν την αυτονομία και την αυτάρκεια τους ασχολούνταν κατά κόρον με την καλλιέργεια της γης. Σήμερα οι καλλιεργούμενες εκτάσεις έχουν δασωθεί και φαινομενικά δεν υπάρχει δυνατότητα εκμετάλλευσης της γης λόγω της δασοκάλυψης. Βέβαια αυτό το φαινόμενο μπορεί να αντιστραφεί καθώς οι εγκαταλελειμμένοι αγροί υπάρχουν και περιμένουν να εκμεταλλευτούν εκ νέου. Θα μπορούσε λοιπόν να γίνει μελέτη για ένα σοβαρό άνοιγμα του δήμου Κόνιτσας και των ορεινών κοινοτήτων προς ανθρώπους που θα ήθελαν να ασχοληθούν με τον πρωτογενή τομέα, προσφέροντας σε αυτούς κάποια συγκριτικά πλεονεκτήματα για την εύρεση μόνιμης κατοικίας και την αγορά κάποιου τεμαχίου γης. Αυτό θα συνέβαλε και στην συγκέντρωση νέου πληθυσμού στα ορεινά και την αναζωογόνηση της περιοχής. Ομάδες τέτοιων ατόμων υπάρχουν και μία από αυτές είναι και οι 'amenity migrants' για τους οποίους έγινε αναφορά στην εισαγωγή της εργασίας. Οι 'amenity migrants' είναι ουσιαστικά άτομα τα οποία που επιλέγουν να εγκατασταθούν σε επαρχιακές περιοχές μακριά από τα σύγχρονα αστικά κέντρα. Είναι άτομα αποφασισμένα να αφήσουν πίσω τις όποιες ευκολίες προσφέρει η πόλη προς την αναζήτηση μίας υψηλότερης ποιότητας ζωής πιο κοντά στην φύση ακόμα και αν αυτό σημαίνει την μείωση του εισοδήματός τους. Τα άτομα αυτά μπορεί να είναι είτε νέοι επιχειρηματίες, συνταξιούχοι και νεαρά άτομα που δεν αντέχουν άλλο τους ρυθμούς της πόλης. Ακόμα καθώς τα άτομα αυτά έλκονται από τα εντυπωσιακά φυσικά τοπία και τις ορεινές εξάρσεις αλλά απολαμβάνουν την υπαίθρια αναψυχή και την άθληση στην φύση, η Κόνιτσα φαντάζει ένας ιδανικός τόπος για αυτούς (Hjerpe et al., 2020).

Επομένως ένα δίπολο ήπιας τουριστικής ανάπτυξης και αγροτικής εκμετάλλευσης είναι ικανή να δημιουργήσει και νέες θέσεις εργασίας προσελκύοντας νεαρά άτομα τα οποία αναζητούν μία καλύτερη ποιότητα ζωής πιο κοντά στην φύση. Αυτό θα έχει θετικό αντίκτυπο τόσο στην δημογραφική εικόνα της περιοχής και θα αναγκάσει το κεντρικό κράτος στο να προχωρήσει στην εγκαθίδρυση των απαιτούμενων υπηρεσιών που ορίζει η σύγχρονη εποχή πάντοτε στο μέτρο της υφιστάμενης ζήτησης. Με βάση τις παραπάνω σκέψεις οι σχεδιαστικές προσεγγίσεις που παρουσιάζονται στη συνέχεια έχουν ως στόχο την αρχιτεκτονική υποστήριξη μίας τέτοια προσπάθειας.

5.1. Αρχιτεκτονικές προτάσεις

Πριν γίνει παρουσίαση των αρχιτεκτονικών προτάσεων πρέπει να αναφερθεί πως καμία από τις προτάσεις δεν αποτελεί ολοκληρωμένη αρχιτεκτονική μελέτη καθώς μέλημα δεν ήταν ο διεξοδικός σχεδιασμός ενός κτηρίου αλλά περισσότερο μία πειραματική προσέγγιση επέμβασης στα επιλεγμένα κτίρια και τοποθεσίες, μένοντας σε αρχικά διαγράμματα τα οποία αντανακλούν διάφορες στρατηγικές επέμβασης. Τις παρακάτω προτάσεις διέπουν τα εξής χαρακτηριστικά:

α) τα κτίρια δεν επιλέγησαν αυθαίρετα αλλά μετά από συνομιλία με ανθρώπους του δήμου και τους προέδρους των κοινοτήτων στις οποίες ανήκουν. Αυτό έγινε ώστε να εντοπιστούν τα ανενεργά κτίρια για τα οποία η τοπική κοινότητα έχει την πρόθεση αξιοποίησής τους ώστε να διατηρηθεί μία ρεαλιστική προσέγγιση και αν είναι δυνατόν οι προτάσεις αυτές να λειτουργήσουν ως πυροδοτικά στοιχεία που θα αφυπνίσουν όσους έχουν την πρόθεση να συμβάλλουν στην ενεργοποίηση του τόπου τους.

β) Οι αρχιτεκτονικές επεμβάσεις και το πλαίσιο λειτουργίας των προτεινόμενων χρήσεων λαμβάνουν υπόψη τους το υπάρχον κτίριο, τις αρχιτεκτονικές τυπολογίες, τον τρόπο ζωής των κατοίκων που κάποτε έζησαν σε αυτά αλλά και το άμεσο φυσικό περιβάλλον.

γ) Όλες οι προτάσεις έχουν στόχο την ένταξη μίας νέας λειτουργίας στον εκάστοτε τόπο που θα βοηθήσει στην αναζωογόνησή του. Η λειτουργία αυτή δεν είναι η μοναδική ή η καταλληλότερη που θα μπορούσε να επιλεχθεί αλλά είναι σίγουρα ικανή να ανταποκριθεί στον στόχο. Για την επιλογή της βέλτιστης λειτουργίας θα χρειαζόταν μία εξονυχιστική ανάλυση όλων των χαρακτηριστικών της κάθε περιοχής με βάση τη μεθοδολογία της ολοκληρωμένης ανάπτυξης. Κάτι τέτοιο δεν αποτέλεσε κύριο στόχο της εργασίας καθώς η εργασία αναφέρεται περισσότερο στο

δικαίωμα και την ευθύνη απέναντι στην ιστορία της Ηπείρου, ύπαρξης σύγχρονης αρχιτεκτονικής που θα συνυπάρξει με ότι έχει ήδη προηγηθεί και η οποία θα είναι ικανή να ανταποκριθεί στην γενικότερη προσπάθεια ενεργοποίησης των ορεινών περιοχών της Κόνιτσας.

5.1.1. Επανάχρηση εγκαταλελειμμένων εγκαταστάσεων σιλό στον Κάμπο της Κόνιτσας

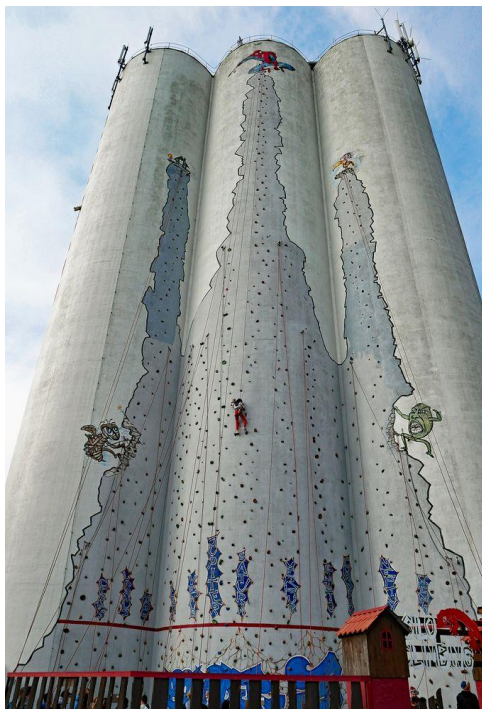
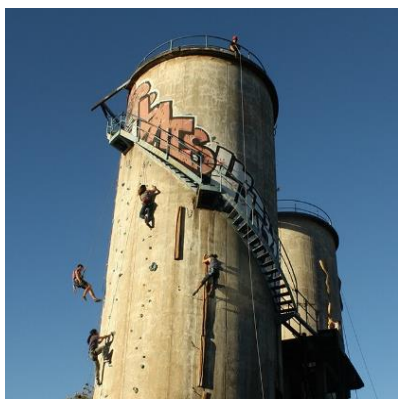
Αρχικά εξετάζεται η περίπτωση δημιουργίας ενός αναρριχητικού κέντρου - γυμναστηρίου στις εγκαταλελειμμένες εγκαταστάσεις σιλό στον κάμπο της Κόνιτσας. Αν και οι συγκεκριμένες εγκαταστάσεις δεν αποτελούν κομμάτι της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής αυτό δεν στέκεται εμπόδιο για την επανάχρηση και αξιοποίηση τους. Ούτως ή αλλιώς στα πλαίσια της παρούσας εργασίας, η οποία διαπραγματεύεται την διαρκή ιστορική παρουσία της Ηπείρου, χωράει ουσιαστικά κάθε είδος αρχιτεκτονικής που συμβάλει στην προβολή της περιοχής ως περιοχή συνεχούς εξελικτικής πορείας με έντονη ανθρώπινη δραστηριότητα. Επομένως οι εγκαταστάσεις σιλό αντιπροσωπεύουν την βιομηχανική δραστηριότητα και την βαριά παραγωγική διαδικασία που υπήρξε κάποτε στην περιοχή πριν την οριστική εξασθένησή της και την δραματική εγκατάλειψη που γνώρισε ο τόπος.

Οι εγκαταστάσεις σιλό δεν περνάνε απαρατήρητες από τους επισκέπτες καθώς φτάνοντας κανείς στην Κόνιτσα και κοιτάζοντας προς τον κάμπο που απλώνεται μπροστά του, αργά ή γρήγορα θα παρατηρήσει τους τέσσερις πύργους οπλισμένου σκυροδέματος που ξεπροβάλλουν λόγω της οριζοντιότητας του πεδίου τονίζοντας την κατακόρυφο. Χαρακτηριστική είναι και η φωτογραφία πιο κάτω. Καθώς λοιπόν δεν πρόκειται για μία αδιάφορη κατασκευή αλλά για ένα σύμβολο της αναπτυσσόμενης παραγωγικής δραστηριότητας της Κόνιτσας με χαρακτηριστική παρουσία κρίθηκε πως η αξιοποίηση μίας τέτοιας δομής έχει νόημα και συμβάλει στην προβολή της ιστορικότητας του τόπου.

Εικόνα 82: Ο κάμπος της Κόνιτσας και οι εγκαταλελειμμένες εγκαταστάσεις σιλό. (Προσωπικό αρχείο)

Η ιδέα του αναρριχητικού κέντρου δεν είναι πρωτότυπη καθώς ανάλογες πρακτικές επανάχρησης σιλό υπάρχουν ανά την υφήλιο με ιδιαίτερη απήχηση στο ορειβατικό αναρριχητικό κοινό. Αυτό οφείλεται λόγω της διαφορετικότητας που προσφέρει η αναρρίχηση σε πύργους οπλισμένου σκυροδέματος. Αν μη τι άλλο θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως στις περιπτώσεις αυτές υπάρχει άμεση συσχέτιση καθώς ο φυσικός βράχος αντικαθίσταται από τον ανθρώπινο τεχνητό βράχο, όπως παρομοιάζεται το σκυροδέμα. Ακόμα ένα στοιχείο είναι πως η αναρρίχηση αυτή συνδυάζεται και με την άπλετη θέα προς το γύρω φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον. Μαζί με την πλήρη προσαρμογή στις εναλλαγές των καιρικών συνθηκών που μπορεί να προκύψουν κατά την διάρκεια μίας πολύωρης αναρρίχησης είναι στοιχεία τα οποία χάνονται μέσα στα κλειστά αναρριχητικά κέντρα με ελεγχόμενες συνθήκες.

Εικόνες 83-85: Παραδείγματα επανάχρησης εγκαταστάσεων σιλό στο εξωτερικό

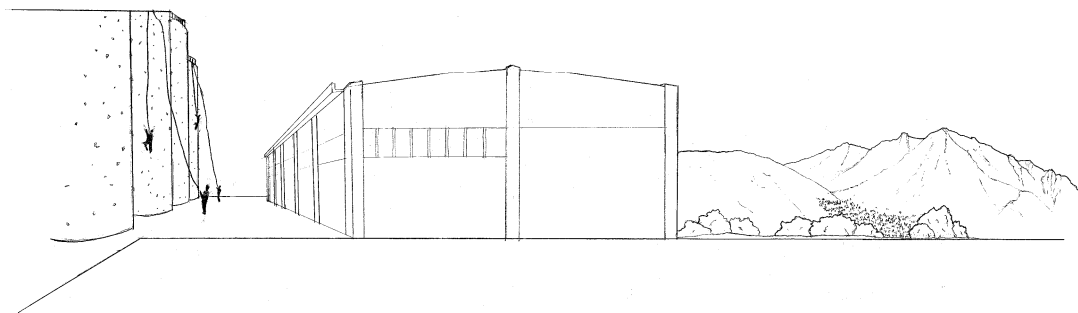
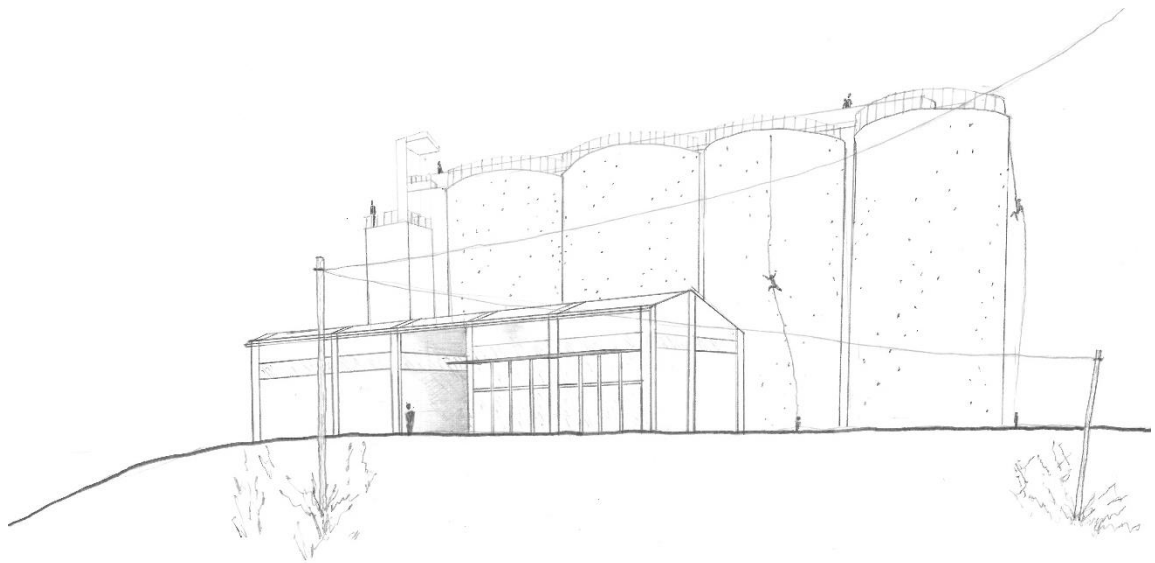
Μέσω της μετατροπής των εγκαταστάσεων σε κέντρο αναρρίχησης και γυμναστήριο, τα σιλό θα μπορούσαν να προσφέρουν εκ νέου στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της περιοχής. Μάλιστα η προτεινόμενη χρήση συνάδει και με τις προθέσεις της δημοτικής αρχής για την ίδρυση μίας πρότυπης σχολής οδηγών βουνού και άλλων υπαίθριων δραστηριοτήτων όπως rafting, fly fishing, αλεξιπτωτο πλαιγιάς. Ειδικότερα πρόθεση της δημοτικής αρχής είναι να χρησιμοποιηθεί το κτίριο της Αναγνωστοπούλειου Γεωργικής Σχολής για την εκπαίδευση των υποψήφιων οδηγών βουνού οι οποίοι με την αποφοίτησή τους θα λαμβάνουν διεθνή πιστοποίηση για τις ορεινές δραστηριότητες. Στόχος είναι να μπορεί η Κόνιτσα να απευθύνεται στο διεθνή κοινό και να μπορούν οι επισκέπτες να συμμετέχουν, υπό την καθοδήγηση πιστοποιημένων οδηγών, με ασφάλεια σε ορεινές δραστηριότητες. Το κέντρο αναρρίχησης θα μπορούσε επομένως να χρησιμεύει και ως πεδίο εκπαίδευσης των οδηγών στα αρχικά στάδια της εκπαίδευσης, λόγω των ελεγχόμενων συνθηκών, αλλά και ως εναλλακτική επιλογή τις ημέρες και τους μήνες όπου οι καιρικές συνθήκες δεν επιτρέπουν την εξάσκηση στο φυσικό πεδίο.

Όσον αφορά την πρόταση αυτή καθ' εαυτή στις εγκαταστάσεις υπάρχουν αυτή την στιγμή οι τέσσερις πύργοι, ένας πύργος με κλιμακοστάσιο που οδηγεί στην κορυφή των πύργων, και δύο ακόμα βιομηχανικά κτίρια. Η πρόταση περιλαμβάνει την μετατροπή των τεσσάρων πύργων σε αναρριχητικά πεδία που θα φιλοξενούν ποικίλες αναρριχητικές διαδρομές όλων των βαθμών δυσκολίας ενώ ο πύργος με το κλιμακοστάσιο διατηρείται για την πρόσβαση όλου του κοινού στην κορυφή. Από εκεί μπορεί κανείς να παρατηρήσει τον κάμπο της Κόνιτσας ενώ η θέα προς την πόλη της Κόνιτσας, το όρος Τραπεζίτσα και την κορυφή της Τύμφης, την Γκαμήλα, είναι θεαματική. Επίσης λόγω της πρόσβασης στην κορυφή μπορεί να γίνεται και εκπαίδευση στην καταρρίχηση-rappel τεχνική η οποία είναι πολύ σημαντική για την διάσχιση κορυφογραμμών και φαραγγιών τα οποία υπάρχουν στην ευρύτερη περιοχή. Το κτίριο μπροστά από τους πύργους με την δίριχτη στέγη θα μπορούσε να φιλοξενήσει ένα γυμναστήριο προσανατολισμένο στην εκγύμναση ορειβατών-αναρριχητών και ένα χώρο καφετέριας για τους επισκέπτες και τις οικογένειες των αθλούμενων οι οποίοι θα μπορούν να παρατηρούν τους αναρριχόμενους. Το τρίτο κτήριο που στεγάζεται με τους επάλληλους ημικυλινδρικούς θόλους μπορεί να διαμορφωθεί για την διεξαγωγή εκδηλώσεων και την διοργάνωση σεμιναρίων σχετικών με τα διάφορα αθλήματα που θα προσφέρει η σχολή, συνδυαστικά με πρακτική επίδειξη. Όλα αυτά σε συνεργασία με φορείς και συλλόγους τόσο της Ελλάδας αλλά και του εξωτερικού για την ανάδειξη του τόπου ως περιοχή εναλλακτικού ορεινού τουρισμού. Ακόμα ένα στοιχείο με θετικό πρόσημο προς την προτεινόμενη επέμβαση είναι η

εγγύτητα με την πόλη της Κόνιτσας η οποία προσφέρει την συνδυαστική λειτουργία με την Αναγνωστοπούλειο Σχολή και την άμεση πρόσβαση στην πρακτική εξάσκηση των εκπαιδευόμενων καθώς θα διαμένουν μέσα στην πόλη της Κόνιτσας. Είναι σημαντικό να τονιστεί πως η πρόταση περιορίζεται σε αρχικά σκίτσα ιδεών στα οποία αποδίδεται η αρχική πρόθεση.

Εικόνες 86-87: Υφιστάμενη κατάσταση σιλό. Θέα προς τον κάμπο, την πόλη της Κόνιτσας και τα γύρω βουνά. (Προσωπικό αρχείο)

Εικόνες 88-89: Προσωπικά σκίτσα για την επανάχρηση των σιλό ως αναρριχητικό κέντρο και την δημιουργία καφέ και γυμναστηρίου

5.1.2. Δημιουργία ορειβατικού ξενώνα και τουριστικού καταλύματος στην Δροσοπηγή Κόνιτσας

Στη συνέχεια το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην Δροσοπηγή, ένας ορεινός οικισμός που εντάσσεται στην ενότητα των Μαστοροχωριών. Ο οικισμός βρίσκεται σε υψόμετρο 1050 μέτρων και απέχει από την πόλη των Ιωαννίνων περίπου 100 χιλιόμετρα ενώ από την πόλη της Κόνιτσας 49 χιλιόμετρα. Λόγω της τοποθεσίας του θεωρείται ένας από τους πιο μακρινούς και απομονωμένους οικισμούς της ενότητας των Μαστοροχωριών καθώς δεν βρίσκεται πάνω σε κάποιο πέρασμα. Αντίθετα για να φτάσει κανείς εκεί πρέπει να το επιλέξει ως τελικό προορισμό. Επίσης το γεγονός αυτό εντείνεται λόγω του ότι η διακλάδωση της επαρχιακής οδού προς οικισμούς όπως η Πυρσόγιαννη και άλλα γνωστότερα χωριά, τα οποία είναι δημοφιλέστερα μεταξύ των επισκεπτών, είναι αρκετά χιλιόμετρα πιο πίσω. Πέρα από την γεωγραφική απομόνωση και την δυσκολία πρόσβασης, στην Δροσοπηγή δεν λειτουργεί κάποιος ξενώνας ή έστω ένας υποτυπώδης χώρος φιλοξενίας προσανατολισμένος για ορειβατικό κοινό. Να σημειωθεί πως από τον οικισμό περνάει το μεγαλύτερο πεζοπορικό-ορειβατικό μονοπάτι της Ελλάδας, το Epirus Trail.

Έπειτα από συζήτηση με τον πρόεδρο της κοινότητας και μερικών μόνιμων κατοίκων του οικισμού και διαπιστώθηκε πως η έλλειψη κάποιου χώρου φιλοξενίας επισκεπτών, ο οποίος θα μπορούσε να διαχειρίζεται από την τοπική αυτοδιοίκηση, καθιστά σε μειονεκτική θέση τον οικισμό έναντι άλλων, όπως για παράδειγμα την Πυρσόγιαννη και την Βούρμπιανη και το Πληκάτι στα οποία ο επισκέπτης μπορεί να βρει ένα κατάλυμα. Επομένως στα πλαίσια της εργασίας προτείνεται η δημιουργία δύο τύπων ξενώνα οι οποίοι όμως δεν είναι ανταγωνιστικοί μεταξύ τους αλλά συμπληρώνοντας ο ένας τον άλλον ανοίγουν την βεντάλια των επισκεπτών απευθυνόμενοι ο κάθε ένας σε διαφορετικές ομάδες περιηγητών με διαφορετική προσέγγιση της ορεινής περιήγησης και αναψυχής η κάθε μία. Σε αυτό το σημείο και πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση των δύο διαφορετικών τύπων ξενώνα είναι σημαντικό να αναφερθούμε στα στοιχεία που καθιστούν την Δροσοπηγή έναν ενδιαφέρον προορισμό για το τουριστικό κοινό. Από την πρώτη κιόλας επίσκεψη διαπιστώνει κανείς πως εντάσσεται σε ένα πλούσιο φυσικό περιβάλλον. Πέρα από αυτό ως Μαστοροχώρι παρουσιάζει ιδιαίτερα αρχιτεκτονική με την κεντρική πλατεία και τα πλατάνια της και την εκκλησία να δεσπόζουν στο κέντρο του οικισμού. Επίσης όπως αναφέρθηκε τον οικισμό διασχίζει οργανωμένο μονοπάτι που ενώνει τον Γράμμο με τον Σμόλικα καθιστώντας τον ένα σημαντικό πέρασμα σε πολυήμερες ορεινές διασχίσεις. Τέλος μέσα από τον γεωγραφικό εντοπισμό που έγινε νωρίτερα γίνεται έμμεσα αντιληπτό πως η Δροσοπηγή παρουσιάζει αυξημένο βαθμό απομόνωσης. Το αίσθημα της απομόνωσης που προσφέρει η Δροσοπηγή σε συνδυασμό με το υπόλοιπα στοιχεία, της προσδίδουν μερικά πλεονεκτήματα τα οποία στα πλαίσια του εναλλακτικού τουρισμού και εφ' όσων εκμεταλλευτούν με τον κατάλληλο τρόπο μπορούν να συντελέσουν στην ήπια αγροτουριστική ανάπτυξη.

Η δημιουργία ενός ξενώνα στο χωριό αποτελεί μία καθολική επιθυμία της κοινότητας η οποία παλεύει για αυτό εδώ και περίπου είκοσι χρόνια. Ειδικότερα το 2006 εκπονήθηκε αρχιτεκτονική μελέτη η οποία όμως λόγω του αυξημένου κόστους δεν έγινε εφικτό να πραγματοποιηθεί ποτέ. Η μελέτη αυτή και το περιεχόμενο της θα μας απασχολήσει σε επόμενη ενότητα του κεφαλαίου.

5.1.2.1. Αποκατάσταση παραδοσιακού κτιρίου για την δημιουργία ορειβατικού ξενώνα

Το επιλεγμένο παραδοσιακό κτίσμα βρίσκεται πάνω στον κεντρικό δρόμο του οικισμού ακριβώς πριν την κεντρική πλατεία. Είναι κτισμένο το 1926 και πρόκειται για τυπικό οίκημα της τότε εποχής. Αποτελείται από δύο ορόφους (ισόγειο και α' όροφο) και τετράρριχτη στέγη ύψους. Οι γενικές διαστάσεις του κτιρίου είναι περίπου 10 επί 6 μέτρα. Όσον αφορά τον εσωτερικό χώρο η κάτοψη και στους δύο ορόφους ακολουθεί την τυπική τριμερή διαίρεση του χώρου που συναντάται στις πλείστες παραδοσιακές κατοικίες. Το κτίριο έχει αυλή βόρεια και δυτικά από αυτό, η οποία είναι υποβαθμισμένη σε σχέση με το επίπεδο του δρόμου.

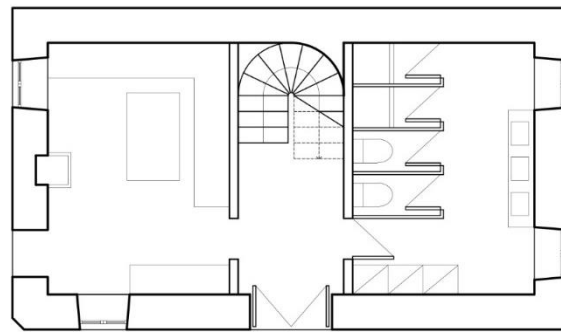
Επιλέχθηκε η αποκατάσταση του συγκεκριμένου κτιρίου και η δημιουργία ορειβατικού ξενώνα έναντι άλλων καθώς η θέση του είναι προνομιακή. Βρίσκεται στην είσοδο της πλατείας του χωριού είναι πολύ εύκολη η πρόσβαση σε αυτό. Παράλληλα είναι από τα πρώτα κτίρια που θα δει ο επισκέπτης φτάνοντας, γεγονός που ίσως βοηθήσει στην προβολή και προώθηση του ξενώνα. Επιπρόσθετα διατηρεί άμεση οπτική επαφή με την κεντρική πλατεία και ο επισκέπτης δεν νιώθει καθόλου αποκομμένος από την ζωή του οικισμού. Ακόμα ένας λόγος είναι πως καθώς το κτίριο τελεί υπό καθεστώς εγκατάλειψης εδώ και αρκετά χρόνια η φυσική φθορά είναι εμφανής και ο κίνδυνος κατάρρευσης είναι υπαρκτός. Επομένως η αποκατάστασή του θα βοηθήσει στην διάσωσή του αλλά και στην βελτίωση της εικόνας που παρουσιάζει ο οικισμός.

Η λειτουργία του ορειβατικού ξενώνα βασίζεται ουσιαστικά στο πρότυπο του ορειβατικού καταφυγίου όμως δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως τέτοιο λόγω της θέσης του εντός του οικισμού. Στην ουσία η σκέψη είναι στο ισόγειο να δημιουργηθούν από την μία κοινόχρηστοι χώροι υγιεινής και από την άλλη το δωμάτιο με την εστία και την επικοινωνία με την αυλή να διαμορφωθεί ως χώρος διήμερευσης, τραπεζαρίας με έναν μικρό πάγκο παρασκευής φαγητού και καφέ. Στο όροφο τα δύο δωμάτια εκατέρωθεν του κλιμακοστασίου θα διαμορφωθούν σε κοιτώνες με διπλά κρεβάτια (κουκέτες). Μέγιστη χωρητικότητα του ξενώνα θα είναι τα δέκα άτομα. Τα παραπάνω φαίνονται λεπτομερώς και στα σχέδια που παρατίθενται ακριβώς στη συνέχεια. Με την επιλογή της συγκεκριμένης λειτουργίας που έχει ένα κοινοβιακό χαρακτήρα ουσιαστικά αναβιώνει ο παλιός τρόπος ζωής των κατοίκων οι οποίοι είχαν μεγάλες οικογένειες και ζούσαν συνήθως πολλά άτομα στον όροφο σε ένα ή δύο δωμάτια ενώ το ισόγειο χρησίμευε ως αποθηκευτικός χώρος για τις προμήθειες τους.

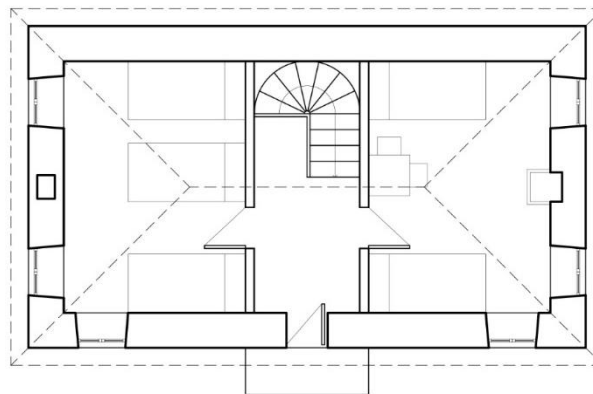

Εικόνες 90-91: Παραδοσιακό κτίριο στην Δροσπηγή Κόνιτσας

Κάτοψη ισογείου

Κάτοψη ορόφου

Εικόνα 92: Κατόψεις ισογείου και Α' ορόφου για την δημιουργία ορειβατικού ξενώνα σε υφιστάμενο εγκαταλελειμμένο παραδοσιακό κέλυφος στην Δροσοπηγή

5.1.2.2. Σχεδιασμός πέντε ανεξάρτητων τουριστικών καταλυμάτων

Νωρίτερα έγινε αναφορά στις προσπάθειες της τοπικής κοινότητας και στην ύπαρξη αρχιτεκτονικής μελέτης για την δημιουργία ενός ξενώνα. Αποτρεπτικά στοιχεία, που οδήγησαν κατά την άποψη μου, στην ματαίωση των προσπαθειών, πέρα από το αυξημένο κόστος της μελέτης, είναι και το λανθασμένο μοντέλο ξενώνα που επιλέχθηκε. Συγκεκριμένα η μελέτη προέβλεπε την δημιουργία μίας ολοκληρωμένης ξενοδοχειακής εμπειρίας εντός του οικισμού καθώς το οικόπεδο βρίσκεται πολύ κοντά στην κεντρική πλατεία. Πέρα από τα δωμάτια η μελέτη περιελάμβανε την δημιουργία υπόγειου χώρου στάθμευσης στο ίδιο οικόπεδο, την ύπαρξη οργανωμένης κουζίνας και καφεστιατορίου. Μία τέτοια προσέγγιση δεν λαμβάνει υπόψη της το κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο της περιοχής καθώς όπως ειπώθηκε νωρίτερα η Δροσοπηγή δεν πρόκειται για κάποιο κεφαλοχώρι στο οποίο εισρέει μαζικά πλήθος τουριστών. Επιπρόσθετα η πρόταση ενός επιπλέον χώρου εστίασης είναι ουσιαστικά αχρείαστη, ενώ θα λειτουργούσε εις βάρος των τριών υφιστάμενων καφεενείων-εστιατορίων που υπάρχουν ήδη στο χωριό. Παράλληλα ο υπόγειος χώρος στάθμευσης ουσιαστικά αυξάνει το κόστος και την πολυπλοκότητα της κατασκευής ενώ δεν προσφέρει ουσιαστικά κάποιο πλεονέκτημα στον οικισμό. Ο επισκέπτης που θα φτάσει στο χωριό είναι προτιμότερο να αφήσει το αυτοκίνητο στη είσοδο του οικισμού, όπου υπάρχει ο ανάλογος χώρος, και να περιηγηθεί μέσα σε αυτόν μέχρις ότου φτάσει στο κατάλυμα. Με αυτόν τον τρόπο αναγκάζεται να έρθει σε επαφή με τους κατοίκους, την αρχιτεκτονική και γενικά να αποκομίσει μία βιωματική εμπειρία με την περιδιάβασή του εντός του οικισμού.

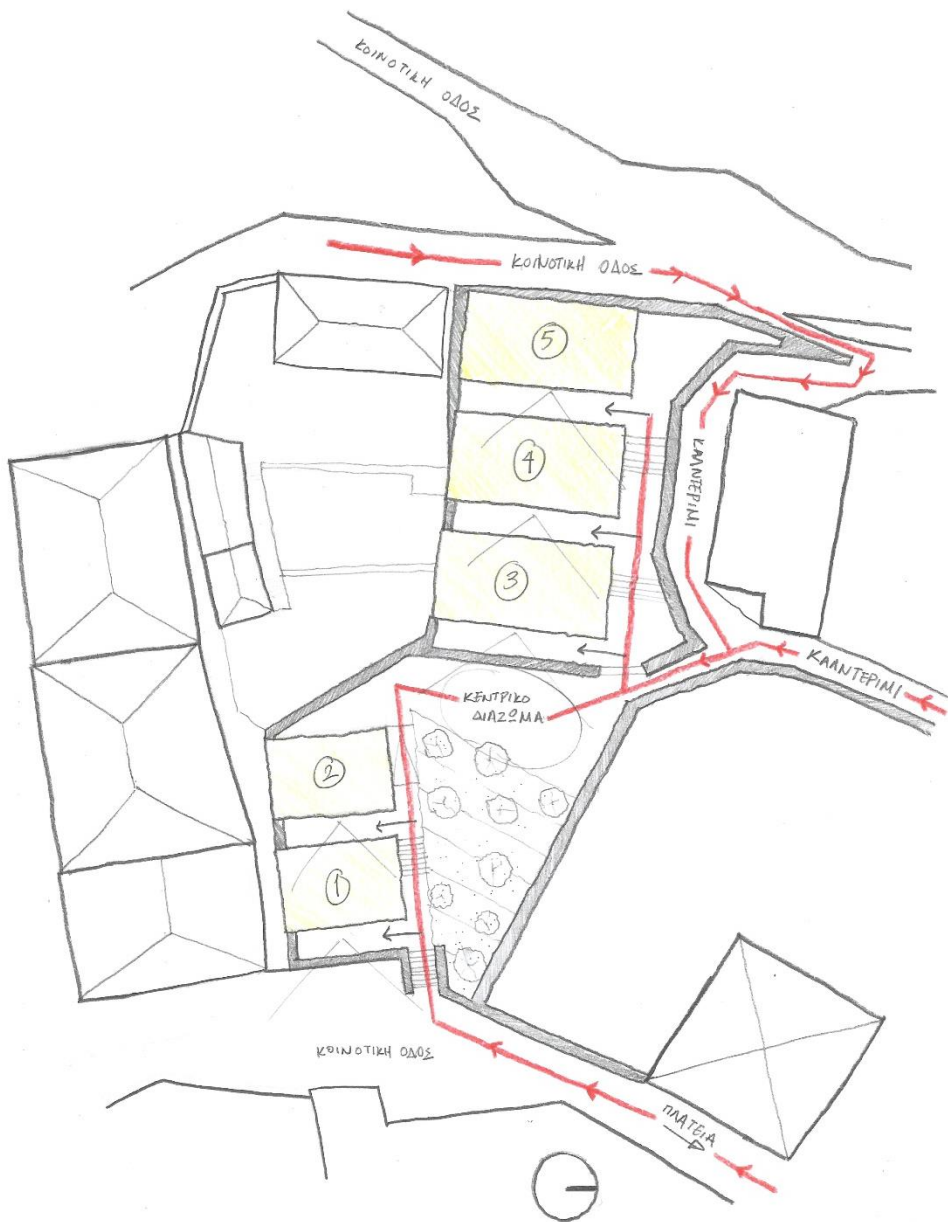
Με βάση τα πιο πάνω έγινε μία προσπάθεια αντιπρότασης στο ίδιο οικόπεδο ενός πιο ήπιου τουριστικού καταλύματος το οποίο διατηρεί σχέσεις αλληλεξάρτησης με τις υπόλοιπες δομές του οικισμού. Μέλημα είναι η προώθηση ενός συλλογικού μοντέλου διαχείρισης και εξυπηρέτησης του τουριστικού κοινού από την κοινότητα. Η ιδέα αυτή είναι εμπνευσμένη και από τον τρόπο που

παλιότερα οι κάτοικοι ήταν οργανωμένοι σε ένα ενιαίο και συνεκτικό σύνολο το οποίο είχε επιρροή στο τρόπο διαχείρισης της γης, στην κτηνοτροφία και την διαχείριση των βοσκότοπων μέχρι και στο χτίσιμο των κατοικιών τους, όπου μαζεύονταν όλοι για να βοηθήσουν αυτόν που έχτιζε το σπίτι του. Άλλωστε το έχει γράψει και ο Νιτσιάκος πως το στοιχείο της συλλογικότητας είναι χαρακτηριστικό από την απαρχή της συγκρότησης των ορεινών κοινοτήτων (των μαστοροχωριών) σε οργανωμένες κοινωνικές, οικονομικές και διοικητικές μονάδες (Νιτσιάκος, 1997).

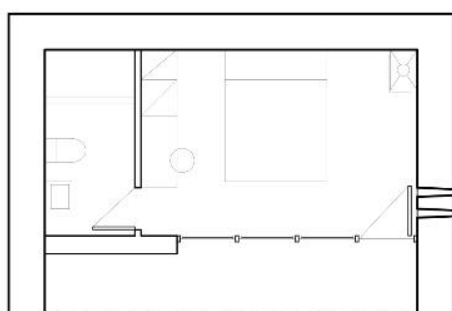
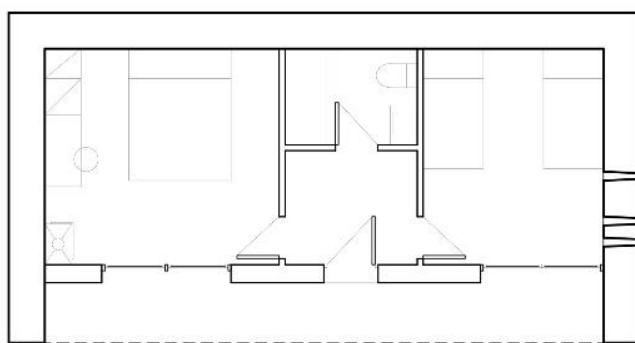
Το οικόπεδο βρίσκεται πενήντα μέτρα νότια της κεντρικής πλατείας. Είναι διαμπερές και έχει έντονη κλίση με το ψηλότερο σημείο να απέχει σε κατακόρυφη απόσταση περίπου δεκαέξι μέτρα από το χαμηλότερο. Δυτικά και ανατολικά το οικόπεδο ορίζεται από δημόσιους δρόμους στους οποίους έχει πρόσβαση το αυτοκίνητο. Στοιχείο το οποίο βοηθάει στην εξυπηρέτηση επισκεπτών με κινητικές δυσκολίες. Βόρεια και νότια συνορεύει με ιδιοκτησίες ενώ η βορεινή πλευρά εφάπτεται επίσης και με παρατημένο καλντερίμι που οδηγεί στην κεντρική πλατεία και το κοινοτικό γραφείο του οικισμού. Αρχική ιδέα είναι ο διαχωρισμός του οικοπέδου σε επάλληλες οριζόντιες ζώνες που ακολουθούν την κλίση του εδάφους, όπως συνήθιζαν να διαμορφώνουν τα χωράφια τους οι κάτοικοι με τους χαρακτηριστικούς αναλημματικούς τοίχους-ξερολιθιές. Ουσιαστικά η πρόταση περιλαμβάνει έξι κύριες ζώνες όπου στις πέντε από αυτές οι αναλημματικοί τοίχοι αποτελούν την μία πλευρά κάθε ανεξάρτητου καταλύματος. Η ζώνη η οποία δεν υποδέχεται κατάλυμα βρίσκεται περίπου στο μέσον του οικοπέδου σε υψόμετρο στο οποίο καταλήγει και το παρατημένο καλντερίμι που έρχεται από την κεντρική πλατεία. Επομένως η πρόσβαση στο συγκρότημα γίνεται από τους δύο δρόμους στο χαμηλότερο και ψηλότερο σημείο καθώς από το καλντερίμι που θα αποκατασταθεί και θα αποτελέσει την κύρια πρόσβαση όσων προσεγγίζουν τον ξενώνα με τα πόδια.

Εντός του συγκροτήματος δεν προβλέπεται χώρος εστίασης ή χώρος υποδοχής. Φαγητό και ποτό μπορούν οι επισκέπτες να βρουν στα διάφορα καφενεία του οικισμού ενώ η υποδοχή των επισκεπτών, η χρέωση δωματίου και κλειδιών θα γίνεται στο κοινοτικό γραφείο από το οποίο οι επισκέπτες περνάνε καθώς βρίσκεται επάνω στην διαδρομή προσέγγισης του ξενώνα από τον χώρο στάθμευσης. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται η μείωση του κόστους καθώς δεν απαιτείται να λειτουργεί συνεχώς ένας θερμαινόμενος χώρος στο συγκρότημα. Τα πέντε ανεξάρτητα (καταλύματα προβλέπεται να μπορούν να θερμανθούν αυτόνομα μέσω ενός κεντρικού συστήματος θέρμανσης επομένως το κόστος θέρμανσης καθώς και ο ηλεκτρικός φωτισμός είναι μικρότερος. Κάθε κατάλυμα θα καταναλώνει ρεύμα με βάση την επισκεψιμότητα. Αυτό διαφέρει από το να υπάρχει ένα μεγάλο συγκρότημα στο οποίο έστω και ένας επισκέπτης να υπάρχει θα πρέπει όλοι οι κοινόχρηστοι χώροι να είναι φωτισμένοι και θερμοί.

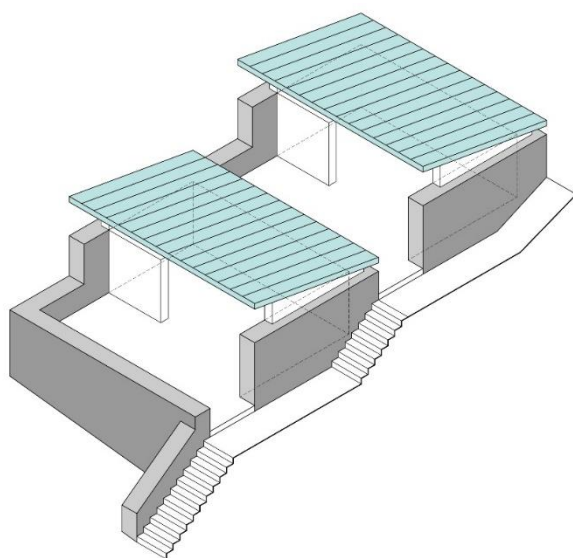
Όσον αφορά τα καταλύματα προβλέπεται η δημιουργία δύο δίκλινων και τριών τετράκλινων. Δηλαδή το συγκρότημα θα έχει μέγιστη χωρητικότητα τα δεκαέξι άτομα. Τα δίκλινα δωμάτια είναι δίχωρα με πρόσβαση στον κυρίως χώρο ενώ ο δεύτερος χώρος είναι χώρος υγιεινής. Τα τρίκλινα ακολουθούν την τριμερή διαίρεση που παρουσιάζουν τα παραδοσιακά οικήματα στον οικισμό. Η είσοδος γίνεται κεντρικά σε ένα μικρό χώρο υποδοχής που στο βάθος χωροθετείται ο χώρος υγιεινής ενώ δεξιά και αριστερά βρίσκονται τα δύο δωμάτια. Όλα τα καταλύματα από τις τρεις πλευρές τους αποτελούνται από πέτρινους τοίχους ενώ προς την μεριά της θέας και της εισόδου διατηρούνται πιο ανοικτοί με υαλοστάσια και απλούς δρομικούς τοίχους. Η στέγες είναι μονόκλινες και δεν εφάπτονται των τοίχων ώστε να δημιουργούνται φεγγίτες για περισσότερο φωτισμό και αερισμό. Η τελική εξωτερική επιφάνεια θα είναι φύλλα ψευδαργύρου και εσωτερικά θα φαίνεται ο ξύλινος σκελετός και το πέτωμα. Κάθε κατάλυμα έχει την δική αυλή στην ανατολική πλευρά ενώ η υψομετρική διαβάθμιση των καταλυμάτων είναι τέτοια ώστε να διατηρείται απρόσκοπτη η θέα κάθε καταλύματος προς τον υπόλοιπο οικισμό και το γύρω τοπίο. Για την πρόσβαση στα καταλύματα υπάρχει το κεντρικό διάζωμα στο οποίο καταλήγει το καλντερίμι ενώ το πρώτο διασταυρώνεται με ένα κεντρικό καλντερίμι με σκαλιά το οποίο διασχίζει το οικόπεδο κεντρικά και διέρχεται από κάθε κατάλυμα. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα ακόμη καλντερίμι το οποίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί από όλους ανεξάρτητα αν διαμένουν σε κατάλυμα ή όχι.

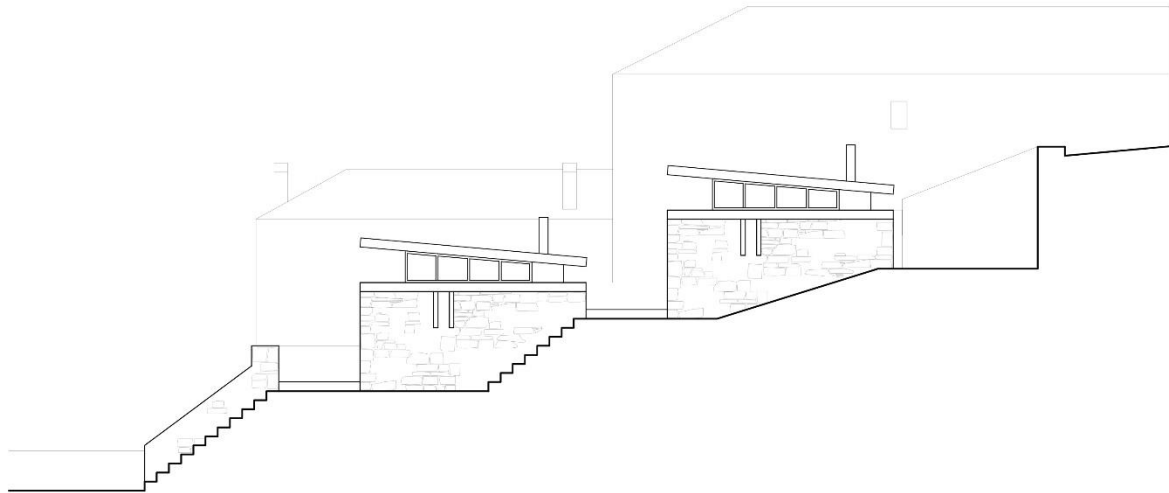
Εικόνα 93: Σκίτσο χωροθέτησης τουριστικών καταλυμάτων και διάγραμμα προσβάσεων σε οικόπεδο στη Δροσοπηγή

Εικόνα 94: Ανεξάρτητα καταλύματα δύο και τεσσάρων ατόμων

Εικόνα 95: Τρόπος δημιουργίας των καταλυμάτων μέσω αναλημματικών τοίχων και πρόταση συσχετισμού μεταξύ τους με βάση την κλίση του εδαφούς

Εικόνα 96: Απόσπασμα χαρακτηριστικής διαμήκης τομής στο οικόπεδο. Προσαρμογή των καταλυμάτων στην κλίση

Με τις τρεις παραπάνω σχεδιαστικές προτάσεις επιχειρήθηκε μέσω διαφορετικών τρόπων η προσέγγιση της υφιστάμενης αρχιτεκτονικής κληρονομιάς αλλά και η απόδοση νέας αρχιτεκτονικής εντός ενός ιστορικού οικισμού της Ηπείρου. Κοινό γνώρισμα και των τριών προτάσεων είναι η προσπάθεια συσχετισμού της αρχιτεκτονικής και της προτεινόμενης χρήσης είτε με ελλείψεις που παρουσιάζει ένας τόπος είτε με αναπτυξιακές προθέσεις που υπάρχουν για την περιοχή. Δηλαδή οι προτάσεις λαμβάνουν υπόψη τους το κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο της περιοχής και προσπαθούν μέσω μίας, όσο το δυνατόν, ρεαλιστικής προσέγγισης να δώσουν λύσεις οι οποίες θα βοηθήσουν στην αναζωογόνηση του ορεινού χώρου χωρίς να προσβάλλουν το φυσικό και ανθρωπογενές τοπίο. Οι προτάσεις έστω και σε ένα πρώιμο διαγραμματικό στάδιο προσπαθούν να αγγίξουν ένα ευρύ φάσμα της αρχιτεκτονικής στο ορεινό τοπίο του δήμου Κόνιτσας μέσω της επανάχρησης της ιστορικής βιομηχανικής αρχιτεκτονικής, της αποκατάστασης και διατήρησης ενός παραδοσιακού κτιρίου, το οποίο απειλείται από κατάρρευση λόγω της φυσικής φθορας και της ένταξης σύγχρονης αρχιτεκτονικής εντός του οικιστικού ιστού ενός ορεινού οικισμού. Πρόκειται περισσότερο για σκίτσα που στόχο έχουν να προτείνουν μία συγκεκριμένη πορεία στην οποία πρωταγωνιστεί η επανάχρηση του κτιριακού αποθέματος του ορεινού χώρου. Να αναδειχτεί η ικανότητα των εγκαταλελειμμένων κτιρίων να υποδεχτούν σύγχρονες χρήσεις που σχετίζονται με τα φυσικά χαρακτηριστικά του τόπου, τα οποία αποτελούν κύριες αναπτυξιακές δυνατότητες, και να λειτουργούν υποστηρικτικά για την ανάδειξη αυτών. Μέσα σε αυτή την λογική οφείλει να κινείται και κάθε νέα κατασκευή χωρίς να αξιώνει να πρωταγωνιστήσει έναντι οτιδήποτε έχει ήδη υπάρξει αλλά σιωπηλά να γίνεται κομμάτι αυτής της προσπάθειας. Χωρίς ωστόσο αυτό να συνεπάγεται μία στείρα αναπαραγωγή ενός αυθαίρετα επιλεγμένου ιστορικού στιγμιότυπου και την απουσία χαρακτήρα.

Κεφάλαιο 6 – Συμπεράσματα

Ξεκινώντας πρέπει να ειπωθεί πως οι βασικές θεωρητικές θέσεις, οι οποίες περιγράφηκαν λεπτομερώς στην εισαγωγή, όρισαν εξ αρχής τον τρόπο ανάπτυξης της ερευνητικής εργασίας. Μέσα από την ανάλυση διαπιστώθηκε πως η Ήπειρος αποτελεί περιοχή εντονότατης ιστορικής παρουσίας, γεγονός που την έθετε στο επίκεντρο των εξελίξεων της Βαλκανικής χερσονήσου. Αποτέλεσμα είναι η Ήπειρος να παρουσιάζει μία ιδιαίτερη πολιτιστική ποιότητα, η οποία έχει ως βάση της το ελληνικό στοιχείο, το οποίο όμως λόγω των διαβαλκανικών πολιτιστικών και πολιτισμικών σχέσεων, ιδιαιτέρως των παρελθόντων χρόνων και πριν την χάραξη των εθνικών συνόρων, υπόκειτο σε ένα διαρκή εμπλουτισμό. Στα πλαίσια της εργασίας δόθηκε περισσότερο έμφαση στις ιστορικές περιόδους των οποίων το αρχιτεκτονικό αποτύπωμα στο χώρο, διαδραματίζει σημαντικό κομμάτι για μελλοντικές αναπτυξιακές δράσεις. Χωρίς ωστόσο να υποβιβάζονται ή να τίθενται στο περιθώριο ιστορικές περίοδοι που προσδίδουν ακόμα μεγαλύτερο πολιτιστικό ενδιαφέρον, όπως οι αρχαίοι χρόνοι με σημαντικότερο αποτύπωμα αυτό της Αρχαίας Δωδώνης η οποία κατά την περίοδο βασιλείας του Πύρρου υπήρξε η πρωτεύουσα των Ηπειρωτών. Η μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων, αποτέλεσμα του γεγονότος πως μεγάλο μέρος των Βαλκανίων τελούσε υπό το ίδιο καθεστώς διαχείρισης (π.χ. Τουρκοκρατία), είναι αυτό που επέτρεπε στις ορεινές κοινωνίες της Ηπείρου να εντάσσονται σε ένα ευρύτερο παραγωγικό, οικονομικό και πολιτισμικό σύνολο, αν και κίνδυνοι λόγω της αντιπαλότητας μεταξύ των διάφορων φύλων υπήρχε. Αναφερόμαστε σε ένα πολυπολιτισμικό πληθυσμιακό σύνολο μέσα στο οποίο όπως διαφάνηκε ο γηγενής πληθυσμός της Ηπείρου βρήκε τους τρόπους να διαπρέψει. Ένα από τα πιο τρανταχτά παραδείγματα που είδαμε να εξελίσσεται κατά την περίοδο εκείνη είναι η οικοδομική δραστηριότητα στην οποία εξειδικεύτηκαν οι Ηπειρώτες μάστοροι και τεχνίτες και η οποία παρήγαγε έργα σε όλο το εύρος της Βαλκανικής και όχι μόνο. Τα έργα αυτά είναι αντιπροσωπευτικά της ενδογενούς κατασκευαστικής παράδοσης που απασχόλησε μεγάλο κομμάτι της έρευνας. Ακόμα τα έργα αυτά αποτελούν μέχρι και σήμερα το σημαντικότερο μέρος του κτιριακού αποθέματος που εν δυνάμει μπορεί να συνδράμει στην αναζωογόνηση και επανακατοίκηση των ορεινών περιοχών.

Από την άλλη τα συγκεκριμένα οικοδομικά έργα, αν και σήμερα εμφανίζονται ως κυρίαρχα του τοπιακού και πολιτισμικού υποβάθρου, έχουν λανθασμένα και λόγω πολύ συγκεκριμένων ιστορικών συγκυριών επικρατήσει ως το μοναδικό πρότυπο κάθε νέας αρχιτεκτονικής πρότασης μέσα στο ορεινό τοπίο της Ηπείρου. Τέτοιες συγκυρίες είναι ο εμφύλιος πόλεμος, η αστυφιλία και η μετανάστευση προς τα μεγάλα αστικά κέντρα τόσο του εσωτερικού όσο και του εξωτερικού. Τα παραπάνω είχαν ως αναπόφευκτη συνέπεια την εγκατάλειψη και τον μαρασμό της ορεινής υπαίθρου, την κοινωνική αποσύνθεση και το πάγωμα ουσιαστικά κάθε κοινωνικής και οικονομικής δραστηριότητας. Χωρικό αποτύπωμα των παραπάνω είναι μεταξύ άλλων οι δασωμένες γεωργικές εκτάσεις, τα εγκαταλελειμμένα βοσκοτόπια αλλά και η στείριότητα που παρατηρείται στη αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών τόσο στις μορφές όσο και στην οικοδομική τεχνολογία. Καθώς ο ορεινός χώρος εγκαταλείφθηκε, σήμερα «ανακαλύπτουμε» εκ νέου μέσω της τουριστικοποίησης των ορεινών οικισμών την αρχιτεκτονική μίας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου η οποία μεταφέρθηκε ανέγγιχτη στην εποχή μας ακριβώς λόγω της εγκατάλειψης και της ανυπαρξίας του χρήστη. Υπό άλλες συνθήκες η ανθρώπινη παρουσία με την παράλληλη κοινωνική και τεχνολογική πρόοδο θα δημιουργούσε νέες ανάγκες οι οποίες θα άφηναν εξελικτικά και αυτές το δικό τους αρχιτεκτονικό αποτύπωμα στον ορεινό χώρο. Αποτύπωμα το οποίο ήδη κατά τα τέλη της οθωμανικής κατοχής και με την παράλληλη κοινωνική άνοδο των απόδημων Ηπειρωτών, σε πόλεις της κεντρικής Ευρώπης, είδαμε να διαγράφεται στην αρχιτεκτονική των δημόσιων κτιρίων. Την ανέγερση των συγκεκριμένων κτιρίων συνήθως χρηματοδοτούσαν οι απόδημοι. Αναπόφευκτα και λόγω των αστικών ερεθισμάτων λάμβαναν και αυτά με την σειρά τους χαρακτηριστικά αστικής αρχιτεκτονικής με σαφή διαχωρισμό από τα οικήματα των γηγενών πληθυσμών.

Η βιαστική ανάγνωση της σημερινής προβαλλόμενης εικόνας που ενέχει στοιχεία μίας φολκλορικής προσέγγισης του ορεινού χώρου με επίκεντρο μονάχα την τουριστική ανάδειξη, στερεί ουσιαστικά από την Ήπειρο μεγάλο μέρος των αναπτυξιακών δυνατοτήτων της. Σε συνδυασμό με το γεγονός πως πλέον αποτελεί την βορειοδυτική άκρη της Ελλάδας, έχει επικρατήσει η ρομαντική άποψη πως πρόκειται για έναν καθαρά παραδοσιακό τόπο στον οποίο μπορεί κανείς, μέσα στα ψηλά και κακοτράχαλα βουνά του, να περιπλανηθεί και να γνωρίσει την αυθεντική παραδοσιακή αρχιτεκτονική της. Αν και εν μέρει αυτό ισχύει, μέσω αυτής της προσέγγισης περιθωριοποιούνται όλα τα υπόλοιπα είδη της ιστορικής αρχιτεκτονικής των προηγούμενων εποχών που όπως είδαμε διαδραματίζουν και αυτά τον ρόλο τους στα πλαίσια προβολής της Ηπείρου. Είτε πρόκειται για έργα

οθωμανικής αρχιτεκτονικής μίας περιόδου που παλαιότερα έγιναν σοβαρές προσπάθειες απόκρυψης και αφανισμού της είτε έργα βυζαντινής αρχιτεκτονικής και ναοδομίας τα οποία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ακαδημαϊκό και τουριστικό ενδιαφέρον. Συνάμα, έμμεσο αποτέλεσμα είναι η συμβολή στην υποβάθμιση της κεντρικότητας της περιοχής και της στρατηγικής της θέσης που διατηρεί στα Βαλκάνια, στοιχείο που παλαιότερα ήταν πολύ καλά εντοπισμένο.

Το πολυεπίπεδο ζήτημα της εγκατάλειψης της ορεινής υπαίθρου επιχειρήθηκε να προσεγγισθεί από την πλευρά της αρχιτεκτονικής. Αναγνωρίζοντας προηγούμενα την ιστορικότητα και την ευαισθησία του ορεινού φυσικού και ανθρωπογενούς τοπίου, η αρχιτεκτονική ένταξη νέων κατασκευών μαζί με την παράλληλη αποκατάσταση και επανάχρηση των εγκαταλελειμμένων κτιριακών κελυφών μοιάζει να είναι η βέλτιστη οδός για την αρχιτεκτονική υποστήριξη κάθε προσπάθειας ενεργοποίησης των δυνατοτήτων της ορεινής υπαίθρου. Βέβαια χωρίς τον εντοπισμό των κατάλληλων παραγωγικών χρήσεων και την ενίσχυση των προσφερόμενων δημόσιων υπηρεσιών δεν μπορεί να υπάρξει κάποιο θετικό αντίκρυσμα. Επομένως ουσιαστικό ρόλο διαδραματίζει η επαναπροσέγγιση παραδοσιακών παραγωγικών δραστηριοτήτων μέσω νέων τεχνολογιών και η προώθηση σύγχρονων και ευφυέστερων τρόπων ορεινής περιήγησης. Τέτοιες δράσεις είναι ικανές να δημιουργήσουν τις συνθήκες για την συγκέντρωση νέου πληθυσμού στα ορεινά. Η συγκέντρωση πληθυσμού συνεπάγεται την αναβάθμιση των διαθέσιμων και προσθήκη επιπλέον δημόσιων υπηρεσιών κατά περιοχές αναλόγως της ζήτησης καθώς και την επαναλειτουργία τουλάχιστον της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η λειτουργία σχολείων και ιδιαίτερα των δημοτικών, όπως επίσης και ο αριθμός των μαθητών είναι έτσι και αλλιώς από τα πιο συνήθη μετρήσιμα μεγέθη από τα οποία μπορεί κανείς να εξάγει συμπεράσματα για την πρόοδο και το μέλλον ενός τόπου.

Προς την κατεύθυνση της επαναπροσέγγισης του δομημένου περιβάλλοντος, και με δεδομένο το πολιτιστικό φορτίο των ορεινών περιοχών, υποχρεωτική ήταν η αναδρομή σε ό,τι έχει ήδη ειπωθεί από την επιστημονική κοινότητα περί προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς και τρόπων με τους οποίους η σύγχρονη αρχιτεκτονική οφείλει να συνυπάρχει με αυτήν. Η συνειδητοποίηση πως οι νέες κατασκευές προσλαμβάνονται, κατανοούνται, θεωρούνται, ερμηνεύονται και εν τέλει βρίσκουν το νόημά τους πάντοτε σε σχέση με το περιβάλλον στο οποίο εντάσσονται κρίνεται ουσιώδης. Πόσο μάλλον στο ελληνικό τοπίο που πέραν του αρχιτεκτονημένου φυσικού τοπίου συνυπάρχει σε πλήρη συσχέτιση και ένα ανθρωπογενές τοπίο με βαριά ιστορία και πολιτισμό. Η αναπαραγωγή εικονογραφικών αναχρονισμών και επιδερμικών μιμητισμών, όπως γίνεται κατανοητό, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή καθώς η Ήπειρος δεν είναι περιοχή μίας αμετάβλητης παράδοσης αλλά τόπος διαρκών ιστορικών μεταβολών. Πέραν της απαίτησης δημιουργικής συνομιλίας των νέων κατασκευών με ό,τι υφίσταται εξ' ίσου σημαντική είναι η εναρμόνιση της πολιτισμικής παράδοσης με τις πρακτικές νέες ανάγκες που προκύπτουν λόγω της αλλαγής του κοινωνικού πλαισίου και του τρόπου λειτουργίας του οικονομικού συστήματος και της σύγχρονης έκφρασης. Το όλο εγχείρημα δηλαδή, προϋποθέτει διαλλακτικότητα ανάμεσα στις διάφορες επιστημονικές ομάδες, επαναδιατύπωση περιοριστικών κανονισμών και αποφυγή αφορισμών οι οποίοι λειτουργούν αποτρεπτικά κάθε νέας δημιουργίας.

Η εξέταση εφαρμοσμένων αρχιτεκτονικών παραδειγμάτων και ιδιαίτερα αυτών του εξωτερικού, καθώς είναι απαλλαγμένα από τους περιορισμούς του νομοθετικού πλαισίου του ελληνικού χώρου, μπορούν να προσφέρουν στη συζήτηση από την πλευρά της δημιουργικής επαναπροσέγγισης της ορεινής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Μέσα από τα παραδείγματα αφ' ενός ένταξης νέας αρχιτεκτονικής και αφ' ετέρου αποκατάστασης και επανάχρησης υφιστάμενων κτιρίων παρατηρήθηκε μία μεγαλύτερη ελευθερία έκφρασης η οποία προσφέρει ποιότητα στο ανθρωπογενές περιβάλλον παρά αφαιρεί. Ο πειραματισμός με σύγχρονα υλικά και μεθόδους κατασκευής όταν λαμβάνει υπόψη τον δομημένο υποδοχέα μπορεί σε περιπτώσεις να εμπλουτίσει το τοπίο. Η νέα κατασκευή δεν πρέπει να δηλώνει αδυναμία αντιπρότασης αλλά με ειλικρίνεια να διαφοροποιείται από τα προηγούμενα εντασσόμενη στην εποχή της και παράλληλα να μην προσβάλει τον τόπο πραγμάτωσής της. Αντίστοιχα κατά την αποκατάσταση πρέπει να αναζητηθεί η βαθύτερη ουσία της κατασκευής, οι σχέσεις της κατασκευής με το περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται ώστε η επέμβαση να μην διαταράξει την εσωτερική ισορροπία αλλά ούτε την σχέση της με το γύρω περιβάλλον. Από την άλλη είναι θεμιτό να γίνεται ιεράρχηση των στοιχείων που αξίζουν ή όχι να διατηρηθούν σε σχέση με τις νέες ανάγκες που ορίζονται από τον χρήστη, την λειτουργία και την σύγχρονη εποχή.

Καταληκτικά ο δήμος Κόνιτσας και ιδιαίτερα τα Μαστοροχώρια αν και στο παρελθόν αποτελούσαν τόπο έντονης πολιτισμικής εμπλοκής σήμερα κατατάσσονται ανάμεσα στις πιο απομονωμένες

ορεινές περιοχές της Ελλάδας. Αυτό έχει ως αναπόφευκτη συνέπεια την ολοένα και εντεινόμενη δημογραφική αποψίλωση και κοινωνική αποσύνθεση των ορεινών κοινοτήτων. Η συγκέντρωση όσων υπηρεσιών έχουν απομείνει στην πόλη της Κόνιτσας και η απουσία ενός ολοκληρωμένου αναπτυξιακού πλάνου που αναλύει εις βάθος όλα τα κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά, πολιτισμικά, περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά του τόπου στέκονται τροχοπέδη μπροστά στην αναζωογόνηση της περιοχής. Επιπρόσθετα ακόμα και η εξάρτηση της ίδιας της πόλης της Κόνιτσας σε μεγαλύτερα αστικά κέντρα, όπως είναι τα Ιωάννινα, εντείνουν το πρόβλημα. Από την άλλη η ίδια η εγκατάλειψη που υπόκειται η περιοχή έχει δημιουργήσει νέες δυναμικές καθώς η φύση έχει πλέον πρωταγωνιστικό ρόλο. Το στοιχείο της απομόνωσης και της ηρεμίας που επικρατεί σε όλη την έκταση του δήμου μπορεί να προσελκύσει πληθυσμιακές ομάδες που αναζητούν μία καλύτερη ποιότητα ζωής μακριά από τα πολύβουα αστικά κέντρα. Βάσει αυτού όσοι ασχολούμαστε με την ανάπτυξη των ορεινών περιοχών οφείλουμε, ο κάθε ένας από τον επιστημονικό τομέα του, να συμβάλλουμε στην προετοιμασία του υποβάθρου που θα φιλοξενήσει τους εν δυνάμει νέους κατοίκους. Ο εντοπισμός των κτιρίων που είναι διαθέσιμα προς επανάχρηση είναι από τα πρώτα βήματα τα οποία μπορούν να γίνουν. Έπειτα και με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε οικισμού και στη συνέχεια κάθε συνόλου ορεινών κοινοτήτων, όπως τα Μαστοροχώρια, πρέπει να διερευνηθεί η περίπτωση εισαγωγής χρήσεων συνυφασμένων με τον εναλλακτικό τουρισμό, την ορεινή περιήγηση, την παροχή ικανοποιητικών υπηρεσιών και την επανεκκίνηση παραγωγικών δραστηριοτήτων.

Ολοκληρώνοντας η εξέταση διαχρονικά του πολιτισμικού υποβάθρου της Ηπείρου και η αξία του φυσικού τοπίου της πρέπει να αποτελέσει τα επόμενα χρόνια αντικείμενο σχολαστικής μελέτης. Ο εντοπισμός όλων των δυνατοτήτων που παρουσιάζει κάθε υποπεριοχή της ξεχωριστά θα γεννήσει νέες δυναμικές προς την ολοκληρωμένη ανάπτυξή της. Το άνοιγμα της Ηπείρου εκ νέου προς τις υπόλοιπες χώρες της Βαλκανικής χερσονήσου μέσω διασυνοριακών και διαβαλκανικών σχέσεων είναι ένα από τα μεγάλα στοιχήματα των επόμενων χρόνων. Στα πλαίσια μίας τέτοιας ανάπτυξης οφείλουμε με την σειρά μας ως αρχιτέκτονες να είμαστε σε θέση να δώσουμε απαντήσεις μέσω του σύγχρονου αρχιτεκτονικού σχεδιασμού. Σχεδιασμού ο οποίος όμως θα λαμβάνει υπόψη του την εκάστοτε κοινωνικό-οικονομική και πολιτική πραγματικότητα.

Βιβλιογραφία

1. Αγγέλη, Β., (2017). 'Οθωμανικά μνημεία στα Γιάννενα: Μια σχέση 104 ετών', <https://insidestory.gr/article/othomanika-mnimeia-giannena>, τελευταία επίσκεψη: 01/06/2021
2. Αρακαδάκη, Μ., 'Διαχρονική προσέγγιση στην αρχιτεκτονική του Ελληνικού χώρου. Τυπολογία - συγκριτική Μορφολογία'. < <https://opencourses.auth.gr/courses/OCRS471/>>, τελευταία επίσκεψη: 01/06/2021
3. Αράπογλου, Μ., (2012). Ανθρωπογεωγραφική προσέγγιση της ηπειρώτικης παραδοσιακής αρχιτεκτονικής τέχνης. Στο: Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού – Συμβούλιο Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς, *Προστασία Παραδοσιακών Οικισμών και Σύγχρονος Αρχιτεκτονικός Σχεδιασμός*. Ιωάννινα, 27 Οκτωβρίου 2012.
4. Αυδίκος, Γ.Ε., (2003). 'Συρράκο: Οικονομική και Κοινωνική Διάχυση του Ορεινού Χώρου. Σχόλια σε ένα χειρόγραφο του μεσοπολέμου', *Γεωγραφίες*, 5, σσ. 135-147.
5. Βακαλόπουλος, Απ. Κ., (2012). *Ιστορία της Ηπείρου. Από τις αρχές της οθωμανοκρατίας ως τις μέρες μας*. Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Αντ. Σταμούλη
6. Γκανιάτσας, Β., (2011). Η ένταξη ως ανάλυση και σύνθεση του αρχιτεκτονικού έργου: Ζητήματα εκπαιδευτικής μεθοδολογίας. Στο: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, *Αρχιτεκτονικές Σπουδές & Αρχιτεκτονική Κληρονομιά. Νέα Αρχιτεκτονική σε Ιστορικό Περιβάλλον*. Αθήνα
7. Δημητσάντου-Κρεμέζη, Κ., (2012). Αρχιτεκτονική Κληρονομιά και σύγχρονη Αρχιτεκτονική Δημιουργία. Οι σχέσεις παλαιού με το καινούργιο όταν το παλαιό εν δυνάμει επιβάλλει τους όρους του. Στο: Στο: Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού – Συμβούλιο Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς, *Προστασία Παραδοσιακών Οικισμών και Σύγχρονος Αρχιτεκτονικός Σχεδιασμός*. Αθήνα, 23 Ιανουαρίου 2012.
8. Ζιώγας, Θ., (2010). *Κουδαρίτικα*. Αθήνα
9. Κατσίκης, Α., (2012). 'Καλαρρύτες, οι απαρχές της αργυροχοΐας και οι περιώνυμοι τεχνίτες του ασημιού', *Καλαρρυτιώτικα νέα*, 146
10. Κονταράτος, Σ., (1986). *Αρχιτεκτονική και παράδοση: ιδεολογίες, πρακτικές και προβλήματα στη χρήση του αρχιτεκτονικού παρελθόντος*. Αθήνα: Καστανιώτη.
11. Κουλίδας, Ι. Κ., (2004). *Τα μουσουλμανικά βακούφια της πόλεως των Ιωαννίνων*. Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών
12. Κωλέττας, Σ., (2010). Αρχέγονος Ελλάς, Ήπειρος. Γραϊκοί-Μολοσοί-Πασσαρών-Ευρυμεναι-Ολυμπιάδα-Πύρρος-Αμβρακία-Δωδώνη. Ιωάννινα: Δήμος Μολοσσών-Πασσαρών-Ευρυμένων.
13. Κώνστα, Σ.Κ., (1955). 'Τα "κρυφά σχολεία" της σκλαβιάς', *Ηπειρωτική Εστία*, 33^ο, σσ. 213-214.

14. Μεταλληνός, Γ. (1998). Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Αθήνα: Ακρίτας.
15. Μαλλούχου-Τιφανο, Φ., (2015). Νέες χρήσεις παλαιών κτηρίων – Ευρωπαϊκές εμπειρίες. Στο: Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού – Συμβούλιο Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς, *Προστασία Παραδοσιακών Οικισμών και Σύγχρονος Αρχιτεκτονικός Σχεδιασμός*. 16 Μαΐου 2015.
16. Μαμαλούκος, Σ., (2012). Διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς ή (περίπου) διατήρηση μιας εικόνας; Το ζήτημα της διαφύλαξης της αυθεντικότητας στην Προστασία των Παραδοσιακών Οικισμών. Στο: Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού – Συμβούλιο Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς, *Προστασία Παραδοσιακών Οικισμών και Σύγχρονος Αρχιτεκτονικός Σχεδιασμός*. Αθήνα, 23 Ιανουαρίου 2012.
17. Νιτσιάκος, Β., (1997). Λαογραφικά Ετερόκλητα. Αθήνα: Οδυσσέας.
18. Παπαϊωάννου, Τ., (2020). Γράφοντας για την Αρχιτεκτονική. Αθήνα: Το Ροδακίό.
19. Παρασκευαΐδης, Χ., (Αρχιεπίσκοπος Ελλάδας) , (2011). Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός. Ο Φλογερός Διδάσκαλος. Καπανδρίτι: Χρυσοπηγή
20. Πολυμέρου, Α., & Σκούρτης, Κ., (2008). Ζωγραφική και Ξυλογλυπτική στα Μαστοροχώρια Χιονιάδες, Γοργοπόταμος. Ιωάννινα: Αναπτυξιακή Ηπείρου Α.Ε.
21. Σακελλαρίου, Β.Μ. (επιμ.), (1997). Ήπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
22. Σανσαρίδου-Hendrickx, Θ., (2008). Το χρονικόν των Τόκκων. Έλληνες, Ιταλοί, Αλβανοί και Τούρκοι στο Δεσποτάτο της Ηπείρου (14ος - 15ος αιώνας) - Η κοσμοθεωρία του αγνώστου συγγραφέα. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη.
23. Σκούρτης, Κ., (2004). Ξυλόγλυπτες και Ζωγραφιστές κασέλες από τους Χιονιάδες της Ηπείρου. Αθήνα: εκ Χιονιάδων.
24. Σταματοπούλου, Χ., (1990). Ζαγόρι. Αθήνα: Μέλισσα.
25. Υφαντής, Θ. Ν., (2009). 'Η παιδεία στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο και ειδικότερα στο βόρειο τμήμα της', *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο, ΚΗ'*, σσ. 145-156.
26. Φλώρος, Ι., (2005). 'Η παιδεία στα Ιωάννινα κατά την Τουρκοκρατία (18^{ος} αιώνας-αρχές 20^{ου} αιώνα)', Υποβλήθηκε στη σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών για την απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο του Γιοχάνεσμπουργκ.
27. Χαραλάμπους, Σ., (2008). 'Κούλια Παραμυθιάς', στο Μπρουσκάρη, Ε. (επιμ.), *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων. σελ. 182

28. Χαρίσης, Β., (1988). Μέτσοβο. Αθήνα: Μέλισσα
29. Χατζημηχάλη, Α.,. (1953). *Μορφές από τη σωματειακή οργάνωση των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Οι συντεχνίες - τα Ισνάφια*. Αθήνα.
30. Fisher-Gewirtzman, D., (2016). 'Adaptive Reuse Architecture Documentation Analysis', *J Archit Eng Tech*, 5 (3).
31. Gubellini, F., (2018). 'Il Villagio ENI', <https://www.fabiogubellini.it/progetti/il-villaggio-eni/>, τελευταία επίσκεψη: 16/06/2021.
32. Hjerpe, E., Hussain, A. & Holmes, T., (2020). 'Amenity Migration and Public Lands: Rise of the Protected Areas', *Environmental Management* 66, 56–71. <https://doi.org/10.1007/s00267-020-01293-6>
33. Hobsbawm, E. & Ranger, T., (επιμ.), 2004 [1983]. *Η Επινόηση της Παράδοσης*, μτφ. Αθανασίου Θ., Αθήνα: Θεμέλιο.
34. Menini, G., (2017). 'Mountain architecture. Histories, perspectives, controversies', στο Curto, D. D., R. Dini και G. Menini (επιμ.), *Architecture in the Alps Heritage and Design*. Milano: Mimesis, pp.19-35.
35. Nesbitt, K., (1996). *Theorizing a new agenda for architecture: an anthology of architectural theory*, New York, Princeton Architectural Press
36. Nicol, D., (1991). *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1479. Μία συνεισφορά στην Ελληνική Ιστορία κατά τον Μεσαίωνα*. Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική.
37. Nicol, D., (1992). 'Το Δεσποτάτο της Ηπείρου', *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 30, σσ.47-59.
38. Park, S., (2009). 'A Design Strategy for Transforming an Old Power Plant into a Cultural Center', Submitted to the department of Architecture for the degree of Master of Architecture at the MIT.
39. Perletti, A., (2015). Re_visited. 'The Eni village in Borca di Cadore between past and future', *il giornale dell' Architettura*, <https://ilgiornaledellarchitettura.com/2015/09/30/ri-visitati-il-villaggio-eni-a-borca-di-cadore-tra-passato-e-futuro/>, τελευταία επίσκεψη: 16/06/2021
40. Reichlin, B., (2017). 'Alpine architecture. Styles and figures', στο, Curto D. D., Dini R., Menini G., (επιμ.) *Architecture in the Alps Heritage and Design*. Milano: Mimesis, pp. 187-205.
41. Rossi, A., D. (2006). *Modern Alpine Architecture in Piedmont and Valle d' Aosta*. Turin: Umberto Allemandi & C.
42. Uzzell, D., (1989). *The Hot Interpretation of War and Conflict* In: D.L. Uzzell (ed.), *Heritage Interpretation: Volume I: The Natural and Built Environment*, London: Belhaven Press, p. 46.